

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ТЕТЯНА БЕВЗ

ФЕНОМЕН «РЕВОЛЮЦІЇ»
У ДИСКУРСАХ МИСЛИТЕЛІВ,
ПОЛІТИКІВ, НАУКОВЦІВ

Монографія

КИЇВ – 2012

УДК 323.2
ББК 66.1 (0)
Б 3

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України ім. І.Ф. Кураса
(протокол № 5 від 18 вересня 2012 р.)

Бевз Т.А.
Б 3 Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців /
Монографія. – К., 2012. – 176 с.
ISBN 978-966-02-6655-1

У монографії розглядається еволюція терміну «революція» у суспільно-політичній думці: від астрономічного розуміння до політичного, а також «феномен» революції як певна множинність, яка виникає на перетині різних дискурсів (політичних, соціальних, релігійних, наукових). Революція досліджується як закономірна форма розвитку суспільства, яка викликана тими ж причинами, що і еволюція. Здійснена спроба оцінити революцію і саму ідею революції з точки зору сьогодення з урахування конкретно-історичних умов, у яких відбувалися революційні події або ж народжувалися ідея і образ революції.

ISBN 978-966-02-6655-1

УДК 323.2
ББК 66.1 (0)

© Тетяна Бевз, 2012
© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Поняття «революція»: від астрономічного до політичного розуміння.....	7
РОЗДІЛ 2. Феномен «революції»: спроби теоретичного осмислення	38
РОЗДІЛ 3. Передумови, причини, різновиди й особливості політичних революцій (бачення зарубіжних та вітчизняних дослідників).....	56
РОЗДІЛ 4. Революція як «духовне дітище інтелігенції».....	82
РОЗДІЛ 5. Феномен «Української революції» у націєтворчому, державно-політичному і соціальному контексті.....	108
РОЗДІЛ 6. Революції без революції, або сучасний суспільний ідеал.....	150
ПІСЛЯМОВА	167
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	171

ВСТУП

В умовах сучасності, як і у попередні епохи, категорія та явище «революція» і надалі залишається однією з істотних складових історичного процесу і предметом політологічного аналізу. Доречним буде відзначити, що найбільшою популярністю категорія «революція» користується нині серед політологів, тому звернення до неї є актуальним. Без нього неможливо зрозуміти сутність процесів, які позначаються у сучасній західній і вітчизняній науці термінами «трансформація» і «модернізація», «демократична», «гуманістична», «інформаційна», «кібернетична» революції. Використання категорії «революція» у різноманітних дискурсах тривалий процес, що охоплює період від античності до сучасності. Корінні зміни у розвитку суспільства, у житті того чи іншого народу мислителі різних епох називали по-різному: державним переворотом (Аристотель), повстанням, громадянською війною (Е. Кларендон), революцією (лорд Болінгброк, Е. Берк, Д. Юм, Ф. Шатобріан, М. Карамзін, М. Бестужев-Рюмін), «корінним переворотом» (М. Лунін), соціальною революцією (К. Маркс, К. Каутський, Л. фон Штейн, М. Бакунін, П. Кропоткін, П. Лавров), громадським переворотом (О. Герцен), соціальним переворотом (П. Струве). Розглядаючи якісні перетворення, які відбувалися в окремих галузях суспільного життя, вчені і мислителі використовували й інші терміни. Зокрема – технологічна революція, або переворот (К. Маркс), економічна революція, або переворот (Ф. Енгельс), політична революція, або політичний переворот (А. де Сен-Симон, Е. Бернштейн, П. Струве), революція у «способі мислення» (І. Кант), революція «свідомості» (Г. Шпет), «ідеологічна революція» і «духовна революція» (П. Лафарг), «духовний переворот» (Ф. Теніс), культурна революція (В. Ленін) і т. і. Перевороти, що час від часу відбувалися на тривалому шляху розвитку матеріального виробництва, отримали у істориків і соціальних філософів найменування неолітичної революції (Г. Чайлд), аграрної революції (Г. Кунов), індустріальної, або промислової революції (А. Тойнбі, П. Манту), другої і третьої індустріальної (Дж. Бернал, Дж. Ітон, К. Чернець), науково-технологічної (В. Перло), третьої технологічної революції (Д. Белл), «революції керуючих» (Дж. Бернхейм) і «революції контролю» (Дж. Бенігер), інформа-

ційної революції (Д. Ламбертон) тощо. Можна твердити, що поняття революції дрейфувало з однієї сфери до іншої.

Дрейф поняття революції зі сфери природничого дискурсу у дискурс політичний був викликаний, перш за все, Англійською революцією XVII ст. і Великою французькою революцією. Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Юм вживали цей термін для номінування незворотних змін у політичному житті держави, оцінюючи їх з консервативних позицій. Рефлексія подій 1789 р. складалася у контексті історичної епохи у зв'язку з протистоянням релігії та секуляризму, духом Просвітництва і раціоналізму, а також у порівнянні з такими явищами, як «бунт» і «повстання» (перш за все з «англійським повстанням», осмисленим набагато пізніше як революція). У цьому понятійному ряду революція мислилася як незворотність подій і кардинальні зміни.

У будь-яких революціологічних розробках визначення революції поза акцентами насильства знайти важко. Підтвердженням цьому слугують такі визначення: «є три неодмінних компоненти в справжньої революції – воля, новизна, насильство» (Х. Арендт); «найпоширеніший образ революції: насильство, новизна, загальність змін» (Ш. Ейзенштадт); «революція – це внутрішні, швидкі, фундаментальні й насильницькі зміни у пануючих цінностях і міфах суспільства, у його політичних інститутах, соціальній структурі, способах діяльності й політиці керівництва» (С. Гантінгтон); «революція є війна – єдино законна, правомірна, справедлива, дійсно велика війна із всіх війн, які знає історія» (В. Ленін) і т.д. Тобто, поняття «революція» використовується для позначення дуже швидкого та насильницького переходу до нового ладу. Натомість, поняття «еволюція» означає цілеспрямований та керований процес соціальних змін.

Еволюція являє собою переважно поступові кількісні зміни, що ведуть, врешті-решт, й до певних якісних змін. Насамперед, це «плавне нагромадження змін», що підвищує рівень розвитку суспільного організму й тим самим визначає прогрес, прогресивну еволюцію. Але хід еволюції може бути й зворотним і вести до зниження рівня розвитку суспільства, до регресу, до спаду.

Можна стверджувати, що поняття «революції» та «еволюції» має не лише різну інтерпретацію й оцінку та різні дефініції, але й інший зміст, відмінний від того, що вкладалося у нього у минулому.

На сьогодні сам характер засобів і методів – насильницьких і ненасильницьких – не є ще достатнім критерієм визначення еволюції чи революції. Елемент насилля перестав бути виключною кваліфікаційною ознакою революції. Самого елемента насилля для визначення поняття революції – мало, треба враховувати ще й ідейно-програмові спрямування і настанови цього процесу, зміст і напрям боротьби, які повинні бути революційними (у сенсі їхнього активного вирішення питання про зміну старого стану і заміну його усіма можливими способами – новими, відмінними і поступовими). Проте й таке трактування революції буде неповним.

Ідеї революційного перетворення суспільно-політичного устрою мали і мають ідеологічну і праксеологічну цінність для різних соціальних груп, для численних і різноманітних суб'єктів історико-політичного процесу, і зокрема, політичних партій. Ці ідеї знову і знову уможливають, провокують, підштовхують до технічних і технологічних, економічних та політичних, наукових та ідеологічних революцій.

У нашій свідомості досвід революцій початку ХХ століття поступився місцем українському досвіду потрясінь 1990-х рр., які за масштабом змін також можна вважати революцією (або контр-революцією).

Наскільки б критично ми не сприймали те, що відбувається з революцією як ідеєю або міфом у наші дні, одне залишається незмінним – розглядати революцію поза політологічним контекстом її репрезентації сьогодні не можна. Дослідження дискурсної природи владних відносин, опосередкованість нашого сприйняття того, що відбувається, призмою медійних стереотипів переконують нас у цьому.

Феномен революції потребує теоретичного осмислення, яке представляє методологічну значимість для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, що займаються проблемами соціальних змін. А все це підводить нас до думки про необхідність постійної реінтернації феномену «революції» і перегляду наповнення поняття «революція».

РОЗДІЛ 1

Поняття «революція»: від астрономічного до політичного розуміння

Все у цьому світі є революцією
Л. Мерсьє

Політичні зміни є специфічним типом соціальних змін, пов'язаним, перш за все із змінами у механізмі владної регуляції суспільства. Політична система під впливом якісних змін у соціальному середовищі постійно знаходиться у русі і розвитку. Фактично не існує двох ідентичних один одному станів однієї і тієї ж політичної системи. Отже, політичні зміни представляють собою трансформації інституціональних структур, процесів і цілей, які торкаються розподілу і здійснення владних повноважень з управління суспільством, яке розвивається. Політичні зміни можуть відбуватися або шляхом пристосування системи до нових вимог соціального середовища, або шляхом зміни однієї системи, нездатної зберегти себе, іншою.

Упродовж значної частини історії людства радикальною і не передбачуваною формою політичних процесів, пов'язаних насамперед з руйнуванням, а не творенням, виступали революції. У *революційному політичному процесі* зміни його внутрішніх параметрів відбуваються шляхом різкого вирішення накопичених протиріч. Революція політична є корінним переворотом у житті суспільства, у процесі якої відбувається зміна державної влади і пануючих форм власності.

Перша історична згадка про революцію датується 2380 роком до н.е. У шумерському місті Лагаш хвиля народного гніву змела з престолу правителя Лугаланда, місце якого посів реформатор Урукагіно. Відтоді у світі відбулася 531 революція. Особливо «щедрим» на прояви народного гніву стало ХХ століття: упродовж останніх 100 років відбулося 194 революції, тобто майже дві щороку. У ХХІ столітті лише за десять з половиною років відбулося 44 революції, тобто з періодичністю удвічі більшою, ніж у минулому столітті! Різні революції відбувалися упродовж усієї історії людства. Вони відрізнялися методами, кількістю учасників, тривалістю, ідеологією та іншими аспектами. Вони призводили до

соціополітичних змін у соціально-політичних інститутах або до різких змін у культурі чи економіці.

Термін «революція» стало одним із найпоширеніших і найбільш вживаних слів. Латинське слово «*revolutio*» вперше з'явилося у християнській літературі у період пізньої античності та використовувалося для позначення таких явищ, як відвалений камінь біля захоронення Христа або до "блукань душі". У пізньолатинських текстах термін «революція» означав «звернення». У Середньовіччі він трактувався вже як астрономічний феномен руху світил довкола Землі. Відомо також, що в епоху Середньовіччя поняття «революція» означало «револьвер». У XII ст. цей термін у його астрономічному значенні з'явився і у європейських мовах. У XIV ст. його почали вживати у політичному сенсі для позначення громадянського безладу та зміни влади (зокрема, в Італії, де такі зміни були звичайними подіями у житті міст-держав). Революція (від лат. *Revolutio* – переворот) – одна із закономірностей розвитку явищ природи, суспільства, пізнання.

Досить оригінальний підхід до трактування етимології слова «революція» знаходимо у статті І. Бражнікова «Путем Ангела», який зазначав: «у самому терміні «революція» (лат. *Revolutio* відкат, відворот) закладена семантика повернення, повторення. Дієслово *volvo* (*volvī, volūtum, ere*) означає катати, котити, скидати, кататися, валятися. Він певним чином пов'язаний з *velo* (*vēlo, āvī, ātum, āre*) – закривати, покривати, огортати, закривати. *Revolve* означає: котити назад (відкривати); проходити у зворотному напрямі, знову розпалювати, знову розгортати, знову розкривати, перечитувати. *Revelo*, відповідно: відкривати, оголювати; розкривати, викривати, роз'яснювати. *Revelatio* – одкровення, точний переклад грецького «апокаліпсису». Таким чином, повний збіг семантики двох цих споріднених коренів (*vel-i volv-*) спостерігається у значеннях розкриття, розгортання»¹.

Упродовж XV–XVI ст. термін «революція» використовували переважно для позначення зміни, а саме – з конотаціями катастрофи та безладу. У XVI–XVII ст. значення слова стало поступово змінюватися і водночас зі зміною значення відбувалося повернення до джерел. Його стали тлумачити як безлику, ірраціональну,

¹ Бражников И. Путем Ангела // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://pravaya.ru/look/17502>

руйнівну силу (адже саме таким поставало колесо фортуни з погляду кінця людського життя). Однак у цей період усе ще переважало астрономічне значення слова, яке у XVI та XVII ст. стало досить популярним після публікації та розповсюдження трактату Н. Коперника «Про революцію небесних тіл» (1543 р.). У трактаті термін *Revolutio* означав звернення, повернення. Перші згадки про революції у політиці – це згадки про реставрації. Очевидно, першою роботою, цілком присвяченою проблемі революції, був твір Франсуа де Греналя про реставрацію старої династії у Португалії, яка вийшла друком у 1643 р. у Франції.

Одне з перших відомих вживань слова «революція» (італійське «*rivoluzione*») належить письменнику та хронікеру Дж. Віллани: «...*che in così piccolo tempo la città nostra ebbe tante novità e varie rivoluzioni* (за такий короткий час у нашому місті сталося багато нових подій та різноманітних потрясінь)»². Тоді ж це слово з'явилося і у французькій мові – «*révolution*» або «*revolution*».

Важко сказати, чи був політичний термін «революція» свого роду метафоричним запозиченням астрономічного поняття, чи розвивався незалежно. Останнє припущення теж видавалося цілком ймовірним, оскільки політичне трактування відповідало середньовічному баченню світової історії у вигляді циклічної, руйнівної та перемінливої долі. У будь-якому разі очевидно, що, використовуючи це слово у політиці, мали на увазі і його астрономічне значення. Чи був сам термін «революція» похідним від уявлення про рух планет, чи пов'язувався з ним у пізнішому вжитку, у будь-якому разі він застосовувався просто для позначення зміни у часі і відсилав, швидше за все, до певного хронологічного проміжку, а не до раптової події.

Однак в епоху «буржуазних революцій» (XVII–XVIII ст.ст.) у Англії і особливо у Франції та Північній Америці поняття «революція» стало означати переворот у свідомості, просто потрясіння, а головне – розрив з традицією. Тобто, між початковим, коперниківським, «середньовічним» вживанням слова і пізнішим – величезна прірва. У XVII ст., а саме – за часів англійської громадянської війни термін «революція» знову використовувався у політичному значенні, однак таке вживання залишалося порівняно рідкісним і нехарактерним. Власне, після Англійської революції (1688 р.) «рево-

² Виллани Дж. Новая хроника или история Флоренции. – М.: Наука, 1997. – С.76.

люцією» почали називати усю сукупність змін. Категорія «революція» почала зближуватися з колись протилежними поняттями «заколот», «бунт», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень. За межами Англії політичне вживання цього слова було чимось на зразок табу, оскільки вказувало на природний та неминучий характер зміни і трактувало її вже як здійснений факт. В офіційному дискурсі переважали поняття з виразно негативними конотаціями: «бунт», «заколот»³ і т. ін. Після революції в Англії (1688 р.) термін «революція» зайняв важливе місце у політичному лексиконі. Т. Гоббс у «Левіафані» (1651 р.) ще використовував астрономічне значення слова «революція»: «Хоча революції у державах не є сприятливою розстановкою світил при народженні істин такого роду (бо ці істини здаються зловісними для руйнівників старого порядку, а ті, хто будує новий порядок, бачать тільки їх зворотний бік), однак я не можу вважати, що розвинені мною положення були у даний час засуджені тими, хто поставлений державою судити про різні вчення, або тими, хто бажав збереження миру у державі»⁴. Положення, які розвивав Т. Гоббс, покликані були зміцнити владу держави – Великого Левіафана – і не допустити нових революцій. Проте він добре розумів, що революція передбачала руйнування старого порядку і будівництво нового. Дж. Локк у праці «Два трактати про державне правління» використовував термін «революція» як синонім терміна «повстання». Відповідаючи опоненту, який вважав, що право народу створювати законодавчий орган призведе до повстань, він пише: «... такі революції не відбуваються при будь-яких незначних безпорядках у громадських справах ... ця доктрина про те, що народ здатен заново гарантувати свою безпеку за допомогою нового законодавчого органу, якщо його законодавці порушили надану їм довіру, посягнувши на його власність, є найкращою гарантією від повстання і найбільш імовірним способом перешкодити йому»⁵. Власне, тут поняття «революція» остаточно звільняється і від астрономічного, і від реставраційного навантаження. Дж. Локк вбачав у революції відновлення, реставрацію узурпованих прав та свобод. Дж. Гаррінгтон намагався

³ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.566.

⁴ Гоббс Т. Левіафан // Гоббс Т. Сочинения. Т. 2. – М., 1991. – С. 544.

⁵ Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения. Т. 3. – М., 1988. – С. 392–393.

з'ясувати причини революції у праці «Республіка Океанія» (1656 р.). Він визначив, що влада є такою, якою є «баланс власності» у країні⁶. Революція в Англії викликана зміною цього балансу: від короля, знаті і церкви – до «народу». За зміною власності передбачалася зміна влади: зміна монархії республікою.

Окремі кола у Франції (в основному протестанти), які симпатизували новому англійському режимові, також використовували слово «революція», щоб наголосити на «відновлювальній» властивості здійсненої зміни. Поступово офіційні супротивники англійського уряду змушені були прийняти таке слововживання і «критикувати» «революцію».

Із запровадженням терміна «революція» для позначення подій 1688 р. його значення стало радикально трансформуватися: воно все більше вказувало на одиничну, унікальну подію даної революції, а не на меланхолійну картину руйнівної зміни взагалі. Революція стала завершеним, прийнятим фактом, і водночас ліквідовувалася заборона на символічне визнання вдалого бунту.

Поняття революції, спершу пов'язаного з природою, стали застосовувати для окреслення довготривалих або раптових політичних подій, переворотів. У такому розумінні це окреслення могло містити у собі елементи громадянської війни. У 1728 р. один з німецьких словників так переклав це чуже слово: «Революція, переворот, зміна або перебіг часу, *Revolutio regni*, переміна або переворот якогось королівства або країни, у ситуації, коли така охоплює особливі зміни урядів і дії поліції»⁷. Поряд зі зміною форм устрою, політичну революцію також можна було трактувати як повторення. Суспільні хвилювання і повстання, натомість, розумілися як бунт і їх придушували силою. У вжитку не було слова, яке б означало перелом, внаслідок якого самі піддані ставали володарями. Суспільна емансипація як революційний процес перебувала іще поза сферою досвіду. Це мало змінитися за XVIII ст., у епоху Просвітництва. Мислителі Просвітництва були з «революцією у приятельських стосунках», це поняття стало модним. У. Мойл у «Нарисі про устрій римського правління» використовував словосполучення «революції

⁶ Див дет.: Сапрыкин Ю. М. Политическое учение Гаррингтона. Из истории идейно-политической борьбы в годы английской буржуазной революции XVII века. – М., 1975.

⁷ Козелек Р. Историчні критерії поняття революції у Новому часі // Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів: журнал «І», 2004. – С.12.

імперій» як синонім загибелі імперій⁸. Аналогічно термін «революція» у значенні «загибель держави» (не обов'язково через повстання народу) (використовував К. Шосбеф у книзі «Руины, или размышления о расцвете и упадке империй».

Усе, що можна було осмислити і що описувалося, сприймалося як пункт зміни, переворот. Революція охопила звичаї, право, релігію, економіку, країни, держави, континенти, навіть цілу земну кулю.

Упродовж XVIII ст. «революція» дійсно стало «модним» словом. Та згодом категорія «революція» знову зазнала нової трансформації. І це, безперечно, пов'язано з революцією у Франції. Поняття «революція», безсумнівно, почало означати радше відкритість до невідомого майбутнього, аніж повторення і повернення до минулого. «Якими будуть наслідки цієї революції? Ми не знаємо», – писав французький філософ Д. Дідро у 1774 р.⁹. Достатньо звернутися до епіграфа У. Шекспіра, щоб зрозуміти, що революція завжди означала прихід чогось прихованого від людського зору¹⁰.

Великі і прекрасні істини Французької революції будуть вічно жити, – таким блиском, такими пам'ятками, чудесами оточили ми їх! Ці істини залишаться безсмертними. Перші плями революції ми змили потоками слави.

Наполеон I

Ключове та визначальне закріплення поняття «революція» з'явилося після 1789 р., під час і згідно з результатами Французької революції – і з тих пір його політичне значення остаточно перемогло астрономічне. «Революція» все більше перетворювалася в ідеологічну цінність, навколо якої дискутували у революційних колах та яку розвінчувала контрреволюція. Французькі революціонери швидко зрозуміли, що не хочуть наслідувати приклад Англії чи Америки, а самі устанавлюють новий світ без будь-яких зразків. Усе ще мріючи про відродження далекого Стародавнього Риму, вони водночас сподівалися на те, що їхні дії повинні стати

⁸ Семёнов Ю. И. Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней. – М., 2003. – С. 106-107.

⁹ Цит. за: Козелек Р. Історичні критерії поняття революції у Новому часі // Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів: журнал «І», 2004. – С.14.

¹⁰ Фергюсон А. Очерк истории гражданского общества. – М., 2000. – С. 306.

незворотнім починанням. З одного боку, революція, згідно з попереднім розумінням, тлумачилася як непереборна сила часу (а тепер – «історії») або «революційний потік», але з іншого – вона тепер возвеличувалася як моральний імператив (кожен громадянин повинен здійснювати «свою власну революцію»), і як результат вияву людської волі. Все це доводить, що термін «революція» вже означав одиничну історичну подію зі значними онтологічними та епістемологічними наслідками. Це був, як доречно зазначив французький публіцист Ж. Мішле, секулярний аналог Воскресіння Христового, відтворення священної Події, однак революція при цьому спрямовувалася проти християнства, проти церкви.

Революція вказувала як на переворот або громадянську війну, так і на довготривалі переміни, а отже, на події і структури, що глибоко закорінені у сфері повсякдення. До 1789 р. це слово найчастіше вживали у значенні, близькому до його буквального значення – повернення до попереднього стану речей. Революція – корінна якісна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового. Революція – це різкий скачок у розвитку, переворот¹¹.

Терміном «революція» можна також позначати більш-менш тривалий період корінних трансформацій будь-якої галузі людської діяльності: промислова революція, сексуальна революція і т.і.

Триста років тому стався вибух, ударна хвиля якого обійшла всю землю, знищуючи стародавні суспільства та народжуючи якісно нову цивілізацію. Таким вибухом була промислова революція. Вивільнена нею гігантська сила, яка поширювалася у світі ... прийшла у зіткнення з інститутами минулого і змінила спосіб життя мільйонів.

Е. Тоффлер

У найбільш загальному вигляді неминучість тих чи інших революцій у процесі розвитку людства обґрунтував Ж. Делез: «Будь-яке суспільство ... представлене своїми законами зразу – юридичними, релігійними, політичними, економічними, законами,

¹¹ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С.234.

які регулюють любов і працю, народження дітей і шлюб, рабство і свободу, життя і смерть. Але завоювання природи, без якого суспільство не може існувати, розвивається поступово – від оволодіння одним джерелом енергії або об'єктом праці до оволодіння іншим. Ось чому закон володіє силою ще до того, як відомий об'єкт його застосування, і навіть при тому, що цей об'єкт, можливо, ніколи не буде зрозумілий. Саме така нерівновага робить можливими революції... Їх можливість визначена цим міжсеріальним проміжком – проміжком, який провокує перебудову економічного і політичного цілого відповідно до стану справ тих чи інших галузей технічного прогресу. Отже, є дві помилки, які, власне, становлять собою одну і ту саму помилку реформізму або технократії, які спрямовані на послідовну і часткову реорганізацію соціальних відносин згідно з ритмом технічних досягнень; і помилка тоталітаризму, який прагне підкорити тотальному охопленню все, що взагалі піддаються означенню і пізнанню, відповідно до ритму того соціального цілого, що існує на цей момент. Ось чому технократ – природний друг диктатора.... Революційність живе у проміжку, який відділяє технічний прогрес від соціального цілого»¹².

Розглядаючи революцію як корінні зміни, перевороти, варто, мабуть, згадати ще кілька визначень і тлумачень, які можна вже називати класичними. Адже кожному дуже добре відома сентенція О. Бісмарка: «Революцію готують генії. Здійснюють фанатики, а результатами її користуються пройдисвіти»¹³.

Французький матеріаліст Н. Буланже називав революціями природні катаклізми – зміни клімату, землетруси, потопа – вважаючи їхню дію причиною виникнення релігій: «Ці революції, зробивши нації настільки ж релігійними, наскільки вони були нещасними, стали згодом матеріалом, предметом і безневинною причиною... всіх політичних і релігійних помилок...»¹⁴.

¹² Делез Ж. Капіталізм и шизофренія. Анти-Едип: Специализированная информация по общеакадемической программе «Человек, наука, общество: комплекс. исслед.». – М.: ИНИОН, 1990. – С.247.

¹³ Цит. за: Ерусалимский А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М., 1968. – С.123.

¹⁴ Цит. за: Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – М., 2005. – С.13.

Не менш красномовним є визначення Ж. Гонкура: «Революція – просто переїзд на нову квартиру. Корупція, пристрасті, честолюбство, нищість тієї чи іншої нації, того чи іншого віку просто змінюють апартamenti, що пов'язано з ломками та втратами. Ніякої політичної моралі: успіх – ось і вся мораль. Такі факти, явища, люди, життя, суспільство»¹⁵. І далі ще більш категорично: «Я шукаю когонебудь, чия думка була б безкорисливою, – і не знаходжу. Люди йдуть на ризик, на жертви заради отримання місця, компрометують себе із розрахунку...погляди сенатора визначаються його окладом; переконання орлеаніста – його честолюбством...У кожній партії не набереться і трьох щиро переконаних безумців»¹⁶.

Один з перших політичних мислителів, хто став філософськи осмислювати революцію, – Жозеф де Местр – дав таке її визначення: «Протягом тривалого часу ми зовсім не розуміли революції, свідками якої є: впродовж тривалого часу ми приймали її за подію. Ми помилялися: це епоха»¹⁷. Це був прогноз ХІХ ст., який, сьогодні це можна констатувати, збувся з великою мірою точності.

Будучи одним з лідерів революції у Франції, М. Робесп'єр, розмірковуючи над поняттям «революція», у свою чергу стверджував, що половина світової революції вже здійснилася, а друга половина повинна здійснитися зараз, тобто на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. І далі додав метафору, яка спонукала до уявлення про те, що людський розум подібний до земної кулі, заселеної людьми. Одна півкуля іще потопає у темряві, натомість друга вже ясніє світлом¹⁸.

Всередині ХІХ ст. французький історик і публіцист Ж. Мішле здійснив важливе для розуміння історії спостереження. Він звернув увагу на те, про що забули, а саме – що термін «революція» означає «поворот», «оберт», який згідно з латинським вживанням цього слова відсилає нас до точки, з якої розпочався рух. Революція спершу означала, відповідно до значення цього слова, рух по колу. Ж. Мішле наголошував, що у політичній сфері під цим належить розуміти колообіг устроїв, згідно із вченням Аристотеля чи Полібія, а також їхніх послідовників. Упродовж ХІХ ст. прижилося поняття революції, як його вживав С.-А. Леруа, дефініюючи перебіг форм

¹⁵ Гонкур Ж. Дневник в двух томах. Букинистическое издание. – М., 1964. – С.234.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Местр Ж. -М. де. Рассуждения о Франции. – М., 1997. – С. 205.

¹⁸ Робеспьер М. Избранные выступления, речи, письма. – О принципах революционного правительства. – Л.: Наука, 1978. – С.57.

політичного устрою: «Telle est la revolution naturelle des polices...»¹⁹, тобто природна революція державних устроїв, згідно з якою стан спільноти підлягає засадничим трансформаціям, аби, врешті, повернутися до вихідного пункту.

Посилаючись на процеси внутрішньої колонізації, завдяки яким у США зібралися всі невдоволені, Г. Гегель пояснював: якби ліси Німеччини (Walder Germaniens) ще існували, то Французька революція не сталася б. Французька революція стала для Г. Гегеля ключем для філософського аналізу світової історії; у той же час він «відмовив» Північній Америці у титулі країни майбутнього. Самі американці лише у дзеркалі французької громадянської війни усвідомили всю революційність своєї державної установи, хоча і американці, і французи однаково ґрунтувалися на принципах сучасного природного права. Американські поселенці за допомогою звернення до прав людини хотіли легітимувати свою незалежність від Британської імперії; французи – за допомогою скинення апсцен regime. Американський Білль про права у його основних межах відобразив існуюче право Британії. Форма його універсального природно-правового обґрунтування була необхідна для звільнення від метрополії. Французька Декларація, навпаки, повинна була заснувати принципово нове право, яке діє позитивно. Революційний сенс французької Конституції полягав в установленні нового порядку; у Америці ж він став лише наслідком незалежності, яка у будь-якому разі потребувала нової конституції.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх поясненнях Французької революції і передчуттях майбутніх революцій прагнули довести, що революція є продуктом глибоких структурних протиріч усередині суспільства, а не результатом махінацій професійних революціонерів, алхіміків революції з характерним для них перебільшенням ролі людської волі, розрахунком і «конспірологічними» концепціями каталізаторів революції²⁰. Революція, як відзначав Ф. Енгельс, «це чисто стихійне явище», що вторить образу механічної детермінації, який Французька революція втілила настільки

¹⁹ Козелек Р. Історичні критерії поняття революції у Новому часі Незалежний культурологічний часопис «І» – Львів: журнал «І», 2004. – С.12.

²⁰ Див.: Hunt R. N. The Political Ideas of Marx and Engels. Vol. I. London, 1975; Maguire, J. M. Marx's Theory of Politics. Cambridge, 1978; Draper H. Karl Marx's Theory of Revolution: Part I: State and Bureaucracy, 2 vols. New York, 1977; Gilbert A. Marx's Politics: Communists and Citizens. Oxford, 1981.

природно. Як і інші феномени природи, майбутні моменти її прояву у світі можна передчувати з такою ж упевненістю, як і інші події, підлеглі причинній детермінації. Як зазначив В. Філіпс: «Революції не робляться. Вони приходять»²¹.

З глибоким переконанням К. Маркс стверджував, що «кожна революція руйнує старе суспільство, остільки вона соціальна. Кожна революція скидає стару владу, остільки вона має політичний характер»²². Отже, революція передає владу з рук одного реакційного класу у руки іншого, прогресивного класу. У роботі «До критики політичної економії», говорячи про соціальну природу революції, К. Маркс підкреслював: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форми розвитку продуктивних сил ці відносини прерії обертаються у їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції»²³.

К. Маркс чітко сформулював свою позицію: «соціальна революція є щось зовсім інше, ніж відбувалися досі політичні революції: на відміну від них вона спрямована не проти власності монополії, а проти монополії власності; соціальна революція – це відкрита війна бідних проти багатих»²⁴. Головний пафос, зумовлений марксистською ідеєю революції, обумовлений обіцянкою свободи, рівності і справедливості, що мало бути результатом зміни соціальних відносин. Усі три поняття містяться у ціннісній структурі людини від народження і їх об'єднує взаємозв'язок і змістовна єдність. Вони володіють регулятивним потенціалом. Такий феномен має глибинні історичні та соціокультурні передумови, які знаходяться у категоріальному ряду свідомості людини у єдності з категоріями добра і зла, обов'язку і совісті, моралі і моральності, честі та гідності, щастя і т.д.

²¹ Цит. за: Skocpol Th. *States and Social Revolutions*. – Cambridge, 1979. – P. 17.

²² Маркс К. Критические заметки к статье Пруссакса «Король прусский и социальная реформа» // Маркс К., Энгельс Ф. / Соч. – М., 1977. – Т.1. – С.448.

²³ Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1977. – Т.13. – С.7.

²⁴ Маркс К. Эльберфельдские речи // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.2. – М., 1977. – С.552–553.

Частково марксистські ідеї знайшли своє продовження і відтворення у працях багатьох мислителів ХХ ст. Заслуговують на увагу сентенції розуміння революції безпосереднім учасником революції, громадським діячем та українським вченим – Н. Григорієвим. У праці «Спогадах «Руїнника, про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату», він детально проаналізував передумови революції, стратегію і тактику, головні напрями революції, перебіг суспільних рухів і пов'язаних з ними війн, причини поразки. У розділі «Що таке революції?» автор спершу дав визначення за В. Черновим: «Революція – у політичному розумінні – це суспільний рух народних мас, щоб «знизу й силою взяти те, чого їм не дають згори»²⁵. «Революція, – зазначав В. Чернов, – є лише особливим проявом еволюції, її окремим випадком, одною з форм еволюції»²⁶. Поділяючи погляди В. Чернова, Н. Григорієв дав власне визначення: «Революція – у всякім разі це протилежність реформі. Реформи – це повільна, планова зміна суспільного ладу, поступовий перехід від однієї зміни до іншої. Революція – це раптовий, стихійний, безплановий, або малоплановий перехід від однієї системи суспільного політичного ладу до другої; це раптове переведення багатьох змін; головна ж – це переміна керуючої в суспільстві – верстви»²⁷ (підкреслення – *Т.Б.*). Дефініція Н. Григорієва співзвучна з трактуванням революції у сучасному політичному словнику: «докорінна якісна зміна у всій економічній й соціально-політичній структурі суспільства, спосіб переходу з одного якісного стану суспільства в інший, заміна застарілої форми стану новим, більш прогресивним соціальним порядком»²⁸.

Подібне розуміння знаходимо і у П. Сорокіна, який відзначав, що, «по-перше, революція означає зміну у поведінці людей, їх психології, ідеології, віруваннях і цінностях. По-друге, революція знаменує собою зміни в біологічному складі населення, його відтворенні і в процесі відбору. По-третє – це деформація всієї соціальної структури суспільства. По-четверте, революція привносить з собою зрушення у фундаментальних соціальних процесах»²⁹. У

²⁵ Григорієв Н. Спогади «Руїнника». Як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. – Львів, 1938. – С. 55.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Короткий політологічний словник. – К., 1991. – С. 78.

²⁹ Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация. – М.: Политиздат, 1990. – С. 269–270.

М. Шаповала знаходимо підтвердження позиції першого пункту П. Сорокіна з урахуванням української реальності 1917 р.: «Революція вибухла в умовах війни, яка внесла так багато несподіваного в форми поведінки людей. У 1917 р. всі партії були переконані, що головний здобуток революції – свобода, яку треба виявити в формі демократії. Лише демократія забезпечить самодіяльність народних мас, а самодіяльність мас – це основа соціалізму»³⁰.

Як відомо, О. Конт усю інтелектуальну історію людства поділив на три великі «стадії»: теологічну (або фіктивну), метафізичну (або абстрактну) і позитивну (або реальну)³¹. Він вказав на зв'язок Французької революції 1789 р. і переходу від абстракцій до позитивізму. Революційну кризу, яка тривала шістьдесят років, він також поділив на дві стадії: негативну, таку, що зруйнувала стару систему інтелектуальних понять, і позитивну, покликану завершити основну розробку нової системи. Таким чином, він виразно вказував на той стійкий зв'язок, який мають між собою обидві революції. Так, 1789 р. був кінцем метафізичної стадії, а 1848 – початком позитивної³².

Упродовж другої половини – останньої третини ХІХ початку ХХ ст. сформувалася тенденція релігійно-філософського осмислення революції – революції духу, революції людської, революції як прориву до останнього третього антропологічного одкровення. Найсильніше, як стверджувала В. Шепельова, яскраво, глибоко ця тенденція дала знати про себе у Росії, на російській православній основі³³.

Характерно, що у своєму розумінні революції і О. Герцен, і Ф. Тютчев робили ставку на Росію. У цьому був разючий елемент відмінності європейської революційної метафори від російської (своєрідний месіанізм). Подібно Ф. Тютчеву, О. Герцен відзначив, що Захід вмирає в агонії, що «роль теперішньої Європи закінчена; після 1848 року вона розкладається з неймовірною швидкістю»³⁴.

³⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.254.

³¹ Конт О. Дух позитивной философии // Западноевропейская социология XIX века. – М., 1996. – С. 8– 21.

³² Там само. – С. 191-192.

³³ Шепелева В.П. Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России по материалам отечественной и зарубежной историографии – М.: РУДН, 2003. – С. 129.

³⁴ Герцен А. И. Дуализм – это монархия // Герцен А. И. Полн. собр. Соч. – М., 1957. – Т. 12. – С. 167.

Переконавшись, що революція не станеться на Заході, він звернув свій погляд на Росію. Але якщо у Ф. Тютчева консервативна Росія (перш за все, імперська) повинна протистояти революційній Європі, то у О. Герцена революційна Росія (перш за все, народна) також повинна протистояти Європі, але вже консервативній. Оперуючи одними і тими самими категоріями з діаметрально протилежними послідовностями, вони зробили один і той же висновок: «Росія повинна служити порятунком для Заходу». І, звичайно, на той момент правда була на боці Ф. Тютчева, але його метафізичні прозріння і революційна метафорика не виявилися довгостроковим прогнозом. Здавалося б, порожня риторика О. Герцена, всупереч багатьом обставинам, виправдала себе. Росія «заразилася» вірусом революції, що перекочувала у абсолютно нове інтелектуальне і соціально-політичне середовище. Почався новий етап осмислення революційних концептів, що тривав аж до 1917 р.

Але згодом метафізичне розуміння революції, характерне для першої половини XIX ст., себе вичерпало. У Росії не з'явилося соціологічних пояснень революції, які спостерігалися у Європі після 1848 р., натомість виник новий соціальний тип – професійний революціонер. Те, про що Х. Арндт писала як про дійових осіб європейського дискурсу революції після 1789 р., повністю можна використати до російських мислителів після 1848 р.

Революціонери не влаштовують революцій. Революціонер завжди знає, коли влада валяється на землі і її можна підібрати. Збройне повстання, як таке, ніколи ще не приводило до революції.

Х. Арндт

У цьому контексті Х. Арндт констатувала: революція поділила сторони «на радикалів», які визнавали факт революції без розуміння її проблем, і консерваторів, які вчепилися за традицію і минуле як за фетиші, «за допомогою яких можна заклинати майбутнє, не розуміючи того, що саме явище революції на політичній сцені зі всією наочністю продемонструвало, що ця традиція втратила свої сили, свій початок принцип»³⁵.

³⁵ Arendt H. On Revolution. – N.-Y., 1965. – P. 161.

Знищення старого режиму і будівництво нового соціального і економічного порядку з державною владою, здатною його ефективно захистити, звичайно, є необхідною умовою революції. Отже, за будь-якої оцінки їх сьгоднішніх політичних заслуг те, що сталося у Росії і Китаї у ХХ ст., було відповідним чином визначено як революція. Якби самосприйняття політичних активістів революційних рухів було всеосяжно достеменним або якби навіть існувала достатня причина розглядати соціалістичну організацію виробництва як таку, що економічно і соціально перевершувала б капіталістичну, то було б доречно уточнити характер і пошукати пояснення причини революції за допомогою категорій теорії історії К. Маркса³⁶. Проте наявне положення робить абсурдним автоматичне звернення до марксизму як до когнітивного авторитету у поясненні революцій. А оскільки марксистська система категорій більше не є привілейованою, незрозуміло, наскільки розумно чекати пояснення причин революцій, виходячи з одного чинника.

Проте інтерес, який Х. Арндт виявила до феномену революції, дещо обмежений. Вона трактувала революцію як основу свободи, але при цьому свободу розуміла як звичайну участь громадян у справах поліса. Х. Арндт відмовилася від класичного розгляду революції як зміни державних форм від контексту який у Новий час зробив революції тим, чим вони є сьогодні, – систематичними політичними переворотами і емансипацією соціальних класів. Звичайно, Х. Арндт не може заперечувати фактів. Проте вона робить спробу своєрідного синтезу революції з тим, що на мові ХІХ ст. буржуазно дистанційовано і одночасно милосердно поблажливо називалося «соціальним питанням», що розумілося як критерій профанації чистої політичної події. Інституціоналізація публічної свободи не має бути обтяжена суспільними конфліктами; політичні питання не повинні змішуватися з соціально-економічними. Так, поза сумнівом, вважав Аристотель, і про це свідчать документи про політику Стародавнього світу. Щоб переконатися у тому, що ці принципи не лише освячені історією, але і відповідають людській природі, Х. Арндт винаходить свою історію про дві революції: «хорошу» і «погану».

³⁶ Cohen G. A. Karl Marx's Theory of History: a Defence. Oxford, 1978; и Elster J. Making Sense of Marx. – Cambridge, 1985.

«Хороша» революція відбулася в Америці внаслідок боротьби за політичну свободу, а не з пристрасті, спрямованої проти експлуатації і соціального пригноблення. Її результатом стала політична конституція, яка, на жаль, виявилася в забутті. Замість цього «погана» революція – Французька – стала прикладом для всіх наступних. Вона із самого початку вивела на політичну сцену маси, а політичну боротьбу за свободу перетворила на класову боротьбу. Її засобом був терор, а результатом – контрреволюція. Інститути публічної свободи були отруєні суспільним недовір'ям.

Дж. Дан стверджував, що, визначаючи та осмислюючи революції, варто враховувати дві речі. По-перше: своєї важливості революції ХХ ст. набули не через незаперечування драми їх початкового періоду, а через масштабність довгострокових наслідків. Міцність і інституціоналізована політична визначеність їхніх результатів відокремила сучасні революції від минулих. Ключова межа їх результатів у випадку комуністичних революцій полягала у єдності особливої структури уряду (зазвичай у «нормальних» умовах управління революційної партії за ленінською моделлю) і відтворенні економіки на базі суспільної власності, принаймні на основні засоби виробництва. У роздумах про революцію необхідно провести поділ між політичним розкладанням існуючих державних форм (це розкладання може бути як спонтанним, так і здійснюватися із зовнішньою допомогою) і політичним створенням нового суспільства за допомогою трансформації структури стосунків власності і виробництва. Невиправдано обмежувати використання терміна «революція» прикладами з другого процесу, оскільки цей критерій був відсутній у революціях до ХХ ст.

По-друге, що необхідно мати на увазі: ключовий досвід, що перетворив термін «революція» у центральну категорію сучасного політичного дискурсу, полягав у несподіваному краху довговічного абсолютистського політичного порядку під час зіткнення з гнівом і політичною енергією підданих. Відповідно до цього критерію Французька революція просто не мала значного ряду наступників (жоден з яких не виявився більш-менш легітимним її нащадком); але вона мала визначених попередників, найбільш «помітний» з яких – Англійське велике повстання. Велике повстання не більше змінило основну структуру власності і виробництва в Англії у середині XVII ст., ніж Французька революція змінила її у Франції у наприкінці XVIII ст. Однак у кожному випадку був присутній

тісний зв'язок між суспільним повстанням, тривалою боротьбою і появою радикальних доктрин соціальної і навіть економічної рівності. Між триваючим емоційним зарядом чудових вимог ідеологій і брудніших практичних наслідків революційного державного будівництва ХХ ст. поняття революції невміло дивиться на ці два дуже різні напрями. І, роблячи це, воно близько прагне до поєднання усередині одного терміна всієї нестабільності сучасного політичного дискурсу³⁷.

Поступово приходило усвідомлення безперспективності як експорту, так й імпорту революції. Виникав новий образ революції як мети, яка досягається не за допомогою насильницьких, революційних перетворень, а завдяки позитивним зрушенням, які відбуваються у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Поняття революції у ХХ ст. стало частиною політичної свідомості суспільства, засобом ідеологічної боротьби, набравши різних політичних обрисів. Одночасно з цим відбувалася і зміна змісту революції, очищення її ідеї від примусового, силового вдосконалення суспільства. Уже П. Мілюков писав про виродження революції і революціонізму у ХХ ст. і переродження її у адміністративно-бюрократичне самовладдя. Власне, постає питання, а що таке революція?

Найбільш класичним і повним можна вважати визначення, дане у «Словнику соціальних наук», виданому Дж. Гоулдом і В. Колбом³⁸. Автор статті «Революція» Дж. Ерос дав кілька визначень цього соціального явища, залежно від того, як воно використовується у різних предметних сферах. По-перше, він розмежував розуміння революції у соціально-політичному сенсі і у широкому міждисциплінарному. Спочатку він визначив революції як «раптові, радикальні зміни, що відбуваються як в політиці, так і у суспільстві, у ході яких існуючий уряд (так само як соціальний і правовий порядок) різко, іноді насильно заміщується новим»³⁹. А потім описує їх як «зміни радикального, неполітичного характеру, навіть якщо ці зміни відбуваються повільно і без насильства». Як приклад останніх, він наводить наукову, культурну, сексуальну революцію і т.д. По-друге,

³⁷ Дан Дж. Революция // Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе. – СПб: Алетейя, 2008. – С. 129-130.

³⁸ A. Dictionary of the Social Sciences / Ed. by J. Gould, W L. Kolb. – N.Y.: The Free Press, 1964.

³⁹ Eros J.S. Revolution / A Dictionary of the Social Sciences / Ed. by J. Gould, W. L. Kolb. – N.Y.: Free Press, 1964. – P. 603.

він класифікував сучасні уявлення про революцію на певні підходи: *еволюціоністські-оптимістичні інтерпретації*, поширені у ХІХ ст. і які знаходять відображення у ідеологіях так званих «лівих». У рамках цього підходу революція описувалася як невід'ємний інструмент прогресу, який розумівся як прагнення людства до свободи, рівності, самоврядування, суспільної гармонії і т.д. Дж. Ерос виділив також ще дві течії: тих теоретиків, які вищою метою прогресу вбачають загальну рівність і готові використовувати диктаторські методи її досягнення (ленінізм), і ліберальних демократів, які у революціях бачать тільки засіб повалення тиранії для того, щоб розчистити дорогу для свободи і демократичного уряду.

Далі дослідник виділив *консервативно-песимістичний* погляд на революції, який існував після Французької революції у середовищі пророялістських мислителів (феодалів і традиціоналістів) і у ХІХ ст. серед песимістів і психологістів (Ф. Ніцше, Г. Лебон), які вважали, що революції – це викид напівварварських, безконтрольних деструктивних громадських емоцій. Ця позиція зустрічається і донині серед теоретиків, які оцінюють це явище як регрес до примітивної ментальності⁴⁰.

Наступний *науково-соціологічний* або *позитивістський* підхід, який надає революції описового визначення, не несе у собі жодного оціночного змісту. Відповідно до цієї теоретичної позицією «раптові, радикальні і більшою чи меншою мірою насильницькі зміни у соціальній системі і системі управління є революціями, тільки якщо може бути встановлено, що політичні рухи, які викликали ці зміни, були підтримані широким соціальним прошарком»⁴¹. Виокремлюється також протиставлення оптимістично-прогресивному і песимістично-консервативному підходу (Ф. Фейт). Тут революція виявляється як комплекс протиріч, які мають низку непередбачуваних наслідків, на які впливає викид підсвідомого, при них знаходять вираження реакційні і прогресивні течії.

По-третє, Дж. Ерос запропонував виокремити визначення революції, дані представниками різних ідейних течій:

1) ліберально-демократична теорія революції базується на концепції «природного права» і «природної рівності». Відповідно, революція тут розуміється як боротьба за рівні права, з одного боку,

⁴⁰ Eros J.S. *Revolution / A Dictionary of the Social Sciences / Ed. by J. Gould, W.L. Kolb. – N.Y.: Free Press, 1964. – P. 603.*

⁴¹ Там само.

проти влади традиційних абсолютистських монархій, а з іншого, проти привілеїв аристократії;

2) критика концепції природного права» (А. Сен-Симон, О. Конт, К. Маркс і марксизм). Згідно з К. Марксом революція, будучи невід'ємним наслідком економічних умов, підштовхується історичною необхідністю.

На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються у їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш-менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. Розглядаючи такі перевороти, необхідно завжди відрізняти матеріальний, з природничою точністю констатуючий переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, тобто – від ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його дозвіл.

Карл Маркс

Пізніше концепція економічно детермінованої революції була перероблена В. Леніним. У його трактуванні революція не просто викликається економічними обставинами, вона може відбутися як наслідок воєн, боротьби проти гноблення і буржуазії. Особливу роль В. Ленін приписував «професійним революціонерам» як силі, що організує і спрямовує революційний рух;

3) анархізм (П.Ж. Прудон, Ж. Сорель, П. Кропоткін). Послідовники цієї течії критикували революції як інструмент зміни однієї тиранії іншою, однак він привносить у суспільне життя певний елемент «справедливості». Цей поступальний рух має на меті «тріумф справедливості» на землі;

4) визначення, вільні від оцінок, сформовані соціологами та представниками політичної науки. К. Мангейм стверджував, що революція руйнує державу у тому вигляді, у якому існувала раніше, оскільки вона визначається, у першу чергу, наявністю у окремої соціальної групи монополії на «легітимне насильство», а після революції вона перерозподіляється. П. Сорокін описував революцію як «відносно

несподівану, швидку і насильницьку зміну застарілого офіційного порядку, за яким стоять окремі соціальні групи чи інститути і представляють його систему цінностей⁴²». Як наслідок, посилюється розрив між офіційним законом групи і неофіційними поглядами на закон окремих її представників. У розумінні К. Брінтона, революція – це «значний переворот у раніше стабільних суспільствах», «радикальне і швидке заміщення однієї групи, відповідальної за проведення цілісної політики на певній території, іншою»⁴³. Д. Брoган визначав революцію як «повалення існуючого практичного порядку, не просто заміщення одного Амурата іншим, а заміщення однієї соціальної, релігійної, політичної системи іншою»⁴⁴. Аналізуючи концепт «революції», Д. Брoган стверджував, що, незважаючи на популярність цього феномену з часів античності, інституціоналізованої форми він набуває лише після Американської революції, коли Декларація незалежності стала основою «нової революційної доктрини».

На думку А. Нікіфорова, упродовж усієї своєї історії проблема революції – починаючи з 1789 р., коли термін міцно перейшов з дискурсу природничих наук у дискурс політичний, додавши йому радикальне нове значення – демонструвала дві незмінні особливості власного існування: унікальність і циклічність. Перше забезпечувалося раптовістю прояву феномену у історії, друге – характером сплеску наукового інтересу до цих подій, які, подібно до кругів, що розходяться на воді, викликали відгуки і досліди теоретичного осмислення у середовищі інтелектуалів, що поступово згасали до моменту нового революційного вибуху⁴⁵.

Незаперечним фактом є те, що революції – це явище не лише нової і новітньої доби. Вони існували в усі часи. Практично усі дослідники наголошують на цьому факті. Зокрема, М. Бердяєв стверджував: «Революції є вічним явищем у долях людських суспільств. Революції відбувалися в усі часи, вони відбувалися у стародавньому світі. У стародавньому Єгипті було багато революцій, і лише на великій

⁴² Sorokin P. *Society, Culture and Personality*. – N.Y.: Harper and Brothers, 1947. – P. 481.

⁴³ Brinton C. *The Anatomy of Revolution*. – N.Y.: Vintage Books, 1965. – P. 212.

⁴⁴ Biogan D.W *The Price of Revolution*. – N.Y. Harper, 1966. – P. 1.

⁴⁵ Никифоров А. Революция как объект теоретического осмысления: достижения и дилеммы субдисциплины // Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе. – СПб: Алетейя, 2008. – С.130.

відстані він нам видається цільним і вражає своїм ієрархічним порядком»⁴⁶. «Не менше революцій було і в Греції, і Римі, – зазначав філософ. – У всі часи нижчі, пригнічені, трудящі класи суспільства повставали, не згоджуючись далі терпіти приниження і рабство, і скидали ієрархічний порядок, який здавався вічним»⁴⁷. І далі він доходить категоричного висновку: «Немає нічого вічного, немає нічого устанавленого Богом в об'єктивному світі. Можливе лише досягнення тимчасової рівноваги і нестійкого, удаваного благополуччя»⁴⁸.

Революція – кінець старого життя, а не початок нового життя, розплата за довгий шлях. У революції спокутуються гріхи минулого. Революція завжди говорить про те, що владарюючі не виконали свого призначення.

М. Бердяєв

У ХХ столітті виникає й існує ідеологія консервативної революції, де стверджується можливість третього шляху (між революцією і контрреволюцією). У різних умовах, країнах ідея консервативної революції виконує різні завдання.

У сучасній політологічній літературі революція визначається як «корінні, глибокі, якісні зміни у розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань. Революції виникають і здійснюються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюційного розвитку, які розв'язуються переворотом, стрибком, різними змінами»⁴⁹. Переворот у державному і суспільному ладі країни, що зазвичай супроводжується збройною боротьбою і яка не визнається особливо необхідною, у спеціальному розумінні передбачає, по-перше, докорінну і швидку участь у перевороті широких мас народу; по-друге, завданням революції є перебудова державного управління на більш демократичних і прогресивних основах. Державний переворот, який має метою захоплення влади

⁴⁶ Бердяєв Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – Б.г., Б.г. – С.180.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 293.

однією або кількома особами і спрямований проти участі народних мас в управлінні державою, називали двірськими революціями, контрреволюціями. Від революції, яка ставить на першому плані зміну у політичного устрою, варто розрізняти соціальну революцію, яка за вченням соціалістів повинна привести до передачі землі і знарядь виробництва у руки трудящих мас і до більш справедливого розподілу продуктів праці між різними класами суспільства.

А. Майер розглядав революцію як два або навіть три різні процеси. Перший з них є руйнування старого ладу, другий – створення нового, третій – неминучий період хаосу між ними. Він розмежовував руйнівний і творчий процеси і стверджував, що здійснюють їх різні люди. На думку А. Майера: «Перш ніж нова система побудована, руйнівники самі, зазвичай, зруйновані⁵⁰».

Осміслені у всій своїй повноті, революції володіють майбутнім, навіть якщо безліч теоретичних визначень революції не є такими. Практично всі визначення революції у сучасній політичній науці акцентують увагу на насильницькій трансформації «державної» і «класової» структури. Спробуємо знайти найбільш типові підтвердження цьому. Зокрема, Е. Гідденс визначав революцію як «захоплення державної влади за допомогою насильницьких засобів лідерами масового руху, коли згодом ця влада використовується для ініціації основних процесів соціальних реформ»⁵¹. На думку С. Гантінгтона, це – «стрімка, фундаментальна і насильницька внутрішньополітична зміна у домінуючих цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, лідерстві, діяльності уряду і політиці»⁵². Т. Скочпол вважала, що це «стрімка, корінна трансформація державних і класових структур суспільства, що супроводжується і частково підтримується класовими повстаннями знизу»⁵³. Дещо спокійніше трактував явище революції Ф. Енгельс: «Революція – це чисто стихійне явище, яке управляється більше фізичними законами, ніж правилами, що визначають у звичайний час

⁵⁰ Майер А. *Функции идеологии в советской политической системе.* – Спб.:1996. – С.112.

⁵¹ Giddens A. *Sociology.* – Cambridge, 1989. – P. 605.

⁵² Hantington S. *Revolution and Political Order// Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies.* ed. By Jack Goldstone. HBS publishers. 1986. – P.39.

⁵³ Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* – Cambridge, 1979. – P. 4.

розвиток суспільства, або, краще сказати, ці правила під час революції набувають більше фізичного характеру. Матеріальна сила необхідності виступає різкіше»⁵⁴. Натомість з позиції Ч. Тіллі, це: «насильницька передача влади над державою, у ході якої, щонайменше, дві різні коаліції суперників пред'являють взаємовиключні вимоги відносно права контролювати державу, і деяка значна частина населення підкоряється юрисдикції держави і поступається вимогам кожної коаліції»⁵⁵. Акцентуючи увагу на партійності Дж. Пейдж констатував: «будь-яка ситуація, у якій учасники пов'язані з революційною соціалістичною партією і тією або іншою вимогою неконституційної політичної зміни, радикальній трансформації землеробської класової структури або і з тим, і з іншим. Часто подібні вимоги пов'язані з вимогами насильницького скидання існуючої політичної системи»⁵⁶.

Протилежної позиції дотримувався Л. Едвардс, визначаючи революцію як «зміну, здійснену не обов'язково силовим шляхом або насильно, в ході якого одна система законності припиняє своє існування і виникає інша»⁵⁷. Негативне розуміння революції знаходимо у російського філософа В. Розанова: «У революції немає радості. І не буде. Революція має два виміри – довжину і ширину; але не має третього – глибини. І ось у цій якості вона ніколи не матиме зрілого, смачного плода; ніколи не «завершиться». Революція завжди є мукою і буде сподіватися тільки на «завтра»... І будь-яке «завтра» її обмане і перейде у «післязавтра». Вічний двигун. Ганебне коло»⁵⁸.

Розкриваючи зміст категорії «революція» у широкому розумінні цього слова, Х. Арентдт зазначала, що «насилля не у змозі визначити поняття революції, так само, як і зміна», що «тільки там можна говорити про революцію, де зміна відбувається як започаткування цілком нового, де насилля застосовується для створення цілком нової форми правління, для встановлення нового політичного

⁵⁴ Письмо Энгельса Марксу от 13 февраля 1951 года. К. Маркс и Ф. Энгельс. Письма. Теория и политика в переписке Маркса и Энгельса. – М., 1922. – С.111.

⁵⁵ Tilly C European Revolutions. 1492-1992. – Oxford, 1993. P. 8.

⁵⁶ Paige J. M. Agrarian Revolution. N.-Y., 1975. – P. 94.

⁵⁷ Edwards L.P. The Natural History of Revolution (Second Ed.). – Chicago: University of Chicago Press, 1970. – P. 2.

⁵⁸ Розанов В. Война 1914 и русское возрождение, 2 изд., П., 1915. – С. 127.

організму, де визволення з-під гніту спрямоване щонайменше на встановлення свободи»⁵⁹. Дослідниця наголошувала на двох основних елементах революції: новизні чи, краще, початку нового і свободі, наче відгукуючись на відомий вислів Ж. Кондорсе 1793 р., що «слово «революційний» можна застосовувати тільки стосовно таких революцій, метою яких є свобода»⁶⁰. Х. Арендт відтворила історію падіння «революції» з (астрономічного) неба на (політичну) землю. Однак поряд із цим розвитком існував і другий, додатковий рух, у якому слово, що означало політичний безлад, стало означати унікальну подію, яка розкриває історію.

Різноманіття визначень представлене у наукових словниках. Сучасний політологічний словник дає таке визначення: «Революція – це повалення усталеного ладу, яке передбачає перехід державної влади від однієї групи лідерів до іншої, а іноді радикальну реструктуризацію соціально-економічних відносин»⁶¹.

Російський філософ, публіцист С. Кара-Мурза стверджував: «Повалення державної влади з глибокими змінами у її структурі і функціях ми називаємо революціями». Для визначення він використовував філософський словник (1991), який свідчить: «Революція – корінний переворот в житті суспільства, що означає повалення віджилого і затвердження нового, прогресивного суспільного устрою; форма переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої». І додав, що «перехід державної влади з рук одного в руки іншого класу є перша, головна, основна ознака революції як в строго науковому, так і в практично політичному значенні цього поняття. Як стверджував Ленін, що революція – вища форма боротьби класів»⁶².

Ш. Ейзенштадт доводив, що «революція – це різка, раптова зміна у соціальному характері влади, що виражається у радикальній трансформації процесу управління, офіційних підстав суверенітету або легітимності і концепції соціального порядку. Прийнято вважати, що подібні трансформації, як правило, не можуть

⁵⁹ Арендт Х. Истоки тоталитаризма /пер. Борисовой И.В., под ред. Ковалевой М.С., – М.:ЦентрКом, 1996. – С.98.

⁶⁰ Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, – Л.: Соцэскиз, 1936. – С.243.

⁶¹ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.567.

⁶² Кара-Мурза С.Г. Экспорт революции. – М.: Алгоритм, 2005. – С.4.

відбуватися без насильства; але, якщо таке і трапляється, вони залишаються все ж революціями, хоча і безкровними»⁶³.

Досить часто революції уподібнюють війні. Слушно про це писав на початку ХХ ст. С. Аскольдов: «Власне, будь-яка гостра історична криза, що несе за собою той чи інший «переворот» внутрішніх державних відносин, є революція. У певному сенсі і війна є революція. І це особливо зрозуміло на війні, яку ми переживаємо, яка становить з російською революцією єдине нерозривне ціле. Двірські перевороти, наприклад, вбивство Павла I, за своїми наслідками для життя держави теж можуть підходити під поняття революції. Очевидно, що про такі різноманітні процеси не може бути висловлено будь-якого єдиного судження. Але зрозумімо поняття революції, і ми отримаємо вже деяку визначеність, яку в межах поставленого нами питання не можна не піддати особливому обговоренню. Ми будемо розуміти під революцією повалення народом того чи іншого державного ладу. Тут є вже деякі характерні спільні для процесів цього роду риси. Основною такою рисою є особлива психологія народних мас, які відчують себе вершителями своєї нової історичної долі. У революціях того типу, про який ми говоримо, новий лад виникає для народу не як зовнішня зміна на краще або гірше, ніби дарована долею за посередництвом тих чи інших окремих осіб, а як якийсь творчий почин і дія, які виходять від усіх і кожного. Цей своєрідний психологічний момент деякого своєрідного «народного самодержавства» – самодержавства, носіями якого є тисячі і мільйони, – є чимось дуже важливим і фатальним для життя народів»⁶⁴.

Автор багатьох фундаментальних праць з історії української революції В. Солдатенко стверджував, що «революція – надзвичайно складне явище з поєднанням значного числа об'єктивних і суб'єктивних чинників. Успіх революції значною, інколи, навіть, вирішальною мірою залежить від того, наскільки її ініціатори, керівники уявляють собі характер і перспективи суспільних рухів, здатні ідейно впливати на них, у чомусь підкоряти собі, спрямовувати

⁶³ Ейзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. М.: Аспект-Пресс, 1999. – С.46.

⁶⁴ Аскольдов С. А. Религиозный смысл русской революции // Из глубины: Сборник статей о русской революции С. А. Аскольдов, Н. А. Бердяев, С. А. Булгаков и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 298 с.

в бажане русло. А це, уже в свою чергу, зумовлюється рівнем теоретичного осмислення сутності історичної ситуації, загальних тенденцій розвитку, наявністю обґрунтованої перспективної і найближчої програми, знанням про різні форми і методи боротьби і вмінням вдаватися до них залежно від обставин, висувати ефективні лозунги, залучати на свій бік союзників, ладити з ймовірними попутниками, здатністю вчасно передбачити поведінку політичних суперників і ворогів, обирати в результаті, оптимальні варіанти діяльності»⁶⁵.

Враховуючи сучасні особливості моменту та наявність явища революцій у ряді країн світу в останні роки В. Якушик дав декілька визначень терміна «революція»: «Революція – це якісні перетворення, стрибок у розвитку, що протиставляється простим кількісним змінам, поступовому нагромадженню вдосконалень. Революція – це глибока зміна усієї системи, її базових принципів, а не просто зміна правлячого режиму. Революція – це застосування диктаторських, авторитарних, силових засобів вирішення суспільних конфліктів, на відміну від спокійних політичних методів розв'язання складних питань шляхом їхнього обговорення (зокрема, в ході парламентських дискусій), з'ясування позицій та інтересів сторін, можливостей для компромісу, а також через використання механізмів виборів, референдуму тощо. Вона нерідко веде не лише до тимчасового встановлення, але й закріплення диктаторських форм політичного режиму»⁶⁶.

Зміна режиму, переворот, *coup d'etat*, двірська революція – це ще не визвольна революція, хоч і кожне з цих явищ може бути формальним її започаткуванням, виявом чи й навіть її завершенням. Взагалі зміна певного стану, звичайно насильними чи й комбінованими насильно – еволюційними засобами, ще не означає, що у цьому разі маємо справу з визвольною, національною революцією у сучасному розумінні цього слова. Поняття революції і, зокрема, визвольної революції є дещо складнішим соціологічним процесом і кваліфікується певними засадничими рисами, незалежними від самого факту зміни, зокрема ж зміни за допомогою насильницьких засобів.

⁶⁵ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С.107.

⁶⁶ Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С.19.

За «класичним» визначенням завдання революції полягало не лише у зміні певного стану суспільства, але у, першу чергу, у здійсненні змін насильницькими засобами. Іншими словами, суть революції була передусім у революційних засобах, які були тожні насильницьким змінам. Цим насильницьким змінам, власне революційним, протиставляються зазвичай реформістські еволюційні зміни, які могли бути визначені навіть радикальніше, але не були революційними, бо не здійснювалися насильницькими методами.

Таке розуміння революції приводить до спрощеного і суб'єктивного визначення цього явища і його некоректної оцінки. Прикладом цього може бути «Програма демократичного руху Росії, України і Прибалтики», у якій революція називається «формою соціального злочину». Автори «Програми» стверджують, що «революція – в основному процес руйнівний». Чим радикальніша революція, тим більшою мірою заперечуються попередні позитивні цінності, знищуються суспільні інститути, невинно проливається людська кров, переривається людський досвід, накопичений віками, і встановлюється хаос. І далі: «Насилля, пристосоване в сенсі політичного засобу навіть і для найбільш високої мети, завжди шкідливе своїми наслідками... Результат насилля – моральне падіння людей»⁶⁷.

Усупереч твердженням окремих політологів, що намагалися показати революцію як щось завжди руйнівне і негативне у процесі історії, справжня революція за своєю суттю позитивна, це творча форма суспільного розвитку, націлена не на руйнування, а на порятунк і примноження головного суспільного багатства – уже створених суспільством продуктивних сил. Руйнівна функція будь-якої революції обмежується усуненням сил, що перешкоджають суспільному прогресові, що ставлять свої егоїстичні інтереси вище інтересів усього суспільства, більшості його громадян. Але трапляється і так, що революційний процес, вийшовши за свої природно-історичні межі, руйнує не тільки перешкоджаючу прогресу силу, а й загальнолюдські механізми прогресу. Тоді йдеться про її трансформацію, переродження у принципово інший процес.

⁶⁷ Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С.116.

Основою для аналізу категорії «революція» автори «Програми» взяли Жовтневу революцію 1917 р., якій вони дали таку оцінку: «Ми наочно бачимо, що радикальна революція в жовтні 1917 року, яка перемогла в темний нужденний час серед відсталого народу, була політичним й економічним кроком назад, бо усунула суспільні свободи і загальмувала ріст добробуту...»⁶⁸. Проте далі вони зазначають, що «більш поміркована і менш насильницька революція у Німеччині й Австрії у 1918 р. була політичним кроком вперед, бо збільшила суспільні свободи»⁶⁹. Отже, противники революції заперечують власну позицію. На підставі цих тверджень А. Камінський сформулював наступний висновок: «Немає сумніву, що якщо б вони проаналізували ще інші революції у минулому і сучасному, їхній однобічний погляд зазнав би основної зміни. Одинока користь із такого негативістичного й екстремного визначення революції є хіба те, що у скалю складних і зрізничкованих понять і дефініцій революцій вони додали ще терміни «радикальної» і «поміркованої» революції»⁷⁰. І у цьому їхня роль.

Проте автори «Програми», на думку А. Камінського, не проаналізували самої механіки і структурної складності революційного процесу і спричинили появу таких різних термінів, як «мирна революція», «культурна революція», «революція згори» і «знизу» і т.д. Тому у них немає, наприклад, усвідомлення того, що зважаючи на все заперечення «революції» як такої, їх еволюційна програма перегукується з революцією. Не врахували, мабуть, автори програми і того, що чехословацька «еволюція» 1968 р. має визначення «мирної революції», однак революції «і без знаків наведення, тільки з прикметником демократичної»⁷¹.

І. Світак, чеський філософ і публіцист, колишній член Комуністичної партії ЧССР, зазначав, що «у 1968 р. у самому серці Європи розігралася історична подія виняткового значення: в Чехословаччині – на території соціалістичної держави – відбулася **демократична революція**, яка відродила славні традиції Паризької комуни, російської соціалістичної революції й угорського по-

⁶⁸ Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С.116.

⁶⁹ Там само. – С.117.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

встання. Точніше: розігралася перша фаза тієї демократичної революції, зверненої проти поліційної, бюрократичної диктатури»⁷². Він наголошував, що «характер такої революції величезною мірою відрізняється від усіх інших, попередніх революцій. По-перше, така революція – це не тільки політичний переворот, вона задумана і здійснюється як докорінна переміна всієї системи, як перетворення суспільного ладу, яке об'єднує в собі прикмети революції і реформ і яке розвивається як ряд революційних реформ, а не як зміна людей чи партій, які стоять при владі. По-друге – вона задумана не як моментальний зрив, а як довгий, неминучий процес, як ряд перемін, для здійснення яких потрібно багато часу. Демократичний революційний рух мусить вперто діяти у вигляді опозиції не в рамках існуючого суспільного ладу, але проти нього. По-третє – революція проявляється як масовий виступ природно виникаючих комітетів, свідомих того, що є неможливим розв'язати їхні проблеми в рамках існуючої політичної й економічної системи. Таку революцію не можуть здійснити професійні революціонери-спеціалісти в державних переворотах»⁷³.

На підставі цього можна стверджувати, що поняття революції та еволюції не лише мають різну інтерпретацію й оцінку та різні дефініції, але й інший зміст, ніж те, що у нього вкладалося у минулому. На сьогодні сам характер засобів і методів – насильницьких і ненасильницьких – не є ще достатнім критерієм визначення еволюції чи революції. Елемент насилля перестав бути виключною кваліфікацією революції. Тим самим не вистачає самого елементу насилля для визначення поняття революції, оскільки необхідно додати ще основний ідейно-програмовий напрям і настанову цього процесу. Йдеться про зміст і напрям боротьби, які повинні бути революційними у сенсі їхнього активного рішення про зміну старого стану і заміну його усіма можливими способами – новими, відмінними і поступовими. Проте й таке трактування революції не є повним.

Класичний образ революції склався у рамках марксистської соціальної філософії. Тут визначено основні ідеї, сенс яких, з одного боку, став основою людської діяльності, яка змінила світ,

⁷² Цит. за: Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С.117.

⁷³ Там само.

але з іншого, «найстрашнішим злом», страх перед яким також призвів до кардинальних змін у світі. Ключовими поняттями були: «свобода», «справедливість», «рівність», «ліквідація експлуатації людини людиною», «зняття відчуження», «диктатура пролетаріату», «локомотиви історії», «повитуха історії» та ін. Альтернативні образи революції створювалися або різночитанням основних понять, характеристик феномену, або ж їх неприйняттям. Найбільш вагомою і об'єктивною основою їх виникнення було реальне протікання революції, коли вона втрачала образність і виявлялася у долях мільйонів людей.

До другої половини XIX ст. образ революції, раніше близький лібералізму, став набувати іншого ідеологічного звучання: його почали використовувати як противники, так і прихильники буржуазного порядку. Крім образу революції, радикально спрямованої на зміну існуючого ладу, визначеного як несправедливий, склався образ «консервативної революції», що вела до відновлення минулого громадського порядку, до актуалізації та відновлення традиції. При цьому тенденції до «консервативної революції» з'явилися результатом не тільки інтересів певних соціальних груп, а й споконвічної суперечливості самої «революційної мрії», яка передбачає «тотальне руйнування» існуючої соціальності.

Після російської революції 1917 р. категорія революції, яка раніше не мала за собою надто тривалого історичного досвіду європейських країн, почала сприйматися суспільною свідомістю ще більш суперечливо: з одного боку, постреволуційні реалії демонстрували у Росії економічний поступ вперед і духовний підйом, з іншого боку – це і виникнення тоталітарного режиму з масовими репресіями. «Образ» революції розмивається, оскільки ним починають користуватися і національно-визвольні, і радикально-екстремістські рухи. «Революція» стала символом будь-яких великих змін, втрачаючи свій соціально-економічний сенс, а також зміст, пов'язаний з «комуністичним проектом».

Ліберальна і консервативна думка початку XX ст., створюючи «образ «революції як розгулу зла, фактично приходять до єдності у ставленні до неї. І хоча лібералізм продовжує «оспівувати» свободу, а консерватизм – традиційність, обидва спрямовані проти марксистської революційної ідеї. Вони принципово антиреволюційні.

Еволюцію терміна «революція» у суспільно-політичній думці: від астрономічного розуміння до політичного, спроби оцінити революцію і саму ідею революції з погляду сьогодення, без урахування тих конкретно-історичних умов, у яких відбувалися ці події або ж народжувалися ідея і «образ» революції, неможливо. Тому трактування революції найчастіше розкривається через звернення до концепту у його делезівському сенсі, оскільки революція є певна множинність, яка виникає на перетині різних дискурсів (політичних, соціальних, релігійних, наукових, художніх). Обмежуючи сферу дослідження дискурсом політичної науки і соціогуманітарного знання, досліджено походження самого терміна, який виник у епоху Відродження у дисциплінарному просторі космології і означав обертання.

У працях засновників марксизму містилася наукова концепція революції як складової частини матеріалістичного розуміння історії. Разом з тим, саме завдання побудови наукової теорії пролетарської боротьби цілком укладається у загальну схему сприйняття революції як природного та закономірного процесу, спорідненого процесам, які відбувалися у природній реальності. У К. Маркса революція – це подія соціального і політичного порядку, але не власне антропологічного, який, у свою чергу, підпорядкований внутрішній логіці розвитку, об'єктивній за суттю і підпорядкованій ідеї прогресу. Саме за допомогою цієї ідеї «людина» «входить» у революцію, стверджував К. Маркс.

У цьому ключі розвивалися теорії революції ХХ століття, у яких пріоритет у дослідженні революцій слід віддати американським дослідникам, які, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., створюють субдисципліни для вивчення проблеми революції на стику історії, соціології та політології. Дискурс про революцію у інституціональному полі соціально-гуманітарних наук вибудовувався навколо досить обмеженого кола об'єктів, з яких людина не була головним чи визначальним.

РОЗДІЛ 2

Феномен «революції»: спроби теоретичного осмислення

*Без революційної теорії не
може бути і революційного руху.
В. Ленін*

Робота над дослідженням засвідчила, що наукова література з теми революції неосяжна і свідчить про колосальну актуальність проблематики. Однак наукову розробку багатьох питань ще тільки розпочато і їх важко охопити єдиним поглядом. Тема революції розглядається у суспільних науках переважно як складова частина змін, які відбуваються у суспільстві. У найбільш загальних рисах питання соціальних змін досліджували Р. Арон, Д. Белл, М. Вебер, М. Кастельс, Г. Маркузе, Е. Тоффлер, А. Турен, П. Штомпка. Заслужують на увагу у цьому контексті праці російських філософів і соціальних мислителів XIX – початку XX ст. І. Аксакова, М. Бакуніна, В. Вернадського, М. Данилевського, П. Кропоткіна, П. Лаврова, К. Леонтєва, Д. Мережковського, В. Соловйова, П. Ткачова. Ґрунтовні дослідження великих революцій людства, а також історіософські концепції, які дають можливість уточнити окремі моменти теоретичного аналізу революційного процесу, здійснені у працях М. Барга, Ф. Броделя, А. Валлона, Ж. Ле Гоффа, Дж. Девіса, Т. Карлейля, А. Тойнбі, Е. Хобсбаума, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін.

У західній науці у XX ст. сформувався особливий напрям досліджень, який дістав назву «соціологія революції». Започаткував його у 20–30-ті роки XX ст. П. Сорокін, продовжили розвивати К. Брінтон і Т. Парсонс. У другій половині XX ст. цей напрям досліджували у теоретичному вимірі Х. Арендт, Дж. Данн, Б. Джессоп, Ч. Джонсон, Дж. Девіс, Р. Деніелс, А. Коен, Дж. Пітті, М. Реджай, Р. Тантер і М. Мідларські, Р. Такер, Ч. Тіллі, Л. Едвардс, Г. Екстайн та ін.

Дослідженню революції як способу переходу від одного типу суспільства до іншого, аналізу світового революційного процесу, соціалістичних і національно-визвольних революцій сучасної епохи присвячені роботи Р. Блюма, А. Денисова, А. Ковальова, В. Кузина,

А. Корсунського, В. Мау, Л. Селезньова, Б. Скворцова, І. Шевчука та ін. Загалом, проблема феномену революцій досить широко висвітлювалася різними поколіннями науковців. Зокрема, значний внесок у розвиток теорії революцій здійснили такі дослідники як Х. Арендт, П. Амман, К. Брінтон, Т. Гарр, Дж. Голдстоун, Дж. Данн, Ч. Джонсон, Дж. Дейвіс, Ш. Ейзенштадт, Д. МакАдам, Б. Мур, Дж. Пейдж, Т. Скокпол, Н. Смелзер, П. Сорокін, Ч. Тіллі, С. Тарроу, П. Стінчкомб, С. Гантінгтон та інші.

Не претендуючи на повний і різнобічний аналіз теорії революції, які склалися упродовж століть, зупинимося на розгляді окремих найбільш важливих для її формування. Не можна обійти увагою книгу англійського державного діяча, консерватора Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції...», яка вийшла у листопаді 1790 р., витримала за рік більше 10 видань і увійшла в історію як «біблія європейської контрреволюції». Оскільки Е. Берк засуджував Французьку революцію і стверджував, що свобода може бути тільки у рамках закону і порядку, а всі реформи мали здійснюватися поступово, еволюційним шляхом. У відповідь на книгу Е. Берка 13 березня 1791 р. вийшла друком перша частина праці учасника Великої французької революції та Американської війни за незалежність Т. Пейна «Права людини» з підзаголовком: «Відповідь на памфлет містера Берка, спрямований проти Французької революції». У ній він, на відміну від Е. Берка, захищав революції взагалі та революції конкретні. На думку Т. Пейна, революція у Франції, на відміну від революцій в інших європейських країнах, стала «плодом філософських роздумів про права людини». Т. Пейн висунув концепцію права народу на повстання і революцію та на створення власної незалежної держави.

Про можливість створення загальної теорії революції першим почав писати французький рояліст, публіцист і політик граф Антуан Франсуа Клод Ферран (1751–1825 рр.), автор книг «Роздуми про соціальну революцію» (1794 р.) і 4-томного дослідження «Теорія революцій, порівняння головних подій, їх джерела і послідовності, з загальною аналітичною таблицею» (1801 р., видана у 1817 р.). Він виділяв революції у природі і суспільстві, відносячи до останніх великі соціальні катаклізми у попередні епохи, аж до Французької революції.

Основні події революцій можуть бути зведені до спільних максимум ... можна створити теорії революції, подібно до того як створена теорія законів, тому що і революції мають свої закони.

А. Ферран

А. Феррана не випадково вважають першим, хто почав розробляти теорії революції. Він аргументовано стверджував, що «пізнають революцію, вивчаючи те, що передувало їй, і, більш того, те, що було за нею слідом»¹. Пояснити і зрозуміти події революцій намагався А. Токвіль у праці «Старий порядок і революція», мотивуючи тим, що «опублікована мною книга – зовсім не історія Революції. Моя книга – це дослідження Революції»². І далі зазначив: «Я сподіваюся, що написав справжню книгу без забобонів, але не претендую на безсторонність. Навряд чи французові дозволено бути безпристрасним, коли він говорить про свою країну і роздумує про свій час»³. Французький політичний філософ К. Лефор, посиляючись на історика Ф. Фюре, вказав на новаторство А. Токвіля у тому, що він «звільнив думку про Революцію від віри в Революцію»⁴. К. Лефор вважав заслугою А. Токвіля не лише прагнення аналізувати події, але і прагнення уникнути ідеологічних забобонів (але не пристрасті).

Найбільш відомою вважається теорія революції, обґрунтована К. Марксом. Позиція К. Маркса на революцію заснована на його інтерпретації історії людства у цілому. Відповідно до його вчення, розвиток суспільства супроводжується періодичними конфліктами класів, які, загострюючись, ведуть до революційних змін. Класова боротьба породжується нерозв'язними суперечностями, властивими будь-якому суспільству. Джерело суперечностей криється в економічних змінах продуктивних сил. У будь-якому відносно стабільному суспільстві існує баланс між економічною структурою, суспільними відносинами і політичною системою. Зі зміною продуктивних сил суперечності нарастають, що призводить до відкритого зіткнення класів і, врешті-

¹ Ferrand A. Theorie des revolutions, rapprochee des principaux evenements qui en ont ete l'origine, le developpement ou la suite, avec une table generale et analitique. Vol. 1. – Paris, 1817. – P. 100-130.

² Токвиль А. де Старый порядок и революция. – М., 1997. – С. 3.

³ См.: Токвиль А. де Старый порядок и революция. – М., 1997. – С. 6.

⁴ Лефор К. Мыслить революцию во Французской революции // Лефор К. Политические очерки. – М., 2000. – С. 135.

решт, до революції. Основою соціології революції К. Маркса було три принципових концепти: 1) революції викликані історичною необхідністю. Революційна ситуація – наслідок суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами в умовах певного способу виробництва; 2) невід'ємною частиною революції є конфлікт між домінуючим соціальним класом і новим «висхідним» з уже сформованою класовою свідомістю; 3) революції суттєво змінюють відносини між різними класами, що, у свою чергу, призводить до істотних змін у економічних відносинах, або завершуються переходом від одного способу виробництва до іншого. Теорія революцій К. Маркса стосувалася не тільки аналізу умов, які призводили до революційних перетворень, але й вказувала шляхи, які мали сприяти цим перетворенням. Р. Лібман запропонував класифікацію підходів до дослідження революції. Його висхідною точкою була теза про те, що теорія революції К. Маркса – базова для соціології революції, і багато сучасних концепції є тією чи іншою мірою похідними саме від неї.

З погляду Е. Гідденса, існувала причина, що мала важливе значення – теорія К. Маркса, що стала частиною ідеалів і цінностей як революційних рухів, так і тих, хто прийшов до влади урядів. Більш того, деякі з його поглядів можуть сприяти розумінню революцій у країнах третього світу. Ідеї, висловлені К. Марксом з приводу Росії, доречні щодо більшості селянських країн, які переживали становлення промислового капіталізму. Вогнищами напруги стали точки дотику бурхливого розвитку промисловості і традиційних систем. Люди, яких торкнулися зміни традиційного способу життя, ставали джерелом потенційної революційної опозиції уряду, який намагався зберегти колишній порядок⁵.

У теорії Ч. Джонсона порушення рівноваги суспільства було необхідною умовою для виникнення революції. Основним джерелом, що призводить, згідно з Ч. Джонсоном, до розбалансування, є неузгодженість між системою культурних цінностей суспільства і системою економічного виробництва. Це може статися внаслідок або внутрішніх змін, або значного зовнішнього впливу, проте зазвичай, містить обидва ці чинники. Наприклад, у Китаї ХІХ і початку ХХ століть традиційні культурні цінності були схильні дедалі більш посилювати тиск цінностям, принесених західною комерцією внаслідок зміни економічної системи. Стара система

⁵ Гидденс Э. Социология. – М., 1999. – С.574.

виробництва, заснована на землевласниках і селянах-кріпаках, почала розвалюватися, провокуючи порушення рівноваги.

Теорія Ч. Джонсона відрізняється ясністю і універсальністю. Те, що він називав «порушенням рівноваги», має явну схожість з поняттям суперечності, яке використовував К. Маркс. І хоча перевага концепції Ч. Джонсона над теорією К. Маркса неочевидна, його ідея про те, що соціальні зміни викликають неузгодженість, яку не можна буде усунути наявними інститутами без їх радикальної перебудови, має, ймовірно, сенс.

Тема аналізу різних інституційних, структурних та динамічних особливостей кризових суспільств, які переживали революційні зміни, перебувала у центрі уваги багатьох дослідників 20–30-х рр. ХХ ст. У 1927 р. вийшла книга Л. Едвардса «Природна історія революції». У 1936 р. була опублікована робота Е. Ледерера «Про революції». Робота К. Брінтона «Анатомія революції» на довгі роки стала ключовою у революційній тематиці. Дж. Пітті опублікував книгу «Революційний процес» у 1938 р.

Достатньо повне узагальнення і систематизація визначень категорії «революція» здійснено у роботі П. Штомпки «Соціологія соціальних змін». Дослідник окреслив два підходи до визначення революції: історіософський і соціологічний. В історіософській традиції революція інтерпретувалася як «радикальний розрив безперервності, фундаментальна тріщина, катаклізм-прорив» у процесі історії⁶. Підтвердженням такого розуміння революції було визначення революції К. Марксом як якісного стрибка під час переходу на більш високий щабель розвитку⁷. Соціологічний підхід, на думку П. Штомпки, характеризувався зміщенням акцентів «з загальних моделей і кінцевих результатів на рушійні сили і альтернативні сценарії соціальних процесів, цінностей, які люди використовують для того, щоб творити і перетворювати історію»⁸. Цілком закономірно, що у чистому вигляді ані історіософський, ані соціологічний підходи не зустрічаються у сучасних визначеннях революції, однак обидві методологічні позиції вплинули на формування

⁶ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 370.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

уявлень про революцію. Виходячи з цього, П. Штомпка виділив три основні групи визначень явища революції: 1) акцент на масштаб і тотальність змін, що відбуваються у суспільстві. Революція протиставляється реформам. До цієї групи належать: 1) визначення зі словників А. Баллок і О. Сталібраса («несподівані, радикальні зміни у політичній, економічній і соціальній структурі суспільства» і Г. Фейргайда («змітає все, несподівана зміна у соціальній структурі або у деяких її важливих елементах»); 2) акцент на насильницькому і швидкому характері змін, а також на відкрити боротьбу. Революція протиставляється еволюції; 3) поєднання характерних рис першої та другої групи. П. Штомпка також визначив «п'ять загадок або парадоксів» революції, а саме: причини виникнення революцій; причини поведінки людей під час революції («революційної мобілізації»); причини і глибини наступності між різними революціями; причини невідповідності результатів революцій очікуванням людей; передбачуваності революцій⁹.

В актив «соціології революції» можна віднести описи психологічних або політичних явищ, які відбуваються напередодні і під час революції. Так, американський соціолог Дж. Девіс у роботі «До теорії революції» (1962 р.) стверджував, що революції відбуваються не у період найбільш гострих криз і не у період стійкого підйому, а у ситуації, коли період підйому вселить людям надії, які змінюються різким спадом. Різка зміна надії безнадією призводить до революції. Такою була ситуація у Росії напередодні 1917 р. Психологічний аналіз задає напрям досліджень і може допомогти передбачати революції.

Зростаючий корпус сучасної літератури, власне, демонструє, що епоха революції закінчилася або навіть те, що поняття революції застаріле. Натомість Дж. М. Пейдж не поділяв такої точки зору, стверджуючи, що, існуючі визначення цього феномену дійсно могли застаріти, але це не обов'язково передбачає, що революція, належним чином осмислена, не має майбутнього. У його праці «Обнаруживая революционность в революции: понятия социальной науки и будущее революций» наведені аргументи на користь того, що поняття революції, як воно конвенціонально визначено не лише у соціальних науках, але і у революційному марксизмі-ленінізмі, не

⁹ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 386-388.

фіксує соціальні і культурні трансформації, які роблять революції революційними, як не може воно фіксувати утопічні уяви і масове натхнення, які лежать в основі великомасштабного залучення мас під час революції і забезпечують значну частину її трансформуючої сили. Ці поняття, насправді, описують антиреволюційні або навіть контрреволюційні процеси і виявляють нездатність вмещувати у себе безліч класичних випадків – французьку, американську, китайську або сучасні революції у третьому світі¹⁰.

Книга англійського історика, доктора Нести Вебстер «Всемирная революция. Заговор против цивилизации» (М., 2001. – 290 с.) змушує по-новому переосмислити події останніх століть, починаючи з Французької революції 1789 р. і закінчуючи сьогоднішнім днем, дає можливість зрозуміти, чому так активно втручаються у наше життя «західні вчителі, борці за права людини», чому знову слов'янські народи стали об'єктом експериментів «таємних організацій», які упродовж століть тероризують населення багатьох країн. «Всемирная революция. Заговор против цивилизации» є ідейною основою перегляду офіційної історії революцій, що представляє і сьогодні революціонерів героями, борцями за права людини, які насправді були і є сліпим знаряддям у руках масонів-ілюмінатів і «фінансового інтернаціоналу». Ці вороги цивілізації, визначивши символами п'ятикутну масонську зірку і червоний прапор, посадили людство у царство крові, брехні і пороку. У книзі розкриваються таємниці депопуляції, масових терорів і голодоморів та особливості французької, російської та революцій інших народів світу.

Один з шляхів до з'ясування питання, чому революції стали досить частими, запропонував Дж. Девіс, який звернув увагу на те, що у історії можна виявити безліч періодів, коли люди жили у страхітливій убогості і піддавалися жорстокому пригніченню, проте не повставали і не протестували. Постійна бідність або безталання не роблять людей революціонерами, вони, швидше, схильні переживати подібні обставини смиренно, з тихою безвихіддю. Революції відбуваються тоді, коли спостерігається деяке покращення умов життя людей. Коли стандарти життя починають зростати, рівень очікувань теж зростає. Якщо ж поліпшення фактичних життєвих умов сповільнюється, створюються передумови до обурення, оскільки зростаючі очікування не справ-

¹⁰ Пейдж Дж. М. Обнаруживая революционность в революции: понятия социальной науки и будущее революций// Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе. – СПб: Алетейя, 2008. – С.149.

джуються. У рамках такого підходу соціальний протест, як і його крайня форма – революція, відбуваються зазвичай в умовах деякого покращення життя людей. Протест викликають не абсолютні, а відносні позбавлення (відносна депривація); значущим виявляється протиріччя між життям, яке люди змушені вести, і їх уявленням про те, чого вони могли б досягти. Ця гіпотеза допомагає зрозуміти зв'язок революцій з сучасним соціальним і економічним розвитком. Ідеали прогресу і перспективи економічного зростання сприяють появі великих надій; не здійснившись, вони перетворюються у іскри протесту. Подібні протести посилюються, отримуючи підтримку від поширення ідей рівності та демократичної участі у політичному житті.

Проте теорія Дж. Девіса не пояснювала, як і чому суспільні групи мобілізуються для революцій. Протести на тлі зростання очікування дійсно нерідкі, однак щоб зрозуміти, яким чином протест трансформується у революційний виступ, необхідно визначити, як формується колективне єднання груп, які здійснюються політичні зміни.

Спроби систематизації теоретичних підходів у революції були здійснені Дж. Голдстоуном у 1980-х рр. на основі аналізу теорії виникнення революційних змін. Він розглядав революції як позаінституційний переворот за участю широких мас населення, які сподіваються встановити справедливе суспільство. Революції поділяють на соціальні та елітарні, центральні та периферійні. Особливістю типологізація Дж. Голдстоуна було те, що у ній акценти були зроблені на часовий фактор. Водночас обґрунтовуються певні парадигми. Він виділяв три покоління вчених дослідників теорії революцій, які згодом стали основою для вивчення феномену революцій: школу природної історії (Л. Едвардс, Дж. Пітті, К. Брінтон), «загальні теорії» революції (Дж. Девіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, С. Гантінгтон, Т. Гарр) і покоління структуралістських моделей (Дж. Пейдж, Ч. Тіллі, Т. Скокпол)¹¹.

Перше покоління дослідників репрезентувало історичну і філософську феноменологію революцій як великих наративів, які синтезували досягнення ліберально-консервативної історіографії. Це покоління представляли – Л. Едвардс, Дж. Пітті, К. Брінтон, Х. Арендт, Дж. Данн, П. Сорокін. Для них була характерна історична інтерпретація революції та створення природної теорії революцій. Зокрема, Г. Лебон, Ч. Елвуд, П. Сорокін використовували переважно описовий підхід до аналізу революцій. Їх пояс-

¹¹ Goldstone J. Theories of Revolution: The Third Generation // World Politics. – 1980. – № 32 (8). – P. 425 – 453.

нення феномену революції зазвичай було пов'язане із соціальною психологією. У цей період актуальним був соціологічний підхід П. Сорокіна, який основною причиною революції визначав збільшення кількості пригнічених базових інстинктів більшості населення¹².

... Постановка грандіозної драми, комедії чи трагедії революції на історичних підмостках зумовлена, насамперед, репресованими уродженими рефлексами.

П. Сорокін

Теорію П. Сорокіна можна вважати біхевіоралістською, оскільки він зосередився на причинах, які «породжують революційні відхилення у поведінці людей»¹³. Власне, біхевіоралістська інтерпретація причин революції доповнювалася тезою П. Сорокіна про те, що для революційного вибуху у правлячого режиму має бути недостатньо засобів для придушення виступів знизу. Важливим фактором вчений вважав також виродження управлінської еліти.

У 1938 р. вийшла друком праця К. Брінтона «Анатомія революції», у якій було висвітлено аналогічні базові тези, окреслені у «Природній історії революції». К. Брінтон, аналізуючи приклади класичних революцій, виокремив спільну рису передреволюційних суспільств – фінансові труднощі уряду. Не менш важливою рисою вважав вчений групове відчуття фрустрації, коли економічне невдоволення населення різко загострюється від «усвідомлення того, що їх можливості досягнень успіху у цьому світі незаконно обмежені політичними перетвореннями»¹⁴. Тим самим відбувається політизація суспільного незадоволення, коли пропаганда перетворюється у потужний засіб, який здатен викликати виступи пригнічених груп і народні бунти, драматичний характер яких підвищує ймовірність успіху революції. При цьому фінансові труднощі знижують неефективність діяльності уряду і, як наслідок, застосування сили стає неможливим.

Загалом перше покоління дослідників розробило модель базової інтерпретації феномену революцій, виділивши спільні риси, етапи і характеристики на основі аналізу великих революцій (анг-

¹² Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.272.

¹³ Там само. – С.370.

¹⁴ Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition. – N. Y.: Vintage, 1965. – P. 34.

лійської, французької, російської, американської). Їм вдалося розглянути революції як переломні точки в історії, однак природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів та визначити умови їх успішності.

Друге покоління дослідників теорії революцій представлене інноваційними теоріями 1950–1960 рр. у рамках біхевіоралістської моделі, структурно-функціоналістського аналізу і девелопменталізму. Дж. Дейвіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, Т. Гарр представляли це покоління дослідників, а підсумковий синтез усього модернізаційного періоду здійснив С. Гантінгтон. Друге покоління теоретиків намагалося розробляти детальні теорії про причини і час виникнення революцій, використовуючи складніші соціальні теорії поведінки. Для них були актуальними два теоретичні напрями: теорія системного (ціннісного) консенсусу та агрегативно-психологічний підхід. Теоретичною основою першого підходу став структурний функціоналізм Т. Парсонса і Р. Мертона, який акцентував увагу на дослідженнях таких явищ, як соціальна аномія, порушення системної рівноваги та дисфункції системи¹⁵. Теоретики напряму ціннісного консенсусу Н. Смелзер та Ч. Джонсон, незважаючи на те, що представляли один підхід, мали різні погляди на категорію «політична революція». Зокрема, Н. Смелзер розглядав революцію у контексті системної теорії суспільства, яка передбачала виникнення ціннісно-орієнтованих рухів і мобілізації, у той час як Ч. Джонсон концентрував увагу на вивченні причин виникнення революційної ситуації як такої¹⁶. У рамках цієї моделі рівновага соціальної системи вважалася ідеальним типом, точкою відліку для визначення революційних змін¹⁷. Ч. Джонсон зазначав, що всередині соціальної системи спільні цінності і характер функціонального розподілу між її частинами може змінюватися внаслідок зовнішніх імпульсів: впливу імперіалізму, відкриття нових територій, релігійних нововведень, технологічних інновацій. У нормальному стані соціальна система має механізми пристосування до цих імпульсів. Проте, якщо ці механізми руйнуються, система виходить зі стану

¹⁵ Див.: Парсонс Т. О социальных системах. – М.: Академический Проект, 2002. – С. 42 – 46.

¹⁶ Никифоров А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы // Политэкс. – 2008. – Т. 4. № 2. – С. 80 – 98.

¹⁷ Johnson C. Revolution and the Social System. – Stanford: Stanford University, 1964. – P. 4.

рівноваги. Розбалансування системи відбувається внаслідок кризи соціалізації; нераціонального розподілу ролей всередині соціальної системи; відсутності чи зміни конвенційності стосовно встановлених суспільних цілей; відсутності мирних засобів вирішення конфліктів, які виникли через дисфункцію системи¹⁸.

Для аналізу політичних революцій також актуальною була теорія відносної депривації Т. Гарра. Сутністю її було те, що існує усвідомлене протиріччя між ціннісними очікуваннями індивідів і їх ціннісними можливостями. Ціннісні очікування – це блага і умови життя, на які індивіди мають повне право претендувати. Ціннісні можливості – це блага та умови, які індивіди могли б отримувати і утримувати¹⁹. Т. Гарр визначив джерела зростання очікувань: демонстраційний ефект (вплив матеріальної культури Заходу через ЗМІ та освіту); введення і поширення нових переконань (ідеологій або систем цінностей); зміна самоідентифікації групи та її ціннісних позицій.

Політологічний підхід до трактування політичних революцій серед представників другого покоління теоретиків був представлений С. Гантінгтоном, П. Амманом, А. Стінчкомбом. Учені на основі теорії плюралізму та груп інтересів визначали поняття революції і доводили, що революції відбуваються тоді, коли дві або більше груп не можуть дійти згоди щодо прийняття рішення, маючи обмежену кількість ресурсів для досягнення своєї мети. У цьому контексті С. Гантінгтон стверджував: «революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи внутрішню зміну пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду»²⁰. На основі цього визначення він виділив два типи революцій: західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, які зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається внаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил²¹. С. Гантінгтон виокремив *дві основні передумови будь-якої рево-*

¹⁸ Johnson C. *Revolutionary Change*. – Boston: Little, Brown, 1966. – P. 106.

¹⁹ Гарр Т. *Чому люди бунтують*. – СПб.: Питер, 2005. – С. 61.

²⁰ Хантінгтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах*. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 270.

²¹ Там само. – С. 278 – 279.

люції: нездатність політичних інститутів бути коридорами входу в політику для нових соціально-політичних сил та еліт; мобілізація відчужених від політики груп з метою участі у ній.

Таким чином, дослідники другого покоління аналізу революцій, використовуючи теорію соціальної психології та структурно-функціональний аналіз, змогли створити загальну модель революції, яка підкреслювала значення тієї чи іншої її загальної схеми (відносної депривації та агресивної фрустрації в психологічних моделях, системного напруження і дисфункції – у структурно-функціональних моделях). У рамках теорії соціальної психології революції розглядалися як специфічна реакція на процес модернізації і пояснювалися певним незбігом між потребами модернізованого суспільства та відсталою політичною системою. Однак дослідники цього періоду не змогли пояснити, чому в одних системах криза призводить до революцій, а в інших – до посилення системи; чому одні суспільства або типи систем є чутливими до революційних ситуацій, а інші – ні; і, нарешті, чому внаслідок революцій виникають такі несхожі типи систем та політичних режимів²².

Третє покоління дослідників політичних революцій у другій половині 1970–1980 рр. зосередило увагу на державоцентричних моделях. Найяскравіше ці моделі знайшли реалізацію у працях Т. Скокпол. Її увага, насамперед, акцентувалася на аналізі соціальних та політичних революцій. Соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації суспільного стану і класових структур, які супроводжуються і частково реалізуються за допомогою повстань знизу, які базуються на класовому принципі. Суспільні революції відрізняються від інших конфліктів тим, що поєднують два фактори: зміну у соціальній структурі, яка супроводжується класовими повстаннями; і політичною та суспільною трансформацією²³. Політичні революції, на думку Т. Скокпол, змінюють лише державні структури, тоді як соціальні структури не змінюються²⁴. Окрім цього, політичні революції не обов'язково супроводжуються класовими конфліктами. Вона пояснювала політичну революцію поєднанням сукупності конфліктів з участю держави, еліт та нижчих класів. Однак варто зазначити, що

²² Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримональная интерпретация // Прогнозис. – 2006. – № 3 (7). – С. 211 – 244.

²³ Skocpol T. State and Revolution: Old Regimes and Revolutionary Crises in France, Russia, and China // Theory and Society. – 1979. – № 1/2 (7). – P. 15 – 32.

²⁴ Там само. – P. 32 – 35.

дослідниця ігнорувала такі фактори, як революційна ідеологія, етнічна та релігійні основи революційної мобілізації, конфлікти всередині еліти та можливість мультикласових коаліцій. Дж. Голдстоун зазначав, що дослідниця свідомо спрощувала аналіз політичних революцій, оскільки домінуючим підходом у 1970–1980 рр. був структурний аналіз, що ґрунтувався на марксистській історичній перспективі. Структурний аналіз базувався на основі аналізу впливу капіталістичної конкуренції на класові та державні структури, які конфліктують між собою, стаючи катализатором перетворення суспільства.

Після Т. Скокпол ряд дослідників Б. Мур, Дж. Пейдж, Ш. Ейзенштадт розширили рамки традиційного марксистського підходу до трактування революції, акцентуючи увагу на селянських аграрно-класових конфліктах, конфліктах держави з автономними елітами, і впливу міжнародної військової та економічної конкуренції на внутрішньополітичний розвиток держави. Т. Скокпол у своїй теорії революцій активно критикувала марксизм, стверджуючи, що, по-перше, теорія революції має акцентувати увагу на світових процесах і конфліктах, не обмежуючись лише внутрішнім рівнем; по-друге, за Т. Скокпол держава є нейтральною щодо класових конфліктів у суспільстві; по-третє, причиною революції є особливий тип відносин, що складаються між державними структурами і різними класами у суспільстві²⁵.

Загалом, Т. Скокпол наголошувала, що розуміння причин революції можливе з урахуванням накладання міжнародних процесів з класово-структурованими економіками і політично організованими інтересами. Таким чином, Т. Скокпол, окрім автономності держави, акцентувала увагу на концепціях міжнародного і всесвітньо-історичного контекстів на фоні класових суперечностей усередині суспільства²⁶.

Доречно зауважити, що Дж. Голдстоун критикував попередніх дослідників революцій за недооцінку конфліктів всередині еліти та міжкласових коаліцій і стверджував, що до теперішнього часу три покоління революційних теорій віджили свій вік і назріла необхідність у новому, четвертому поколінні теорії революції.

Важливими для аналізу феномену революцій стали, насамперед, погляди Ч. Тіллі, які стали базою для представників четвертого покоління дослідників. Його підхід до вивчення революції

²⁵ Див.: Skocpol T. State and Revolution: Old Regimes and Revolutionary Crises in France, Russia, and China // Theory and Society. – 1979. – № 1/2 (7). – P. 9 – 14.

²⁶ Там само. – P. 15.

базувався на політичній та мобілізаційній моделях. Політична модель визначала політику як міжгрупову взаємодію. З точки зору вченого, модель складається із таких компонентів: уряду, який контролює засоби примусу відносно населення; претендентів на владу (групи населення, які володіють ресурсами для впливу на уряд); учасники політики – сукупність претендентів, які відносно постійно й успішно висувають свої вимоги уряду²⁷. Коли групи вирішують діяти спільно – вони формують коаліцію. У рамках політичної моделі саме конфлікт між суспільними групами і всередині них є ключовим поняттям для розуміння революцій.

Загалом політична модель характеризувала поведінку усіх політичних претендентів. Одиначна поведінка претендента, згідно з Ч. Тіллі, пояснюється мобілізаційною моделлю, яка складається із шести компонентів: внутрішніх групових інтересів; особливостей внутрішньої організації; рівня мобілізації; рівня владних повноважень; обмежень; можливостей. У рамках цієї моделі масштаб колективної дії обумовлюється рівнем мобілізації, масштаби якої визначаються рівнем організації, інтересами, обмеженнями та можливостями визначених груп.

Провідною ідеєю третього покоління дослідників стала ідея про те, що держава є самостійним автономним елементом, а не просто ареною для конфліктів. Окрім цього, було виокремлено кілька основних типів революційних подій: великі революції, політичні революції, соціальні революції, революції зверху, невдалі або перервані революції; опозиційні повстання. Загалом представники третього покоління теорій революції пояснювали революційні події структурою протистоянь всередині традиційних еліт, варіаціями їхнього контролю над державною політикою, а також конфліктами державної бюрократії з автономними елітами в умовах жорсткої міждержавної військової та економічної конкуренції у рамках капіталістичної системи.

До четвертого покоління дослідників Дж. Голдстоун відносить також Дж. Гудвіна, С. Тарроу, Д. МакАдама, Р. Лахманна та інші. У процесі вивчення феномену політичних революцій вони намагалися поєднати різні підходи для пояснення цього явища. Яскравим представником цього періоду, без сумніву, був і Дж. Голдстоун.

²⁷ Tilly C. Does Modernization Breed Revolution? // Comparative Politics. – 1973. – № 3 (5). – P. 437.

Політичні революції – це сукупність зусиль для перетворення політичних інститутів і легітимізації політичної влади у суспільстві, що супроводжуються формальною та неформальною мобілізацією мас та неінституціоналізованими діями, які підривають легітимність влади²⁸.

Дж. Голдстоун

Дж. Голдстоун синтезував підходи до визначення політичних революцій Ч. Тіллі та Т. Гарра, інкорпоруючи їх в структурну парадигму. Однак дослідник наголошував на тому, що кожний фактор необхідно розглядати у контексті конкретних умов і у взаємозв'язку з іншими змінними аналізу. Дж. Голдстоун переосмислив поняття «революція», уникаючи соціальної інтерпретації феномену. Він трактував революцію як нейтральне явище, яке характеризується примусовим усуненням форми правління, що супроводжується реконсолідацією влади новими групами, які реалізують управління через нові політичні інститути. З іншого боку, Дж. Голдстоун виступав за збереження принципу потенційної автономії держави, розмежовуючи процеси державного розпаду (state breakdown), та майбутньої боротьби за владу і державної реконструкції. Він констатував, що кожен із цих процесів є частково незалежним і потребує конкретного каузального аналізу²⁹.

Дж. Голдстоун виділив три основні джерела революції: проблеми з фінансуванням та виснаження ресурсів у державі, що передбачає зменшення ресурсів відносно державних видатків і зобов'язань та стосовно ресурсів потенційних внутрішніх і зовнішніх суперників; відчуження і конфлікт всередині самої еліти – наявності осіб, що мають вагомий вплив, обіймаючи ключові посади у державних структурах, що передбачає наявність протидії існуючому політичному курсу, створення коаліції і висування вимог системних реформ; високий потенціал мобілізації серед населення, який проявляється у прагненнях груп населення покращити свої соціальні та

²⁸ Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения // Логос. – 2006. – № 5 (56). – С. 58 – 103.

²⁹ Goldstone J. An analytical framework // Revolutions of the late twentieth century. – Boulder: Westview Press, 1991. – P 37.

статусні позиції за допомогою актів прямих політичних дій³⁰. Проявом останнього фактору є акти суспільного незадоволення політичним режимом серед міського і сільського населення, які виражаються у формі мітингів, протестів, бунтів. Таким чином, за Дж. Голдстоуном революції інтепретуються змінами у форматі **взаємовідносин всередині трикутника «держави – еліти – маси»**³¹.

На основі цих взаємовідносин дослідник створив восьми-факторну модель аналізу революцій та кризових явищ. Модель Дж. Голдстоуна має такі фактори: широке поширення елітних та народних вірувань у те, що держава є неефективною, несправедливою або застарілою; елітне повстання проти держави; народне повстання проти держави і влади еліти; широке поширення насилля або громадянська війна; зміна політичних інститутів; зміна у статусі і у владних повноваженнях традиційних еліт; зміна у базисних формах економічної організації та власності; зміна символів і вірувань, які виправдовують розподіл влади, статусу та багатства. Якщо певний фактор під час аналізу революції був реалізований, він позначається одиницею, якщо – ні, то позначається нулем. Таким чином, визначається код революції або кризи. Наприклад, за Дж. Голдстоуном, Велика французька революція мала такий вигляд: 11111101, китайська та російська – 11111111, стабільність – 00000000, мирні реформи – 10001000, переворот – 01000000, елітна революція – 11001111, громадянська війна – 1111 xxxx, де x=1, або x=0, династична громадянська війна – 01010000³².

Продовжив дослідження теорії революції Дж. Голдстоун у статті «Теории революции, революции 1989–1991 годов и траектория развития «новой» России», сформулювавши висновок про те, що події 1989–1991 рр., які відбулися у соціалістичних країнах Східної Європи та СРСР, слід трактувати як революції і, відповідно, розглядати крізь призму теорії революцій. На його думку, саме ці події продемонстрували нездатність советологів прогнозувати крах комуністичного режиму, зумовлений наростанням конфліктів у всіх

³⁰ Goldstone J. *Revolution and rebellion in the early Modern World*. – Berkeley: University of California press, 1991. – P. 38 – 40.

³¹ Нефедов С. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории. Конец XV – начало XX века. – Екатеринбург: Изд. УГГУ, 2005. – С. 26.

³² Goldstone J. *Revolution and rebellion in the early Modern World*. – Berkeley: University of California press, 1991. – P.10 – 11.

політичних, економічних і соціальних вимірах. Водночас процес трансформацій кидав виклик теоріям революцій, насамперед, у частині уявлень про передумови революції: наявність масової народної організації, існування сприятливих умов для протестних виступів і формування нової ідеології. Уроки революцій минулого свідчать про те, що процес побудови нової економіко-політичної системи буде досить тривалим і непростим. Головне у цьому процесі – будівництво інститутів, орієнтованих на особисті інтереси всіх членів суспільства, у тому числі й еліти, з одного боку, і обмежують поведінку еліти, з іншого.

Дж. Голдстоун відстоював позицію, характерну для цілої низки вітчизняних та зарубіжних дослідників, згідно з якою посткомуністична трансформація трактується як революція³³. При цьому він звертав увагу на те, що події 1980–1990 рр. змушують переосмислити прийняті концепції революційного процесу і навіть «загрожують існуванню сучасної теорії революційних переворотів». Це пояснюється, зокрема, тим що: 1) відпала потреба у масовій народній організації як базі для мобілізації політичних сил; 2) ставиться під сумнів питання про існування сприятливих умов для протесту; 3) зводиться нанівець проблема ідеології (згідно з класичними поглядами політичному перевороту повинні передувати масштабні перетворення у ідеології). У контексті цієї концепції Дж. Хок і Т. Еш запропонували вживати винайдений ними термін рефолуція (реформа + революція), щоб підкреслити ненасильницький характер перетворень, які відбулися.

Аналогічно до поглядів Т. Скокпол, Дж. Голдстоун стверджував, що високий протестний потенціал суспільних груп зумовлюється обмеженням доступу до ресурсів, зниженням рівня заробітної плати і автономним характером інтегруючих суспільних структур.

Отже, фактично четверте покоління доповнило і конкретизувало модель революційного конфлікту, запропоновану Т. Скокпол і Ч. Тіллі. У цей період були проаналізовані «оксамитові революції» у центральній та Східній Європі, ісламська революція в Ірані, державний колапс в Африці та неопатримоніальні революції у країнах третього світу. На основі цього було продемонстровано багатовимірність

³³ Голдстоун Дж. Теории революции, революции 1989–1991 годов и траектория развития «новой» России // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 117–124.

міжелітного конфлікту, його складну коаліційну структуру та різні варіації мобілізації мас. Четверте покоління науковців, оцінюючи революційні ситуації використовували аналіз дій революційних акторів з точки зору теорії раціонального вибору, акцентували увагу на ролі політичного лідерства, нових соціальних рухах, етнічній та регіональній мобілізації, мережевих інститутах, ненасильницьких формах протесту, міжнародних організаціях, символічному капіталі, протестних ідентичностях, мікроосновах конфлікту, а також на ідеології та культурі³⁴. Таким чином, четверте покоління дослідників сформувало нову кон'юнктурну модель революційних змін, яка враховує складність економічних, політичних та ідеологічних факторів.

Важливу роль для формування ідей четвертого покоління відіграли погляди С. Тарроу, який розглядав суспільні рухи та політичні конфлікти з точки зору розуміння політичних суперечок, їх циклів та динаміки суспільно-політичних рухів³⁵. С. Тарроу акцентував увагу головним чином, на політичних структурах, що впливають на процес формування народного руху. Він охарактеризував зовнішні політичні та соціальні фактори, а також розвиток взаємодії між рухами та державою і режимом. Загалом С. Тарроу проаналізував наслідки, які мали вагомий вплив на політичну ситуації в країнах Європи. Як приклад для своїх теорій він використав концепцію «циклів розбрату», яка демонструвала розвиток руху упродовж певного періоду часу. Автор стверджував, що революції 1848 р. у Європі були широким протестним рухом, який держави можуть використовувати як сигнал для посилення контролю³⁶. Таким чином, теорія С. Тарроу допомагає ширше осмислити феномен революцій.

Усі революціологічні концепції виникають із того або іншого бачення причин, цілей, неодмінних параметрів революції. Виходячи з аналізу змісту цих аспектів серед революціологічної літератури, вважалось за необхідне виділити найбільш поширені і «працюючі», тобто продуктивні напрями у революціології.

³⁴ Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримональная интерпретация // Прогнозис. – 2006. – № 3 (7). – С. 211 – 244.

³⁵ Tarrow S. Power in Movement: social movements, collective action and mass politics in modern state. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 142.

³⁶ Там само. – P. 142 – 144.

РОЗДІЛ 3

Передумови, причини, різновиди й особливості політичних революцій (бачення зарубіжних та вітчизняних дослідників)

Не потрібна революція, щоб прийти до демократії. Потрібна демократія, щоб могла статися революція.

Гілберт Кім Честертон

Не буде перебільшенням стверджувати, що першим, хто почав класифікувати революції був, А. Ферран. Він виділяв соціальні, релігійні і – не зовсім чітко – політичні революції. Його праця містить і інший поділ революцій – на загальні і часткові, які належать, однак, лише до політичних революцій. Загальні політичні революції змінюють політичний устрій суспільства цілком, часткові – лише частково¹. Вчений запропонував першу в історії наукової думки класифікацію політичних революцій, які здійснюються трьома способами: на основі попередніх змін; законною владою; насильницьким шляхом. Перші два способи фактично зливаються. «Революції першого типу завжди корисні, іноді необхідні, тому що вони – зрілий результат попередніх змін ... Революції другого типу добре обдумані, зміцнюють владу і тривають стільки, скільки влада їх дотримується і підтримує. Революції третього типу завжди небажані, рідко корисні, ніколи не можуть бути тривалі ... У двох перших головна ідея стосується того, що побудують, у третьому – головна, навіть єдина ідея стосується того, що зруйнують»².

У політології, історичній науці і соціальній філософії революції поділяються на соціальні і політичні. За класичним визначенням, «політична революція» – суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом (насильницького) завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства. «Політична революція» спричиняє зміни у характері державної влади і у особистому складі державного

¹ Ferrand A. Theorie des revolutions, rapprochee des principaux evenements qui en ont ete l'origine, le developpement ou la suite, avec une table generale et analitique. Vol. 1. – Paris, 1817. – P. 311.

² Там само. – P. 289–290.

керівництва. Вона триватиме до того часу поки, не будуть зламані монополія контролю і сила старого ладу, а нова гегемонічна група відновить суверенну владу держави. Революція може спровокувати контрреволюцію, а іноді й реставрацію попереднього режиму»³.

«Політична революція відбувалася на історичній авансцені не раз, але кожен новий раз «ставилася» заново. Умови часу і простору, сценарій і протагоністи, їх вдачі, монологи і діалоги, хор натовпу, кількість актів і «сцен зіткнень» – усе це варіюється. Проте попри всі незбіги величезна кількість явищ вимушено повторюється. Адже всі актори у різних сценаріях грають одну і ту саму п'єсу, що іменується «революцією»⁴, – так влучно підмітив П. Сорокін, говорячи про політичну революцію та її особливості.

Використавши досвід ХХ ст., А. Камінський застосовував ще одну класифікацію революцій, а саме: поділив їх на міські і сільські або провінційні⁵. На його погляд, міськими були Жовтнева революція 1917 р. у Росії, а також Паризька комуна. Сільською він вважав китайську революцію під керівництвом Мао Цзедуна.

Н. Григорієв, класифікуючи революції, поділяв їх на місцеві і світові, відзначаючи, що «місцеві революції різних часів мали не тільки політичний, релігійний, а й соціальний характер, і кожного разу вони доводили революційне населення до певного соціального визволення»⁶. Ймовірно, користуючись сучасною термінологією, можна стверджувати, що під місцевими революціями Н. Григорієв розумів, насамперед, національні. Заслужують на увагу також погляди Н. Григорієва на світову революцію. Він зазначав, що світову революцію не потрібно пов'язувати з концентрацією капіталів, тому що «увесь культурний процес людства у тому й полягає, що все йде до вирівнювання всіх осіб у користуванні владою й капіталами, тобто: до розпорошення влади й капіталу між усім населенням світу»⁷. У зв'язку з цим він вважав, що відкладати час світової революції на тоді, коли буде сконцентрований капітал, занадто ризиковано. До світової революції треба готуватися вже тепер. А коли вона здійсниться? – це все залежатиме від багатьох обставин.

³ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.565.

⁴ Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.267.

⁵ Там само. – С.17.

⁶ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С.324.

⁷ Там само. – С. 328.

Причини для світової революції вчений визначив аналогічно місцевим. Необхідно: 1) невдоволення населення існуючим ладом; 2) усвідомлення необхідності зміни ладу; 3) бажання зміни та прагнення задовольнити це бажання за будь-яку ціну⁸. Перша причина виникає завжди з об'єктивних обставин, а інші є суб'єктивними й потребують відповідного виховання. На підставі цього Н. Григорієв доходить висновку: «Праця над усвідомленням об'єктивних умов життя та виховання волі до керування життям і є підготовкою світової революції»⁹.

Справедливо відзначав вчений і те, що неможливо запровадити єдиний устрій на всій землі. Адже навіть на території Росії й України, де відбувалися революції, немає ще твердої більшості, яка б однаково уявляла собі новий лад і через те твердо запроваджувала його. То як же говорити про запровадження одного всесвітнього ладу? А поки немає одного усталеного погляду більшості населення світу на те, який повинен бути новий лад, – переконував Н. Григорієв, до того часу немає надії здійснювати світову соціальну революцію, бо на другий день після неї всі пересваряться із-за того, який має бути лад, і він розсиплеться. «Бо з кожним днем од спільної революційної армії відпадатимуть групи, яких перші здобутки революції задовольнять, а до других у них не буде певного бажання або навіть уявлення про їхню можливість. Буде те, що сталося з Антантою після війни. Поки потрібно було воювати, знищувати спільного противника, до того часу всі були разом, а як дійшло до запровадження нового післявоєнного ладу, так всі й розлізлися, тому що кожен уявляє той лад по-своєму»¹⁰. «На другий день після революції» відбудеться не тільки відпад революційних сил, а й активна боротьба між ними за те, який план будівництва втілити у життя; і, нарешті, знов світ опиниться свідком того, що будуть переможці, які силою змушуватимуть переможених (також прихильників світової революції) до свого ладу. Людське життя, як і було, так і залишиться під однобічним керівництвом. Світова революція має рацію лише за тієї умови, якщо вона досягне того, чого бажають покривджені: ущасливлення людського життя. А для цього людству необхідно наперед домовитися, що воно уявляє для себе

⁸ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С.328.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С.333.

щастям, які саме форми життя. Тому що може статися так, як сталося з російською революцією, що керівники революції вважатимуть за щастя те, чого маси зовсім не бажають і люто ненавидять (комунізм). До того часу, поки більшість людства у світі не матиме однакового погляду на те, які форми життя потрібні, як найкращі, – до того часу немає потреби розпочинати світову революцію, тому що вона не досягне мети, яку ми їй ставимо. Без спільного плану будівництва світова революція дасть такі самі наслідки, як і російська: загальну руїну без покращання умов людського існування. Боротися ж за погіршення умов людського існування є злочином»¹¹.

Разом з тим, без попередньої підготовки кадрів свідомих прихильників світової революції вона ніколи не відбудеться, а коли й відбудеться, то не дасть бажаних наслідків. Кожна революція досягає лише того, до чого дійсно й свідомо прагне більшість революційних мас. Як англійська, так і французька та російська революції досягли не того, чого прагнули їхні найвидатніші провідники, а того, чого хотіла більшість революційних мас. Незважаючи на весь терор провідників російської революції, комунізм, наприклад, цілком провалився, бо більшість революційних мас його не бажала. Революція відбувається лише доти й лише там, де виявляє чинність більшість населення. Де дрібні групи, меншість, хочуть, усупереч бажанню мас, щось зробити, там нічого не буде, хоч би на початку меншість і захопила дещо у свої руки¹². Згодом вони змушені будуть все-таки відмовитися. Все це вказує на те, що світову революцію не можна вершити без суттєвої підготовки не тільки до боротьби, а й до будівництва нового ладу, що значно важче, ніж повалити старий. З цього також випливає, що революцію з примусу робити не можна. Революція є наслідок обуреного почуття, а як же можна примусити людину обурюватися, коли вона сама того обурення не відчуває? Тільки усвідомленням справ, які викликають обурення, а не наказом згори можна викликати щире обурення, вважав вчений.

Н. Григоріїв доходить до цікавої сентенції: «Невдоволені маси, які творять революцію, не всі однаковою мірою й не на все однаково невдоволені. Тому з кожним кроком, як революція вдо-

¹¹ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 333–334.

¹² Там само. – С. 331.

вольняє певні бажання революціонерів, від революційної маси відпадають групи вдоволених, революційна армія меншає, а через те далші її завоювання стають труднішими й менше мають шансів на закріплення»¹³.

Творцями або рушійними силами політичної революції є суспільні групи, верстви, класи, громадяни, об'єктивно зацікавлені у назрілих змінах, чиє невдоволення існуючим ладом виливається у активні виступи проти нього. Тому що рівень забезпечення і нещастя у різних груп різна, а рівень їхньої свідомості та організованості неоднаковий, не кожен клас, соціальна верства і група об'єктивно зацікавлені у суспільному прогресі, активно діють, вершать революцію. Революцію здійснюють тільки політично активні, передові представники цих соціальних груп і сил, що складають революційний народ, тобто активно діючий авангард народу. Суспільно-політична сила, клас, група, що діє у революції найбільш послідовно, рішуче і радикально, як правило, виявляється гегемоном революції, що об'єднує навколо себе всіх її творців.

Розрізняють революції у природі (наприклад, геологічна революція), у розвитку суспільства, у тому числі економічному (неолітична революція, науково-технічна революція, промислова революція, «революція зростаючих потреб»), культурна революція, «зелена революція», сексуальна революція, демографічна революція, у науці (революції у фізиці, філософії, космології, біології, медицині).

Корінні зміни у соціально-політичній та ідеологічній сферах того чи іншого суспільства, які відрізняються своїм особливим характером, набувають різноманітних назв – «народна революція» (А. Бестужев, П. Кропоткін), «мирна», «мовчазна революція» (Р. Інглехарт), «оксамитова революція», «гуманістична революція» (Г. Шарапов), «консервативна революція» (Г. Раушнінг, А. Молер) і тощо.

Характеризуючи особливості окремих історичних типів суспільних переворотів, різні автори називають їх по-різному. Зокрема, «пролетарська» революція (К. Маркс, К. Каутський), «буржуазна» революція (Ф. Енгельс, А. Лабріола, М. Бухарін), «демократична революція» (А. де Токвіль), «капіталістична революція» (П. Бергер), «селянська революція» (М. Покровський), «революція рабів» (Л. Олех).

¹³ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 331.

Революції можуть бути буржуазними, буржуазно-демократичними, «оксамитовими», «кольоровими». «Буржуазна революція – соціальна революція, основним завданням якої є знищення феодального ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії, створення буржуазної держави. Буржуазна революція є на певному етапі історично необхідною і прогресивною, виражаючи потреби розвитку суспільства. Головними завданнями, які ставить перед собою буржуазна революція, є вирішення аграрного питання, знищення феодальної монархії, встановлення буржуазної республіки, демократизація суспільного строю. Прикладами буржуазних революцій були: революція у Нідерландах XVII ст., у Англії 1688 р., Велика французька революція.

Якщо буржуазна революція не цілком призводила до заміни феодалізму капіталізмом або не ліквідовувала феодального політичного режиму, тоді виникали буржуазно-демократичні революції, які мали урівняти політичні та соціально-економічні умови. Завдання буржуазно-демократичних революцій були аналогічними, що і буржуазних. Вони покликані для знищення залишків феодалізму. Прикладами таких революцій були революції 1848 рр., революція 1905 і 1917 рр. у Росії та Україні, також революція 1924–1927 рр. у Китаї, революція 1931–1939 рр. у Іспанії.

Революції, які поряд з політичними інститутами змінюють економічні і соціальні структури – наприклад, Французька революція 1789 р. – називаються великими, ті, які змінюють лише політичні інститути, називаються політичними революціями. Революції, пов'язані з незалежними виступами нижчих класів, дістали назву соціальних революцій (Skocpol 1979 р.). У той час як широкомасштабні реформи, здійснювані елітами, які безпосередньо керують мобілізацією мас, іноді називаються елітарними революціями або революціями зверху (Trimberger 1978 р.). Революції що не призводять до утримання влади після тимчасових поразок чи великомасштабної мобілізації, називаються невдалими; опозиційні рухи або ті, що не спрямовані на захоплення влади (селянські або пролетарські протести), охоплюють конкретний регіон або якусь частку населення, зазвичай набувають визначення повстань (якщо мають насильницький характер) або рухів протесту (у разі переважно мирного характеру). Незважаючи на ці відмінності, всі революційні події володіють аналогічною динамікою і рисами¹⁴.

¹⁴ Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения // Логос. – 2006. – №6. – С.62. – С.58–103.

Ще вирізняють таке поняття, як національно-визвольна революція. Вона виростає із національно-визвольного руху і спрямована на знищення іноземного панування і завоювання національної незалежності, ліквідацію колоніального гніту і експлуатації, реалізацію нацією її права та самовизначення, на створення національної держави. Зміна режиму, переворот, платна революція – це ще не визвольна революція, хоч і кожне з тих явищ може бути формальним її започаткуванням, виявом чи й навіть її завершенням. Взагалі зміна певного стану звичайно насильними чи комбінованими насильницько-еволюційними засобами ще не означає, що у цьому разі маємо справу з визвольною, національною революцією у сучасному розумінні цього слова. Поняття «революції» і, власне, «визвольної революції» є значно складнішим соціологічним процесом і кваліфікується певними засадничими рисами, незалежними від самого факту зміни, зокрема ж, зміни за допомогою насильницьких засобів»¹⁵.

Т. Скокпол, розводячи поняття політичної і соціальної революції, дала їм такі визначення: соціальні революції – це «швидкі, базові зміни громадського порядку і класових структур; вони супроводжуються і частково здійснюються через повстання знизу. Соціальні революції відрізняються від інших варіантів конфліктів і трансформаційних процесів, перш за все, комбінацією таких обставин: одночасна зміна соціетальних структур і класове повстання і одночасна політична і соціальна трансформація»¹⁶. Політичною ж революцією Т. Скокпол називала «зміну політичних, але не соціальних структур, і вони не обов'язково супроводжуються класовим конфліктом»¹⁷. У її інтерпретації соціальною революцією може називатися тільки збіг і подальше взаємне посилення політичних і соціальних структурних змін у суспільстві в умовах боротьби між класами. У протилежному разі подія, що відбулася, матиме іншу назву – повстання (навіть у тому разі, якщо воно успішне і якщо у процес були залучені маси, але не відбулася структурна зміна). Інший процес, наприклад, індустріалізація, змінює соціальні структури, але не приводить до стрімкої зміни структур політичних.

¹⁵ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.568.

¹⁶ Skocpol Th. *States and Social Revolutions*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 4.

¹⁷ Там само.

«Соціальні революції» трапляються значно рідше, на відміну від політичних, й передбачають соціально-політичну трансформацію, класову боротьбу і тиск знизу на користь радикальних змін. Мобілізацію мас можуть використати різні учасники політичного процесу задля досягнення власних цілей, що можуть суперечити цілям народних мас. Ставлення до революцій залежить від позицій учасників у революційному процесі. Соціальна революція – це повалення державних і класових структур суспільства і заміна їх новим соціальним порядком, що радикально відрізняється від попереднього. Глибина соціальної трансформації залежить від інтенсивності класової боротьби, характеру класової структури, стратегії, організації й керівництва революційними силами, а також стійкості чинного політичного режиму.

Соціальна революція – це докорінний переворот у житті суспільства, який забезпечує його поступальний розвиток, приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивнішого. Наукову теорію соціальної революції створили представники марксизму-ленінізму. Основоположники марксизму показали, що з часу виникнення приватної власності й розколу суспільства на антагоністичні класи перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається шляхом соціальної революції, яка є найвищим виявом класової боротьби. Соціальна революція є необхідним, закономірним етапом у розвитку класово антагоністичного суспільства. Соціальна революція – корінний різкий якісний переворот у всій соціальній структурі суспільства; спосіб переходу від однієї форми соціально-політичного устрою до іншої. На думку Г. Завалько, «соціальні революції – якісні зміни суспільства, які майже завжди довготривалі і завжди не зводяться до своєї політичної частини»¹⁸.

Таким чином, ми підходимо до одного з головних питань будь-якої революції: про її причини. Революції ніколи не відбувалися просто так, без жодних причин. Завжди були певні передумови для їх розгортання. А. Токвіль вважав, що революції відбуваються, коли заохочувані раніше сподівання на краще життя зазнають нищівного удару. Революції у суспільствах, що перебувають у процесі переходу, можуть жититися як сподіваннями на краще, так і сподіваннями на гірше. Розмірковуючи над революцією у Франції, А. Токвіль

¹⁸ Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – М., 2005. – С.13.

визначав «ідеї та доктрини про те, якою, наприклад, є природна рівність людей, про скасування всіх привілеїв каст, класів, а отже, й фахів, про верховенство народу, всесилля суспільної влади, одноманітність законів. Усі ці доктрини – не лише причини Французької революції; вони утворюють, можна сказати, її сутність; вони – основна, довговічна й, за умовами часу, найправильніша з її створінь»¹⁹.

Французький письменник і політичний діяч Ж. Кондорсе, аналізуючи події у Франції кінця XVIII ст., зазначав, що революція виростає із заколотів і повертається до них – розчиняється у заколотах, а вони не здатні на корінні перетворення суспільства. І тому «надія на революцію нині – справжній опіум для народу», тоді як «дійсна революція – це бунтуючий індивідуум», а сутнісна причина революції – «у прагненні індивіда знайти сенс життя»²⁰.

П. Сорокін з приводу передумов революцію зазначав, що «безпосередньою передумовою будь-якої революції завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення»²¹. П. Сорокін став свідком російської революції 1917 р. і, розмірковуючи стосовно тих подій, виділив основні інстинкти, які стали передумовами революції і активно придушувалися державою:

«1) Жорстоке придушення інстинкту індивідуального самозбереження серед 50-60 мільйонів мобілізованих солдатів, вирваних з нормального стану жахливою смертоносною війною, замучених холодом, голодом, паразитами, життям у окопах і іншими обмеженнями;

2) Жорстоке придушення інстинкту групового самозбереження серед понад 90 відсотків населення внаслідок постійних поразок, беспорядності влади і навіть державної зради ряду діячів;

3) Жорстоке придушення травного інстинкту, який виник з дезорганізації економічного життя суспільства і складності продуктового забезпечення міст, особливо загострилося у кінці 1916 р.;

4) Жорстоке придушення інстинкту свободи, пов'язане з введенням військового положення у країні 1914 р. (військова цензура, трибунали, деспотична політика, що проводилася у життя державними діячами);

¹⁹ Токвіль А. Давній порядок і Революція. – К.: ЮНІВЕРС, 2000. – С.16.

²⁰ Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – Л.: Соцэскиз, 1936. – С.257.

²¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.272.

5) Придушення власницького інстинкту, викликаного, з одного боку, зубожінням великої частини населення, на плечі якого впав увесь тягар воєнного часу (робітники, державні службовці, інтелектуали, частина буржуазії і селянства); з іншого – збагаченням баришників; з третього – урядовим вторгненням у економічні стосунки (встановлення фіксованих цін на зерно, які завжди нижче ринкових);

6) Придушення сексуального інстинкту населення життям правлячих кругів і розпусністю»²². Таким чином, можна стверджувати, що основним критерієм причин революції П. Сорокін вважав придушення базових інстинктів, які неминуче вели до революційної ситуації. П. Сорокін виділив характерні риси революції: 1) «революція означає зміну в поведінці людей, їх психології, ідеології, віруваннях і цінностях»; 2) «революція знаменує собою зміну у біологічному складі населення, його відтворення і процесів відбору»; 3) революція – це «деформація всієї соціальної структури суспільства»; 4) «революція привносить з собою зрушення у фундаментальних соціальних процесах»²³.

«Безпосередньою передумовою будь-якої революції, – зазначав П. Сорокін, – завжди було зростання подавлених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімально їх задовольняти»²⁴. Н. Григорієв підставою революції вважав «нерівномірний розподіл культурних цінностей, як матеріальних, так і духовних: селяни за землю і волю; робітники за кращу платню, умови життя і волю; лікар за волю, вчитель теж і т.і.; міщанин за волю і кращі умови життя»²⁵. Водночас він пояснював, що кращі умови життя – це «можливість користуватися більшою кількістю культурних здобутків, а воля – це право розпоряджатися своїм життям і життям тих людей так, щоб користуватися найбільшою кількістю матеріальних і культурних здобутків культури»²⁶. Як бачимо, основний акцент робиться на культурні здобутки. Звідси Н. Григорієв виводить і мету революції, яка полягає у тому, щоб відібрати силою у однієї людини або невеликої групи людей: «1) право розпоряджатися культурними здобутками у людському житті через видання законів; 2) відібрання зосереджених у

²² Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.282.

²³ Там само. – С. 269-270.

²⁴ Там само. – С. 272.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.3562, оп.1., спр.12^а, арк. 66.

²⁶ Там само.

них культурних здобутків і розподіл їх між усім населенням»²⁷. Водночас він стверджував, що «революція – це вибух скривдженого й обуреного до краю почуття. Вона ніколи не робиться на висновках і міркуваннях розуму, а завше приходить внаслідок доведення народного незадоволення до останнього ступеня і відтворює швидше негативні моменти в революції. Якщо народ зневірюється в можливості вирішити свої проблеми мирним шляхом, коли закінчується його терпіння, він дає волю своєму обуренню й невдоволеному бажанню й починає чинити не так, як йому каже розум і міркування, а так, як хоче розлютоване тогочасними кривдами почуття»²⁸.

Серед характерних рис революції на перше місце П. Сорокін ставить «зміну в поведінці людей, їх психології, ідеології, віруваннях і цінностях»²⁹. Натомість, Н. Григорієв зазначав, що революція – це наслідок зміни світогляду. Перед революцією в житті відбувається революція у поглядах людей. Людські відносини змінюються настільки, наскільки змінився на них погляд більшості населення. Де немає зміни світогляду, там немає революції. Хоча керівники й висувують певні вимоги щодо напряму революції, але оскільки ті вимоги не відповідають зміні світогляду більшості, остільки здійснені не будуть; хоча провідники революції застосуватимуть всі сили для їх здійснення³⁰.

Революції відбуваються не у період найбільш гострих криз і не у період підйому, а за ситуації, коли період підйому, що вселив людям надії, змінюється різким занепадом. Різка зміна надії безнадійністю веде до революції. Такою була, наприклад, ситуація у Росії перед 1917 р.

Дж. Девіс

На думку С. Гантінгтона, причиною революцій може бути мобілізація для участі у політиці нових соціальних груп зі швидкістю, яка не дає змоги наявним інституціям пристосуватися

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.3562, оп.1., спр.12^а, арк. 66.

²⁸ Григорієв Н. Фатальна помилка революції. – Прага, 1921. – С.3.

²⁹ Сорокін П. Человек. Общество. Цивилизация. – М.: Политиздат, 1990. – С. 269.

³⁰ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 328–329.

до них³¹. У стабільних демократичних системах революції не відбуваються, бо такі системи спроможні розширювати участь у політичному житті й залучати до співпраці контреліти, не втрачаючи політичного контролю. Згідно з цією моделлю революції – характерна риса суспільств на шляхах розвитку, коли на шкалі еволюції перед ними постає потреба у модернізації.

Т. Скокпол зосереджується лише на двох основних причинах французької, російської, китайської революцій: політичній кризі та селянському повстанні. Її структурний аналіз зосереджений на вирішальній і автономній ролі, яку може відігравати держава як посередник між різними соціальними групами. Революційні процеси позбавлені внутрішньої логіки. Ці процеси, власне – комплексне розгортання численних конфліктів, заснованих на суперечностях, притаманних старому режимові. «Для з'ясування причин конкретних революцій потрібний дуже глибокий аналіз»³². Т. Скокпол майже не надавала значення людському чинникові та наявності революційної організації. Її дещо антиісторична модель не враховувала і впливу «великих» революцій одна на одну та на інші рухи.

Ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт, акцентуючи увагу на передумовах революції, писав: «Прийнято вважати, що передумовами революцій стають фундаментальні соціальні аномалії або прояви несправедливості, з'єднання боротьби між елітами з ширшими або глибшими соціальними чинниками, здатними до класової боротьби, соціальні зрушення, які залученні до соціального руху великих (що, особливо, знову виникають) суспільних груп і їх політична організація»³³. Він стверджував, що «великі революції – найбільш драматичні, а може, й найбільш успішні спроби в історії людства здійснити на макросоціальному рівні утопічні вистави ... з визнанням значення мирської активності у подоланні дуалізму між вищим порядком і світом»³⁴. У цих і інших ідеях ученого не мало суперечливого, проте істотно одне: без високих ідеалів і без якнайглибшої віри у них і у необхідність їх реалізації революцій не було і бути не могло. Революціями рухає, на думку Ш. Ейзенштадта, «визвольний ідеал, заснований на символах рівності, прогресу,

³¹ Гантінгтон С. Політичний устрій суспільств у процесі змін. – К., 1968. – С. 346.

³² Скокпол Т. Державні й соціальні революції., 1979. – С.315.

³³ Ейзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – С.76.

³⁴ Там само.

свободи, і абсолютна переконаність, що революції творять новий – кращий соціальний порядок»³⁵.

Ще серед передумов виникнення революцій слід зазначити такі: суперництво усередині еліт і між ними, взаємозв'язок еліт з широкими соціальними рухами, політичний вираз почуття відносної знедоленості серед великих груп населення. За інших історичних умов, так само як у інших типах суспільства, вказані загальні передумови можуть привести до краху режимів або до внутрішніх воєн, але не до революцій і не до соціальних перетворень революційного типу. Більш того, революції не є неминучим наслідком поєднання структурних і історичних умов, що найбільш сприятливі для їх здійснення, оскільки різні еліти, субеліти і великі групи населення можуть спрямувати розвиток у безвихідь, перешкоджаючи глибоким перетворенням. Усе ж, якщо існують вказані передумови, виникнення такої ситуації мало ймовірне. На думку Г. Завалько, «революція відбувається тоді, коли суспільство повинне змінитися, щоб вижити. Тепер це завдання стоїть перед людством і суспільством у цілому»³⁶.

Відбутися або ж не відбутися революція насправді може за наявності необхідних передумов, дуже великою мірою вона залежить від згуртованості революційно налагоджених груп, від їх сили і стосунків солідарності між ними і великими групами, а також від взаємин між ними і існуючими правителями і/або іншими претендентами на владу. Хороші шанси для здійснення революційних перетворень виникають лише у тому разі, якщо потенційні революційні групи виявляються сильнішими цих останніх або можуть утворити з ними ефективні коаліції.

Аналізуючи умови, які можуть пояснити виникнення революцій, наприклад, Нового часу, слід зазначити основний загальний фактор, який їх характеризує – це посилення зовнішнього тиску на існуючі традиційні режими, що передбачали їх майбутній крах. Найважливішими із зовнішніх чинників були війни, суперництво між державами і дія міжнародних систем, що формуються, – політичних і економічних. Внутрішній тиск виявлявся наслідком, перш за все, формування еліт з вираженою політичною самосвідомістю або ж соціальних сил, що виникають на хвилі економічних змін і

³⁵ Ейзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – С.76.

³⁶ Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – М.: 2005. – С.297.

структурних зрушень, які пов'язані з розширенням ринків, технічними нововведеннями, формуванням нового способу виробництва і розробкою нових ідеологічних систем. Усе це створює, особливо серед середніх класів, сильне відчуття фрустрації щодо участі у соціальних і політичних центрах і системах. Крім того, як зовнішні, так і внутрішні дії були тісно пов'язані з гострою боротьбою усередині еліт і між ними, а також з масовими народними (особливо селянськими) повстаннями і з релігійними і інтелектуальними рухами.

Н. Григорієв вважав революції явищем не лише нової і новітньої доби, а глибокої давнини. Він зазначав: «В старовину військові ватажки робили революції проти своїх патріархів і жерців, одбирали в них владу й маєтності та самі ставали володарями земель; згодом прибічники цих володарів (фараонів, царів), начальники їх військ та окремих земель робили революції проти них, відбирали у них певну частину влади й багатств на свою користь і утворювали верстви пануючих землевласників та військових (феодалів); ще пізніше міщани (буржуазія) робили революції проти панування землевласників і військових (феодалів), відбирали у них певні права й багатства та ставали й собі до влади й користування відібраними багатствами, а тепер ми бачимо вже, як робітниче й селянське населення способом революції хоче одержати певну частину влади й багатств у буржуазії й капіталістів для свого користування. Влада й багатства, як природні так і придбані, способом революції розпорошуються між ширшими масами світового населення. Це нормальний історичний процес»³⁷.

У всіх суспільствах, де відбулися революції Нового часу (Нідерланди, Англія, американські колонії і Франція), до занепаду режиму призвело поєднання, з одного боку, зовнішнього тиску, який виникав, у першу чергу, внаслідок становлення сучасної системи міждержавних відносин і міжнародної капіталістичної економіки, а з іншого – внутрішньої діяльності і конфліктів, до яких приводив такий тиск.

Існує теорія, згідно з якою революційні рухи, починаючи з кінця XVIII і до першої половини XX ст., вважаються наслідком змови проти цивілізацій, чиї цілі не мають нічого спільного з інтересами і потребами людей. Автором цієї теорії була Н. Вебстер, яка сформувала такі аргументи:

³⁷ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С.334 – 335.

«1) хоча насущні проблеми, які турбували людей, з часом зазнавали істотних змін відповідно до змінних умов, програма соціальної революції залишалася незмінною. Адже якби повстання, що змінюють один одного, готувалися народом, кожне відрізнялося б своїми особливими гаслами і цілями, обумовленими специфікою моменту, що відбувається; замість цього всі вони проходили під абсолютно однаковими гаслами, а їхні вожді повторювали одні і ті самі заклики; при цьому кожен такий виступ прямо копіював те, що було раніше;

2) керівники руху ніколи не були людьми з народу, а навпаки, були представниками вищих або середніх верств населення і ніяк не могли вважатися жертвами пригноблення. Якщо ж нам заперечать, що ці люди були самовідданими фанатиками, що відстоювали не свої особисті, а широкі соціальні інтереси, як тоді пояснити ще один факт;

3) те, що, за рідкісними винятками, вони незмінно проявляли повну байдужість до страждань народу і людського життя взагалі. Відомо, що творці епохи терору жодного разу не проявляли жалість або співчуття щодо окремих представників соціальних низів; навпаки, вони були глухі до всіх благань;

4) кожне повстання відбувалося не тоді, коли становище народу було абсолютно безвихідним, а напередодні масштабних реформ;

5) за кожним повстанням слідували не реформи, а період найчорнішої реакції. Упродовж 20 років після Французької революції слово «реформа» не можна було вимовити навіть у Англії;

6) хоча кожне повстання погіршувало становище мас, усі вони підносилися народом як двигуни прогресу, чим і виправдовувалися подальші революції»³⁸.

Головним питанням будь-якої революції є питання про владу, тому що, не скинувши колишню державно-політичну владу, що стоїть на сторожі старих порядків, і не утвердивши владу передових сил, зацікавлених у змінах, не можна вирішити соціально-економічні завдання революції, забезпечити заміну одного ладу іншим, колишнього – новим. Ці два головні аспекти головного питання – питання про владу, усунення колишньої і утвердження нової – найчастіше здійснюється революційними силами – революційним народом країни. Російський релігійний філософ Г. Федотов стверджував: «Революція є, перш за все, політичний факт... досвід всіх великих революцій свідчить:

³⁸ Вебстер Неста Х. Всемирная революция. Заговор против цивилизации. – К.: Серж, 2001. – С.259.

головний сенс їх у зміні правлячого прошарку... утворення нової аристократії означає об'єктивне завершення революції... (Причому) будь-яка велика за жорстокістю класової боротьби революція закінчується особистою тиранією»³⁹. Врешті-решт, висновок про те, що головне питання революції – питання про владу, давно вже, мабуть, є не стільки марксистською, скільки загальнореволюційною класикою.

Міра передачі влади, тобто суть революційного результату залежить від: 1) розміру і жорсткості конфлікту між носіями влади і опонентами. Коли розкол між ними набуває форми простої, взаємовиключаючої альтернативи, він вимагає прихильності населення однієї сторони і перешкоджає контактам колишніх керівників влади з постреволуційним урядом. Таким чином, відбувається повна передача влади; 2) діапазону коаліцій між членами політичної організації і опонентами до і під час революції. Чим їх менше, тим більш повною є післяреволюційна передача влади. Але, з іншого боку, якщо їх немає зовсім, то революція може зазнати невдачі, і тоді передачі влади зовсім не відбудеться; 3) контролю над силовими структурами з боку опонентів. Якщо уряд зберігає повний контроль над збройними силами, то, швидше за все, внаслідок революційної ситуації передачі влади не відбудеться. Для того, щоб перемогти, революціонери повинні дістати доступ до засобів примусу: зброї і підтримки деякої частини поліції і армії. Ось чому лояльність армії часто є вирішальним чинником у більшості революцій. І взагалі, більшість революцій перемагають тоді, коли армія переходить на бік опонентів (революціонерів).

З погляду форм боротьби за владу, форм політичного перевороту, принципове значення має розмежування мирної та немирної форм розвитку революції. Суть цього розмежування зводиться до того, чи мало місце у процесі революції застосування збройного насильства, чи було кровопролиття під час усунення колишньої влади, утвердження і захист нової. Всупереч догматичним уявленням, згідно з яким революцій стільки, скільки є якісних переходів від однієї суспільно-економічної формації до іншої, – їх усього чотири: під час переходу до рабства, феодалізму, капіталізму і соціалізму, – різноманіття революцій виглядає по-іншому. Насамперед, треба довести, наскільки загальна застосовувана схема розподілу всієї історії на суспільно-економічні формації є дієвою.

³⁹ Федотов Г.П. Рождение свободы. – Спб.: София, 1992. – С.261.

Але навіть якщо погодитися з цією суперечною схемою, то і тоді, по-перше, аж ніяк не кожен якісний перехід у суспільному розвитку є революцією: про останню можна говорити тільки там, де така форма переходу забезпечується відкритим зіткненням суспільно-політичних сил, а головне – наявністю у революційних сил класу або соціальної групи – носія нового суспільного ладу. З огляду на це не можна говорити про революції під час переходу від безкласового суспільства до класового, а також під час переходу від рабовласництва до феодалізму. По-друге, неправильна догма, що зводить усе різноманіття революцій тільки до революцій міжформаційних, тому що є й інші причини.

В. Якушик зазначав, що, з наукової точки зору, від таких явищ, як путч, переворот, повстання, політична революція відрізняється, насамперед, тим, що вона на певному етапі «освячується» суверенною владою (а також, як правило, і міжнародною спільнотою) як: а) легітимна; б) така, що досягла поставленої політичної мети; в) така, що внесла істотні зміни в політичний лад⁴⁰. Політична революція – це такий виступ народних мас, який призводить до повалення політичної влади і (або) зміни політичної системи країни. Тобто – це виступ мас проти владної еліти. Або виступ частини еліти, що спирається тією чи іншою мірою на підтримку мас.

Революції розглядають і як процеси, які передбачають використання конкуренції еліт і мобілізацію мас. Їхні причини визрівають поступово й непомітно і можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Іноді навіть складається враження, що революції відбуваються спонтанно. Результати революції зазвичай мають мало спільного з первісними цілями учасників. Початок і кінець революцій визначити важко. Історії відомо чимало прикладів революційних ситуацій, що так і не породили революцій.

Взагалі, «революційна ситуація» – це сукупність суспільних умов, які передують революції і роблять можливим її початок. Революційна ситуація виникає внаслідок крайнього загострення антагоністичних суперечностей і є показником зрілості об'єктивних соціально-економічних і політичних передумов революції. Соціально-економічною основою революційної ситуації є конфлікт між новими, зростаючими продуктивними силами і старими, відживаючими виробничими відносинами. Революційна ситуація виникає тоді, коли:

⁴⁰ Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С.24.

1) з'являються досить помітні противники, опоненти (політична опозиція, дисиденти), які виступають з домаганнями щодо контролю над урядом (виникає революційне лідерство і формується нова ідеологія). На цій стадії особливо важливу роль відіграють харизматичні лідери і інтелектуали; 2) вони набувають підтримки на словах і (у першу чергу) на ділі (маси мобілізуються). Це трапляється або тоді, коли уряд виявляється не здатним виконати вимоги населення, або коли він підсилює власні вимоги до нього. «Збільшення податків – найбільш яскравий приклад, але й військовий призив, вилучення земель, урожаїв, сільськогосподарських тварин і накладення оброків – усе це зіграло історичну роль у створенні опозиції»; 3) уряд не може або не хоче подавити противників (носії влади втрачають управління інструментами насилля). Типовий випадок – залучення до зовнішніх воєн, ще один – міжнародний тиск, що змушує уникати крайніх форм насильства у відношенні до опонентів, навіть якщо ці інструменти доступні»⁴¹.

Слушно зазначено, що «час виникнення революційної ситуації, її форми і темпи розвитку залежать від усієї системи соціально-політичних відносин: від становища державної машини, міцності позицій панівного класу, від сили революційного класу, його зв'язків з іншими верствами населення, накопиченого ними політичного досвіду. Загострення протиріч соціально-політичного життя, протиріч між панівними і пригнобленими класами – саме такими є причини, які безпосередньо визначають виникнення і розвиток революційної ситуації. У своєму розвитку революційна ситуація проходить ряд стадій, починаючи з явних ознак масового бродіння і закінчуючи загальнонаціональною кризою, яка переростає у революцію. Чим вища стадія революційної ситуації, тим більшої ролі у її подальшому розвитку набуває зрілість суб'єктивного чинника, тобто здатність і готовність революційних класів здійснити назрілі перетворення, повалити владу панівного класу. У період загальнонаціональної кризи роль суб'єктивного чинника стає вирішальною»⁴².

Революційна ситуація характеризується наявністю трьох основних ознак: 1) неможливістю для пануючих класів зберегти у незміненому вигляді своє панування; 2) загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів; 3) значне підвищення, внаслідок зазначених причин, активності мас, які у «мирну»

⁴¹ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.564.

⁴² Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 265.

епоху дають себе грабувати спокійно, а у бурхливі часи приводяться як усією обстановкою кризи, так і самими верхами до самостійного історичного виступу⁴³. Без цих об'єктивних змін, незалежних від волі не тільки окремих груп і партій, але й окремих класів, революція – за загальним правилом – неможлива. Революційна ситуація може перерости у революцію лише тоді, коли до об'єктивних умов приєднуються також суб'єктивні, а саме: свідомість і організованість мас, готовність їх до боротьби за новий лад, згуртованість навколо досвідченого революційного авангарду. Взаємодія об'єктивних і суб'єктивних умов революції визначається як революційна криза. «Революційна криза» – вища фаза розвитку революційної ситуації, при якій вона починає переростати у революцію»⁴⁴. Ще слід виділити у цьому контексті таке поняття, як «соціальний вибух» – масові (озброєні) виступи значних соціальних груп населення проти існуючих порядків (проти властей).

Революція є відповіддю на виклики епохи, але хід і результат революції визначається, з одного боку, співвідношенням сил суспільства і держави, а з іншого – співвідношенням складових сил суспільства. Якщо держава випередить суспільство у своєму розвитку, то жоден переворот не може ані знищити державу, ані підпорядкувати його суспільству. Гегемоном революції буде клас, який випередив у своєму розвитку інші класи. Цей клас і росте швидше, збільшуючись за рахунок інших класів.

Атмосфера передреволюційних епох завжди приголомшувала спостерігача безсиллям влади і виродженням правлячих привілейованих класів. Вони іноді не здатні виконувати елементарні функції влади, не кажучи вже про силовий опір революції. Не здатні вони і на розділення і ослаблення опозиції, скорочення репресій або організацію «виходу» репресованих імпульсів у неревольюційне русло. Практично всі дореволюційні уряди несуть у собі характерні межі анемії, безсилля, нерішучості, некомпетентності, розгубленості, легковажної необачності, а з іншого боку – розбещеності, корупції, аморальної витонченості і т. і.

Одним із яскравих критиків революцій був П. Сорокін. Він висунув своє критичне твердження, що революція – це гірший спосіб поліпшення матеріальних і духовних умов життя мас. «На словах обіцяється реалізація найбільших цінностей, на справі ж

⁴³ Цит. за: Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 565.

⁴⁴ Там само. – С. 566.

досягаються абсолютно інші результати. Революції швидше не соціалізують людей, а біологізують; не збільшують, а скорочують усі базові свободи; не покращують, а швидше погіршують економічний і культурний стан робітничого класу. Чого б вона не добивалася, досягається це жахливою і непропорційно великою ціною. Карає ж вона за паразитизм, розбещеність, нездатність і ухилення від виконання соціальних обов'язків (хоча у будь-якому випадку відбувається деградація їх високого соціального становища) не стільки аристократичні класи, скільки мільйони бідних і трудящих класів, які у своєму пароксизмі сподіваються раз і назавжди революційним шляхом покінчити зі своєю убогістю»⁴⁵.

Варто наголосити, що П. Сорокін підкреслював, що усі великі революції проходять три типові фази. Перша є нетривалою і відзначається радістю звільнення від тиранії старого режиму і очікуванням обіцяних реформ. Ця початкова стадія осяяна своїм настроєм, її уряд гуманістичний і милосердний, а його політика м'яка, нерішуча і часто безсила. Друга фаза деструктивна. Велика революція перетворюється у жахливий шквал, який змітає усе на своєму шляху. Вона безжальна, викорінює не лише старі, але й ще життєздатні інститути і цінності суспільства, а тим самим знищує не тільки віджившу свій вік політичну еліту старого режиму, але й багато творчих осіб і груп. Революційний уряд на цій же стадії безжальний, тиранічний і навіть іноді кровожерний, а його політика переважно деструктивна, насильницька і терористична. І якщо трапляється, що торнадо другої стадії не встигає до кінця зруйнувати націю, то революція поступово вступає у свою третю конструктивну фазу. Знищивши усі контрреволюційні сили, революція починає створювати новий соціальний і культурний порядок. Цей новий лад базується не лише на нових революційних ідеалах, а й реанімує найбільш життєво стійкі революційні інститути, цінності і способи діяльності, тимчасово зруйновані на другій фазі революції, але які відроджуються і знову утверджують себе, незважаючи на революційний уряд. У постреволуційному порядку зазвичай нові моделі і зразки поведінки гармонійно співіснують зі старими, але такими, які не втратили життєву силу, зразками дореволюційної дійсності⁴⁶. Оцінюючи за такою типологією російську революцію, П. Сорокін

⁴⁵ Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.270.

⁴⁶ Там само. – С.223.

стверджував, що у третю фазу вона вступила наприкінці 1920 р. і перебувала у стадії найвищого розвитку. А її зовнішня і внутрішня політика була більш продуктивна і конструктивна, ніж політика багатьох західних і східних країн.

Визначення трьох фаз революції, окреслених П. Сорокіним, варто з точки зору теорії революції доповнити головними факторами, які виділив український діаспорний дослідник другої половини ХХ ст. А. Камінський. Він зазначав, що «історія революційних рухів різних народів доводить виразно, що успіх кожної визвольної революції залежить в основному від трьох головних факторів: сили і цілеспрямованості революційного руху, слабості окупанта, зовнішньої допомоги»⁴⁷. Досить оригінально автор пояснив категорію «зовнішня допомога». Маючи на увазі її широкий контекст: і політичну, і міліарну, ефективну матеріальну допомогу, а також сприятливий для революційної боротьби міжнародний склад сил.

Доречним буде зауважити, що А. Камінський визначав революції як соціальне явище. Проте не вважав за доцільне вписати їх «у якийсь загально стандартний типологічний уклад, міродайний і обов'язковий для всіх народів і соціально споріднених ситуацій»⁴⁸. Виходячи з цього, він доходить висновку, що «немає революцій для себе самої, були і є революції – кожна своєрідна, кожна зумовлена специфікою сил, які її формували. І як неповторні ці сили, так само неповторні їхні революції»⁴⁹.

Ймовірно, існує певна кількість рис, які є характерні для всіх або більшості революцій. Власне, життя, як і соціальні процеси та й інші чинники, мають свої загальні властивості, тому закономірно, що їх мають і революції. Однак йдеться не про загальні речі, а про особливості, які б мали бути інтегральною частиною будь-яких революцій і на основі таких узагальнень давали б можливість не лише вивчати й аналізувати кожен революцію у такому типологічному аспекті, а й, що набагато вагомніше, слугували б готовими формулами для проведення майбутніх революцій. Проте усе не так просто. Адже кожна революція є складовою частиною історії конкретного народу і тим самим зумовлюється усім попереднім історичним розвитком, соціальними чинниками та особливостями,

⁴⁷ Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – Мюнхен, 1970. – С.15.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

психологією народу, а також геополітичною ситуацією. І тому, що є цілком закономірним, кожна революція є самобутнім явищем чи процесом, повне розуміння й інтерпретація якого можливі лише при узагальненні усіх факторів⁵⁰. Більшість дослідників революційних ситуацій визнають, що результатами революцій стають економічний розвиток (капіталістичного або соціалістичного типу), політична модернізація (особливо централізація і якась форма демократизації) і глибокі соціальні зміни з визвольними потенціями.

На думку Н. Григорієва, чим частіше відбуватимуться революції, тим меншу кількість справ охоплюватимуть, тим менше ламатимуть старе, тим легше відбуватиметься процес переродження життя. Це дасть змогу населенню ставитися до всього з більшою свідомістю. Революції стануть в людському житті добре відомим явищем, втратять свою стихійність, гостроту, ексцеси і тощо і перетворяться в звичайну форму боротьби за кращу долю, стануть побутовим явищем, яке не викликатиме величезних катастроф у людському житті. Чим частіше вони відбуватимуться, тим швидше проходитиме процес соціального визволення людства. Революції відбуватимуться на підставі різнобічного досвіду багатьох освічених і досвідчених людей, учасників кількох революцій. Кожен розумітиме, що завдання революції полягає в зміні людських відносин; кожен знатиме, для чого саме й яка революція потрібна і як її здійснити. Революція стане могутньою зброєю в боротьбі за культуру, усвідомленим способом керівництва історичними подіями, тому що революція не є метою життя, а лише засобом боротьби за кращу долю.

Високо оцінюючи значення і роль революцій у історії людства, Н. Григорієв стверджував, що якби не було революцій, людство й досі «ниділо б у темряві дикунства». Революції розігнали богів з усіх Олімпів і розвіяли туман релігійної облуди; вони виявили дурисвітство жерців і приборкали завойовників та царів; вони спалили «святе письмо» й всупереч його припису здерли покривало з одвічних законів буття світу й ходу сонця; вони перетворили темну тварину, яка всього боялася, всього слухалася і перед усім тремтіла, у свідомого, прозорливого, гордого й незалежного керівника життям живого світу; вони зробили людину

⁵⁰ Див.: Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – Мюнхен, 1970. – С.16.

людиною. Тому цей спосіб культурного поступу (прогресу) мусить бути використаний якнайширше і найсвідоміше⁵¹.

Н. Григоріїв був переконаний, що «людський світогляд з наказу ніколи не витворюється. На це впливає сила всяких причин, а найбільше оточення і власний досвід. Примусове вимагання певного світогляду тільки озлоблює маси й одвертає їх від того, що накидається силою. Більшовицький примус довів до страшної реакції. Це нормальний наслідок всякого примусу»⁵².

Всі революції закінчувалися реакціями. Це – невідворотно. Це закон. І чим несамотішими і завзятішими були революції, тим сильнішими були реакції. У чергуваннях революцій і реакцій є якесь магічний коло.

М. Бердяєв

Добре розуміючи і недоліки революцій, вчений запевняв, що «не треба зневірюватися у добрих наслідках революцій через те лише, що стихійне переведення їх приносить багато лиха; треба дбати про організацію людства для свідомого використання революції як одного з могутніших засобів прогресу. Оскільки «революція є неминучим двигуном прогресу, бо завжди були, є й, очевидно, довго ще будуть такі люди, які добровільно не зрікатимуться захоплених ними привілеїв та маєтностей, то революцію необхідно зробити найменш стихійним вибухом розпачу, а найбільш свідомим і планомірним вчинком людської волі»⁵³.

Ніколи не було такої революції, яка б усіх задовольнила. Крім тих, у кого революція щось відібрала, завжди було багато людей, які обурювалися на революцію за те, що вона не справдила їхніх надій. Усі ті, чиї бажання під час революції з різних причин не задовольнилися, ображалися на революцію, зневірювалися в ній і переходили у табір її противників. Так завжди з'являлася реакція. Н. Григоріїв також детально аналізував невід'ємну частину революції – реакцію. Він переконаний, що «реакція була й є нормальним наслідком кожної революції. Однак вона ніколи не була остаточним її наслідком. Після деякого часу реакції виявлялися позитивні

⁵¹ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 340.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С. 341.

здобутки революції. Тоді «зневірені» усвідомлювали, що хоч революція не справдила їхніх особистих бажань, але більшості населення дала певні пільги; вони поволі звикали до неї, прощали її «гріхи» й шукали шляхів погодитися з революцією й самим скористатися її здобутками⁵⁴.

Реакція є неминучий акт після революції, і з нею, як певним перехідним, тимчасовим етапом, потрібно рахуватися. Через це, не треба занадто сумувати у час її існування і ні у жодному разі не вважати її за щось довготривале й непоправиме. А тим більше не можна вважати реакцію за провідну силу, не можна орієнтуватися на неї у державно-громадській роботі. Досить оригінально, в алегоричній формі, Н. Григоріїв показав реакцію. Реакція – це колода, яка неминуче падає під ноги тих, хто прорубує дорогу у лісі життя. Перебування цієї колоди на новому шляху не повинно зневірювати рубачів: воно не спинить дальшої рубки, не заб'є нового шляху, бо воно й не довговічне, й не органічне. Настане час і колода усунеться й настане вільний рух новим шляхом. У часи реакції треба дбати не про те, щоб повалені колоди поставити на старе місце, щоб вони не загороджували проходу поміж старими пеньками, а про те, щоб їх зовсім усунути і пеньки викорчувати. Хто після революції орієнтується на реакцію й побожно ставить на старі місця повалені колоди, той робить безглузде діло, бо ані дерев не відживить, ані шляху не прочистить. «У тих, хто рубає шлях у лісі, вся енергія повинна звертатися не на те, що повалено, – підкреслював Н. Григоріїв, – а на те, що треба ще валити. Прибирання поваленого – це річ другорядна. Коли стомляться рубати або занадто вже навалено, так що загороджено всі проходи, тоді беруться за прибирання поваленого, а прибравши – знов уперед, знов рубають, валять ліс. Так і у житті людства. Часи революції – це рубання шляхів у лісі, часи реакції – прибирання навалених колод. Остаточна мета – вихід із лісу у чисте поле. Тому, поки цієї мети не досягнуто, поки ліс не прорубаний наскрізь, не можна припиняти рубання лісу. Кінчилась одна революція, перепочили – і гайда далі, знов уперед!»⁵⁵. Таким чином, незмінним періодом після революції є реакція.

П. Сорокіна безапеляційно стверджував, що будь-який революційний період незмінно розпадається на дві стадії, які нерозривно пов'язані одна з одною. «Реакція» не є феномен, який знаходиться за межами революції, а суть, її іманентна частина – друга стадія.

⁵⁴ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 338.

⁵⁵ Там само.– С. 338-339.

Диктатури Робесп'єра чи Леніна, Кромвеля чи Жижки зовсім не означають кінець революції, а свідчать про її трансформацію в другу стадію – стадію «реакції» або «стримування», але ніяк не її кінця. Тільки після того, як реакція сходить нанівець, коли суспільство вступає у фазу своєї нормальної еволюції, тільки після цього можна вважати, що революція завершена»⁵⁶. Отже, не зважаючи на те, що з багатьох питань погляди Н. Григорієва і П. Сорокіна різнилися, з окремих питань вони були навіть непримиренними опонентами, однак обидва визнавали роль реакції у революції. Підсумовуючи, Н. Григорієв зазначав: коли людство дійде до того культурного рівня, на якому для зміни людських відносин досить буде аргументів логіки й моралі, революції зникнуть самі собою. До того ж часу, поки вони є неминучим явищем, треба всіх зусиль прикладати, щоб вони були найкориснішими⁵⁷.

Н. Григорієв висловлював досить оригінальну сентенцію про те, що кожна революція розширює верстви людей, що користуються владою й багатствами. І на підставі цього зробив досить цікавий висновок: «що частіш відбуватимуться революції, то швидше влада й багатства розпорошаться поміж усім людством нарівно, швидше настане час правової й матеріальної рівності, яка є основою соціалістичного (громадського) ладу»⁵⁸.

Н. Григорієв був прихильником революційного шляху розвитку суспільства і вважав, що революції є закономірним, неминучим і навіть «звичайним способом розширення людських прав і користування природними скарбами та всякими маєтностями», а також «здатні вирішити багато інших проблем»⁵⁹. Неминучими в існуванні суспільства вважав революції і М. Бердяєв, зазначаючи, що в одних вони викликають жах і відразу, іншим вселяють надію на нове, краще життя⁶⁰. Зокрема, він наголошував, що кожна революція не задовольняє всіх бажань, але багато їх задовольняє. З тих причин нема рації зневірюватися у революції. Що не дала перша революція, то може дати друга, бо кожна революція у соціальному житті є кроком уперед⁶¹.

⁵⁶ Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация. – М., 1990. – С. 268.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 335.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Бердяєв Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – Б.г., Б.г. – С.180.

⁶¹ Там само.

Дуже важливим аспектом будь-якої революції є її наслідки та результати. Адже саме від них залежить, якою буде подальша доля народу. Результати революції уявляються багатобічними. По-перше, це насильницька зміна існуючого політичного режиму, основ його легітимності і його символіки. По-друге, заміна нездатної політичної еліти або правлячого класу іншими. По-третє, зміни, що далеко йдуть у всіх найважливіших інституційних сферах, у першу чергу в економіці і класових стосунках, – зміни, які спрямовані на модернізацію більшості аспектів соціального життя, на економічний розвиток і індустріалізацію, централізацію і розширення кола тих, хто бере участь у політичному процесі. По-четверте, радикальний розрив з минулим. Виходячи з украй ідеологізованих сподівань учасників революції, вважають, по-п'яте, що революції здійснюють не лише інституційні і організаційні перетворення, але і вносять зміни до моральності і виховання, що вони створюють або породжують нову людину. Ці п'ять меж становлять образ чистої революції, як він склався в суспільній свідомості і соціологічній літературі.

Таким чином, революція є закономірною формою розвитку суспільства і викликана тими самими причинами, що і еволюція. Революція охоплює й суспільство у цілому як цілісний суспільний організм, і різні сфери громадського життя: промислова революція, індустріальна революція, наукова революція, науково-технічна революція, управлінська революція, інформаційна революція, соціальна революція, політична революція, культурна революція, інтелектуальна революція, духовна революція, моральна революція, екологічна революція.

Революція виступає чинником соціальних антагонізмів, інтенсивної і різноманітної політичної боротьби, яка відбувається із застосуванням радикальних заходів та засобів для досягнення поставлених цілей. Зазвичай, революція виникає наприкінці затяжної, глибокої соціально-економічної та політичної кризи і розпочинається внаслідок хаосу, який розглядається як необхідний вихід з катастрофи, яка у цей момент загрожує суспільству і виникає внаслідок війни, недалекоглядної політики правлячих кіл, затягуванні у проведенні назрілих і необхідних перетворень. Вагому роль у революції відіграють програмні питання, зіставлення різних доктрин і стратегій, методів рішень поставлених проблем, за якими всередині і за межами революційного табору відбувається інтенсивна боротьба.

РОЗДІЛ 4

Революція як «духовне дітище інтелігенції»

Здається іноді, що в Росії немає зовсім революцій, а є тільки бунт – вічний бунт вічних рабів.

Д. Мережковський

Проблема «революції» й «інтелігенції» вперше була порушена у знаменитому збірнику «Віхи». Перечитуючи його після понад століття з часу виходу, звертаєш увагу на його актуальність для сьогодення. Сучасники вважали, що це «найсумніша і найблагодініша книга», «книга, повна героїзму і самозречення», «книга ця не стільки політична, скільки педагогічна; зовсім не публіцистична, – ніскільки, а філософська» (В. Розанов); «вийшла чудова книга «Віхи»» (А. Бєлий); «справжнє знамення часу» (В. Ленін); і ще – «маленька збірка «Віхи» викликала дуже великий резонанс у пресі і суспільстві» (А. Кізеветтер); а наші сучасники вважають, що «це абсолютний і неповторний в історії Росії філософський бестселер», «складова частина російського «Срібного віку»» (М. Маслін).

Мислитель кінця ХХ ст. О. Солженіцин стверджував, що «фатальні особливості російського передреволюційного освіченого прошарку були ґрунтовно розглянуті у «Віхах» – і обурено знехтувані усією інтелігенцією, всіма партійними напрямками від кадетів до більшовиків. Пророча глибина «Віх» не знайшла (і автори знали, що не знайдуть) співчуття Росії, що читала, не вплинула на розвиток російської ситуації, не запобігла згубним подіям. Незабаром і назва книги, що експлуатується іншою групою авторів («Зміна віх») вузько політичних інтересів і невисокого рівня, стала змішуватися, блякнути і зовсім зникати з пам'яті нових освічених поколінь росіян, тим більше – сама книга з казенних радянських бібліотек. Але і за 60 років не потьмяніли її свідчення: «Віхи» і сьогодні видаються нам як начебто надісланими з майбутнього. І лише те радує, що через 60 років здається товщає у Росії прошарок, здатний цю книгу підтримати. Сьогодні ми читаємо її з подвійним відчуттям: нам вказують на недоліки не лише минулої історичної пори, але багато у чому – і наші сьогоднішні. І тому будь-яку розмову про інтелігенцію сьогоднішню... майже неможливо вести, не порівнюючи

нинішніх якостей з думками «Віх». Історичний огляд завжди дає і розуміння кращого»¹. Натомість М. Колеров переконував, що «Віхи: Збірка статей про російську інтелігенцію» – найвідоміша російська «ідейна» збірка в історії, колективна ідеологічна дія, що стала гучним досвідом для спроб багатьох повторень і недосяжним зразком для численних наслідувань².

Збірка «Віхи» вийшла у світ 16 (29) березня 1909 р. у Москві у видавництві В. Сабліна накладом 3000 екземплярів (з них за перші два дні було продано 2853). Упродовж 1909 р. вона витримала ще чотири перевидання. Загальний наклад досяг 16 000 екземплярів, що майже дорівнювало накладу наймасовіших щомісячних, літературно-науково-політичних журналів для соціалістичної інтелігенції на зразок «Русского богатства»³. Упродовж 1909 р вийшло п'ять видань «Віх». У пресі упродовж березня 1909 р. – лютого 1910 р. з'явилося 218 відгуків на збірку. У 1909–1910 рр. було опубліковано п'ять збірників, у яких дебатовалася проблематика «Віх»: «В защиту интеллигенции», «Вехи» как знамение времени», «Интеллигенция в России», «По Вехам. Сборник статей об интеллигенции и национальном лице», «Из истории новейшей русской литературы»⁴.

Авторами збірника «Віхи» були М. Бердяєв, С. Булгаков, О. Ізгоєв, П. Струве, С. Франк, Б. Кістяковський та М. Гершензон. Про авторів «Віх» М. Колеров писав: «Усі без винятку – безумовні і визнані інтелектуальні величини, статусні фігури інтелігентської громадської думки, колишні радикальні соціалісти і соціал-ліберали одного покоління, що діють, прийшли в науку і політику у 1890–ті роки, що незабаром еволюціонували у напрямі «ліберального консерватизму»⁵. «Віхи. Збірка статей про російську інтелігенцію» мала на меті осмислити такий феномен, як російська інтелігенція. Ідейною платформою «віхівців» стало «визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття», утвердження переконання, згідно з яким «внутрішнє життя особис-

¹ Солженицын А. Образованщина // Солженицын А. Из-под глыб. Сборник / А. Солженицын. – М., 1974. – С. 111.

² Колеров М. Азбука «Вех» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://russ.ru/pushkin/Sto-let-Veh>

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

тості є єдиною творчою силою людського буття й що вона є міцним фундаментом для будь-якого суспільного будівництва»⁶. Автори збірника піддали нищівній критиці російську революційно-демократичну інтелігенцію з її культом «суспільності», підкреслили «безплідність» її ідеології, неможливість сприяти звільненню народу. Так «Віхи» заклали основу нового національного лібералізму, який набув поширення серед представників інтелігенції і навіть сприяв зростанню патріотичних настроїв під час Першої світової війни та російської революції 1917 р.⁷

Варто зазначити, що основний склад авторів «Віх» ще у 1902 р. виступив як авторська основа збірки «Проблеми ідеалізму», яка прагнула обґрунтувати позитивістський радикалізм на основі філософського ідеалізму. Більшість авторів «Віх» були й авторами збірки «З глибини» (1918 р.), яка намагалася сформулювати ліберально-консервативну програму. У «Проблемах ідеалізму» була чітко сформульована думка про *безперспективність чисто політичної трансформації суспільства без зміни сфери моралі і духовних цінностей*. Уже тоді була підкреслена необхідність синтезу загальнолюдських ідеалів справедливості і гідності з ідеалами індивідуального самовдосконалення людини, оскільки лише персоніфіковані гуманітарні ідеали, спрямовані на моральне удосконалення людини і суспільства, можуть служити основою прогресу, тільки вони володіють абсолютною цінністю.

Збірка «Віхи» складалася із семи статей та передмови М. Гершензона. Його підхід до створення збірки, як головного редактора, полягав у тому, щоб жоден з авторів не знав змісту статей інших. Це дало поштовх до розвитку подальшої полеміки та забезпечило збереження різноманітності думок. Тим важливішими стають «Віхи» як уособлення поглядів російської ліберально налаштованої еліти на проблемне становище тогочасної інтелігенції.

Появу збірника автори пояснювали тим, що після революції 1905–1907 рр. пройшов певний час і необхідно було підвести самокритичні підсумки. Вони не намагалися скласти «список

⁶ Гершензон М.О. Предисловие // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.9-10.

⁷ Див.: Мирский Д. История русской литературы с древнейших времен до 1925 года / Пер. с англ. Р. Зерновой. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – 882 с. // <http://feb-web.ru/feb/irl/irl/IRL-6641.htm>

гріхів» і «влаштовувати трибунал», однак вказували на помилки інтелігенції, яка підхоплювала будь-яку інтелектуальну і філософську моду замість того, щоб критично працювати над собою. Замість того, щоб звеличувати себе як рятівника всього світу, їй слід було б зі всією скромністю працювати над собою. У той час виникала необхідність не в «опозиції з принципу», а у конструктивній органічній роботі над поступовим покращенням ситуації. Для цього інтелігенція змушена була звільнитися від різних створених нею самою міфів. Вона мала відмовитися від того, щоб підпорядковувати все духовне життя потребам політики.

Автори «Віх» були упевнені, що апогей російського «визвольного», соціалістичного і антисамодержавного руху – демократична революція 1905–1907 рр. – зазнала поразки, і намагалися зрозуміти чому. Головну причину поразки вони вбачали у різних слабкостях російської інтелігенції. Турбуючись про долю Росії, яку інтелігенція вела до загибелі, «Віхи» закликали інтелігенцію до покаяння і самовизначення в ім'я дійсного політичного і духовного звільнення.

Водночас В. Розанов намагався захистити як інтелігенцію, так і авторів «Віх», зазначивши словами Є. Іванова, що «революція виправдалася в тому, що вона не удалася», додавши від себе про інтелігенцію: «На її черствій бездушності і її чорній безсоромності можна було б поставити хрест, якби не з'явилися «Віхи»; але ці російські інтелігенти, всі колишні радикали, майже есдеки, у будь-якому разі йшли далеко попереду і далеко лівіше Мережковського, Філософова і Розанова; колись діячі і оратори галасливих мітингів (Булгаков), вожді кадетів (Струве), позитивісти і марксистки не лише у статтях журнальних, але і у дії, у фактичній боротьбі з урядом, цим дивним словом, власне, про себе і своє минуле, про свої вчорашні переконання, про всю свою власну особу, раптом підняли інтелігенцію з тієї ями і того дрантя, у яких вона задихалася, у високу блакить неба»⁸.

Натомість Д. Мережковський, аналізуючи «Віхи», констатував: «Для Бердяєва порятунок російської інтелігенції у «релігійній філософії»; для Франка – у «релігійному гуманізмі»; для Булгакова – у «християнському подвижництві»; для Струве – у «державній містиці»; для Ізгоева – у «любові до життя»; для Кістяковського – у «дійсній

⁸ Розанов В. Мережковский против «Вех» (Последнее религиозно-философское собрание) // Новое время. – 1909. – 27 апреля.

правосвідомості»; для Гершензона – у старанні зробитися «людиною» з «людиноподібного чудовиська»⁹.

Власне, по-різному оцінювали «Віхи» й інші сучасники. Чи не найбільшим критиком виступив А. Пешехонов, який констатував: «Перед нами не альманах, не випадкова збірка, яких тепер з'являється багато; це книга, написана за певним планом. Наперед було поставлено завдання і заздалегідь були розподілені ролі: Бердяєв взявся зганьбити російську інтелігенцію у філософському відношенні; Булгаков повинен був викрити її з релігійної точки зору; Гершензон перейняв на себе працю змалювати її психічну потворність; Кістяковський взявся довести її правову тупість і нерозвиненість; Струве – її політичну злочинність; Франк – моральну неспроможність; Ізгоев – педагогічну нездатність»¹⁰. І далі ще більш категорично: «За інтелігенцію взялися, таким чином, відразу сім письменників. Число – сповна достатнє, можна навіть сказати: символічне... Вони дружно попрацювали: кожен за своєю спеціальністю постарався та й іншим допоміг за можливості. Результат вийшов понад будь-які очікування. Гріхів, пороків, злочинів поряд з російською інтелігенцією опинилася така кількість, що автори збірки, мабуть, самі прийшли у збентеження, коли опублікували результати своїх досліджень»¹¹.

Однак було багато й прихильників «Віх». На їхній захист став А. Бєлий, який констатував: «Вийшла чудова книга «Віхи». Декілька російських інтелігентів сказали гіркі слова про себе, про нас; слова їх пройняті живим вогнем і любов'ю до істини; імена учасників збірки гарантують нас від підозріння бачити у їхніх словах вираження будь-якої провокації; проте преса вже над ними чинила суд; піднявся скандал у «благородному сімействі»: цим судом преса довела, що вона існує не як орган відомої політичної партії, а як вираження непартійного цілого, що підпорядковує прагнення до істини ідеологічного побуту: піднялася інсинуація; «Віхи» – це крок на право; тут десь замасковане чорносотенне; преса не відповіла авторам «Віх» добросовісним аналізом їхніх положень, а військово-польовим розстрілом збірки; проте «Віхи» читаються інтелігенцією:

⁹ Мережковский Д. Семь смиренных // Речь. – 1909. – 26 апреля.

¹⁰ Пешехонов А. На очередные темы. Новый поход против интеллигенции // Русское богатство. – 1909. – № 4.

¹¹ Там само.

російська інтелігенція не може не бачити явної правдивості авторів і красномовної правди слів про саму себе; але вустами своїх глашатаїв інтелігенція перенесла центр звинувачень з себе, як ціле, на сім нещасливих авторів¹².

Захищаючи «Віхи», А. Бєлий писав: «Ставлення російської преси до «Віх» принизливе для самої преси; неначе заперечується основне право письменника: правдиво мислити; на думки авторів «Віх» не зважають; думки ці не піддаються критиці: їх оголошують просто ретроградними, що рівнозначно для російського інтелігента моральній недоброякісності; тут застосована система страхання і наклепу»¹³.

У ХХ ст. інтелігенція відігравала суттєве значення у суспільно-політичному житті Росії. Інтелігенція не стояла осторонь діяльності численних суспільно-політичних рухів Російської імперії. Це значення ще більш посилилося після початку створення політичних партій. У ліберально-демократичних партіях, прихильниками яких і виступали автори «Віх», представники інтелігенції були однією з активних соціальних сил¹⁴. Саме період між двома російськими революціями, коли з'ясовувалися доля та майбутній шлях Росії, став для російської інтелігенції вирішальним.

Єдиного визначення інтелігенції автори збірника не запропонували, кожен з них оперував власним поняттям. І. Петрункевич у передмові до збірки 1910 р. «Інтелігенція в Росії» зазначив, що для авторів «Віх» немає спільного визначення російської інтелігенції: «Кожен автор висуває одну певну рису, яку вважає найбільш характерною для російського інтелігента, але ця риса, притаманна одним, безумовно відсутня в інших. Іноді риси, відмічені одним автором, виключають можливість інших, помічених іншим автором»¹⁵. І. Петрункевич виділив лише одну спільну рису, властиву для інтелігенції у розумінні авторів «Віх», – це безрелігійність. Однак така риса не може бути

¹² Белый А. Правда о русской интеллигенции. По поводу сборника «Вехи» // Вестн. – 1909. – № 5.

¹³ Там само.

¹⁴ Наприклад, В. Шелохаєв відносить до інтелігенції 43 з 54 членів ЦК кадетської партії. Див.: Иллюзии и действительность (по материалам «круглого стола») // Вестник высшей школы. – М., 1990. – № 2. – С.56.

¹⁵ Петрункевич И. Интеллигенция и «Вехи» (вместо предисловия) // Интеллигенция в России // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.yabloko.ru/Themes/History/petrounk.html>

притаманна лише одній верстві населення, тому «визначити за цією рисою, кого розуміють «Віхи» під інтелігенцією, неможливо»¹⁶.

П. Струве стверджував, що «інтелігенція у російському політичному розвитку є фактор цілком особливий: історичне значення інтелігенції у Росії визначається її ставленням до держави у її ідеї і у її реальному втіленні»¹⁷. З цієї точки зору інтелігенція, на думку П. Струве, як політична категорія з'явилася у російській історичній діяльності лише в епоху реформ і остаточно проявила себе у революції 1905–1907 рр.¹⁸. Натомість він стверджував, що ідейно вона була підготовлена у прекрасну епоху 40-х рр. В образі інтелігенції як ідейно-політичної сили у російському історичному розвитку можна розрізняти постійний елемент, тобто тверду форму, і елемент більш мінливий – зміст¹⁹. Ідейною формою російської інтелігенції, з погляду П. Струве, було її «відступництво», її відчуження від держави і ворожість до неї. Це «відступництво» виступало у духовній історії російської інтелігенції у двох видах: як абсолютне і як відносне. В абсолютному вигляді воно було в анархізмі, в запереченні держави і будь-якого громадського порядку як таких (Бакунін і князь Кропоткін). Відносним це «відступництво» було у різних видах російського революційного радикалізму, до якого П. Струве відносив, насамперед, різні форми російського соціалізму. Історично це розходження між абсолютним і відносним «відступництвом» несуттєве (хоча анархісти на ньому наполягають), бо принципове заперечення держави анархізмом є щось вищою мірою абстрактне, так само як принципове визнання необхідності суспільної влади (тобто власне держави) революційним радикалізмом має теж досить абстрактний характер і розпливалося перед ворожістю до держави у всіх його конкретних визначеннях. Тому у певному сенсі марксизм з його вченням про класову боротьбу і державу як організацію класового панування, був ніби загостренням і завершенням інтелігентського протидержавного «відступництва»²⁰. П. Струве акцентував увагу ще на одній характерній рисі інтелігенції, а саме – «для інтелігентського «відступництва» характерні не тільки

¹⁶ Петрункевич И. Интеллигенция и «Вехи» (вместо предисловия) // Интеллигенция в России // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.yabloko.ru/Themes/History/petrounk.html> само.

¹⁷ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.153.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С.153–154.

його антидержавний характер, але і його безрелігійність. Заперечуючи державу, борючись з нею, інтелігенція відкидає його містику не в ім'я якого-небудь іншого містичного або релігійного початку, а в ім'я початку раціонального та емпіричного»²¹.

Інтелігенцією в Росії називалися люди, що знаходилися в опозиції до існуючого порядку і, за невеликим винятком, присвятили себе тому, щоб його повалити.

Р. Пайнс

Інтелігенція сприймає себе як опозицію і учасника часткового ідеологічного саботажу, тобто як захисника народу, «сіль землі», совість суспільства».

Л. Гудков, Б. Дубін

Характеризуючи російську інтелігенцію, М. Бердяєв зазначав: «Російська інтелігенція була такою, якою її створила російська історія, в її психічному укладі відбилися гріхи нашої хворобливої історії, нашої історичної влади та вічної нашої реакції. Задавнене самовладдя спотворило душу інтелігенції, зневолило її не тільки зовні, але і внутрішньо, оскільки негативно визначило всі оцінки інтелігентської душі»²². Однак філософ бачить і вину самої інтелігенції: «Але негідно з боку вільних істот у всьому завжди звинувачувати зовнішні сили та їх виною себе виправдовувати. Винна і сама інтелігенція: у атеїстичності її свідомості є вина її волі вона сама обрала шлях людинопоклонства і цим спотворила свою душу, вбила в собі інстинкт істини. Тільки свідомість винності нашої, яка опановується розумом волі може привести нас до нового життя. Ми звільнимся від зовнішнього гніту лише тоді, коли звільнимся від внутрішнього рабства, тобто покладемо на себе відповідальність і перестанемо в усьому звинувачувати зовнішні сили. Тоді народиться нова душа інтелігенції»²³.

Стаття М. Бердяєва «Філософська істина та інтелігентська правда» була присвячена критиці народницького спрямування

²¹ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.154.

²² Бердяев Н. Философская истина и интеллигентская правда // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.30.

²³ Там само.

російської інтелігенції. Філософ писав, що любов інтелігенції до народу, а відповідно, і до пролетаріату, перетворилася на ідолопоклонство. М. Бердяєв констатував, що «неправильно спрямоване людинолюбство вбиває боголюбство, бо любов до істини, як і до краси, як і до усякої абсолютної цінності, є вираженням любові до Божества»²⁴. Отже, за М. Бердяєвим, російська інтелігенція втратила спроможність любити істину і досягати її. Б. Кістяковський у статті «На захист права», натомість, звинуватив російську інтелігенцію у «убогості правової свідомості»²⁵. Стаття С. Франка «Етика нігілізму» розглядала інтелектуальну точку зору російської інтелігенції як нерелігійний моралізм, що може призвести до нігілізму. Російського інтелігента С. Франк визначив як «войовничого ченця нігілістичної релігії земного благополуччя»²⁶.

П. Струве у статті «Інтелігенція та революція» визначив місце інтелігенції у російському революційному русі. Він навів власне тлумачення терміна інтелігенція: «Російська інтелігенція як особлива культурна категорія, – стверджував автор, – є породження взаємодії західного соціалізму з особливими умовами нашого культурного, економічного і політичного розвитку. До рецепції соціалізму в Росії російської інтелігенції не існувало, був лише «освічений клас» і різні у ньому напрями»²⁷. До «освіченого класу» він відніс частину духівництва та дворянства, які відігравали значну культурно-просвітницьку роль в історії Росії. Натомість, інтелігенція проявилася у російському політичному житті у епоху реформ і остаточно сформувалася під час революції 1905–1907 рр., хоча її духовне народження відбулося ще у 1840-х рр. у процесі рецепції західноєвропейського атеїстичного соціалізму.

Головною вадою російської інтелігенції П. Струве вважав «відчуження від держави й ворожість до неї», як «відступництво» у його абсолютній (анархізм, заперечення держави) та відносній (різні

²⁴ Бердяев Н. Философская истина и интеллигентская правда // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.38.

²⁵ Кистяковский Б. В защиту права (интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.123.

²⁶ Франк С. Этика нигилизма // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.193.

²⁷ Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Струве П.Б. Избранные сочинения. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 180.

напрями російського революційного радикалізму) формах²⁸. Марксизм, таким чином, став граничним вираженням антидержавницького «відступництва»²⁹.

Поряд із антидержавництвом, характерною рисою інтелігентського «відступництва» були, на переконання П. Струве, «безрелігійність», нехтування ідеєю «особистого самовдосконалення людини»³⁰. Власне у цьому «безрелігійному відступництві» російської інтелігенції від держави і був прихований, на думку П. Струве, «ключ до розуміння революції, яку ми пережили й переживаємо»³¹. Мислитель не вбачав релігійного початку в анархізмі та соціалізмі, оскільки тут вони виступали лише у формальному та безідейному змістах.

Попри весь «аскетизм і подвижництво» російської інтелігенції, захопленою ідеєю служіння народу, її ідеї і вчинки «не мали принципового морального значення й виховної сили»³². Як наслідок – «розбещеність» і «деморалізація» суспільства³³. В основі «моральної помилки» інтелігенції лежало, на думку П. Струве, хибне уявлення про те, що суспільний поступ «може бути не наслідком удосконалення людини, а ставкою, яку слід зірвати в історичній грі, апелюючи до народного збудження»³⁴. Безрелігійність та антидержавне спрямування російської інтелігенції теж стали причиною революції 1905–1907 рр., коли були підірвані соціальний лад та політичний устрій Російської імперії. Так, відсутність принципів особистої відповідальності та виховання призвели до революційних подій, які «робили... у той час, коли завдання полягало у тому, щоб усі зусилля зосередити на політичному вихованні та самовихованні»³⁵. П. Струве вказав на те, що для російської інтелігенції головним завданням було саме повалення монархії, у той час як «в жодній великій революції ідея повалення монархії не була наперед висунутим гаслом»³⁶.

²⁸ Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Струве П.Б. Избранные сочинения. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 166–167.

²⁹ Там само. – С. 167.

³⁰ Там само. – С. 169.

³¹ Там само. – С. 171.

³² Там само. – С. 175.

³³ Там само. – С. 175.

³⁴ Там само. – С. 176.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С. 196.

Діагностуючи «хворобу» російської інтелігенції, П. Струве запропонував їй засіб зцілення: «Інтелігенції слід переглянути весь свій світогляд і ... його головну підвалину – ... соціалістичне заперечення особистої відповідальності» і підпорядкувати політику «ідеї виховання», «внутрішньому вдосконаленню людини»³⁷. Отже, перш за все, необхідною була творча робота людини над собою, боротьба всередині себе заради творчих начал.

Виховання було для П. Струве головним змістом будь-якої політики за будь-яких історичних та соціальних обставин. У статті «Велика Росія» він запропонував своєрідну програму самовиховання для освіченого класу, засновану на ліберальному патріотизмі. Особистість, нація, держава та культура були тісно пов'язаними категоріями у цій програмі. У процесі виховання людина повинна відмовитися від соціалістичної доктрини, за якої на заваді кращого життя завжди стоїть недосконалий державний устрій.

На думку П. Струве, саме інтелігенція повинна бути тією верствою, яка допомагатиме державі досягти своєї величі та могутності. Тому інтелігенція має «проникнутися тим духом державності, без панування якого в освіченому класі не може бути могутньої та вільної держави»³⁸. Оскільки мислитель пов'язував державу із особистістю, вказуючи на те, що держава має бути вільною, то звідси випливає і те, що кожна особистість всередині цієї держави має бути вільною. Інакше «зовнішня могутність», «велика Росія» так і залишаться недосяжним ідеалом.

Отже, П. Струве сприймав інтелігенцію як породження рецепції соціалістичних ідей на російському ґрунті, що виникла на базі «освіченого класу». На думку П. Струве, саме у часи Першої світової війни були створені усі можливості для початку «політичного виховання», проте ці можливості не були використані. Споглядальна місія російської інтелігенції могла би відбутися у тому разі, якщо б вона почала проводити виховну політику серед народу з метою формування національної особистості. Але замість цього інтелігенція обрала метод боротьби з історичною державністю Росії та з її соціальним ладом.

³⁷ Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Струве П.Б. Избранные сочинения. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 177–178.

³⁸ Струве П.Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества // Струве П.Б. Patriotica: политика, культура, религия, социализм. – М.: Республика, 1997. – С. 58

Інтелігенція – одвічний носій інакомислення, інакомислення – добра зброя у боротьбі за владу. Але коли влада завойована, опиратися на інтелігенцію не можна – знаряддя влади не інакомислення, а однодумність.

А. Рібаков

С. Булгаков показав інтелігенцію як політичний клас, чий західний аналог вкорінений у релігійній (ідеальній) етиці і особливому культурному устрої народного господарства. Навіть у традиційно повній коротких формул і декларацій, а не описів, статті М. Бердяєва досить виразно визначена «гурткова інтелігенція» (політичний клас), як і бюрократія, що протистоїть загальнонаціональному життю і що «деспотично» оперувала риторикою «народолюбства».

Характеризуючи російську інтелігенцію, С. Булгаков стверджував, що «російській інтелігенції, особливо у колишніх поколіннях, властиве також почуття провини перед народом, це свого роду «соціальне покаяння», звичайно, не перед Богом, але перед «народом» або «пролетаріатом». Хоча ці почуття «дворянина, який кається» або «позакласового інтелігента» за своїм історичним походженням теж мають певний соціальний присмак панства, але і вони накладають відбиток особливої заглибленості і страждання на обличчя інтелігенції»³⁹.

Крім того, С. Булгаков називав ще одну важливу рису інтелігенції, а саме – те, що: «наша інтелігенція майже поголовно прагне до колективізму, до можливої соборності людського існування, за своїм укладом являє собою щось антисоборне, антиколективістське, бо несе у собі роз'єднуючий початок героїчного самоствердження. Герой є до певної міри надлюдиною, що стає щодо своїх ближніх у гордовиту і зухвалу позу спасителя, і незважаючи на все прагнення до демократизму, інтелігенція є лише особливим різновидом станового аристократизму, гордовито протиставляє себе «обивателям». Хто жив в інтелігентських колах, добре знає цю зарозумілість і зарозумілість, усвідомлення своєї непогрішності, і зневагу до

³⁹ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.37.

інакомислячих, і цей абстрактний догматизм, в який відливається тут будь-яке вчення»⁴⁰.

Водночас С. Булгаков розумів, що «для російської інтелігенції необхідний повільний і важкий шлях перевиховання особистості, на якому немає стрибків, немає катаклізмів і перемагає лише наполеглива самодисципліна. Росія потребує нових діячів на всіх теренах життя: державній – для здійснення «реформ», економічній – для підняття народного господарства, культурній – для роботи на користь російської освіти, церковній – для підняття ролі церкви, її кліру та ієрархії. Нові люди, якщо дочекається їх Росія, будуть, звичайно, шукати і нових практичних шляхів для свого служіння, крім існуючих програм, і – я вірю – вони відкриються їх самовідданому шуканню»⁴¹.

Дещо по-іншому визначив революційність С. Франк: «Революція і фактична діяльність, які мають на меті революційні щодо існуючого ладу наміри, суть явища політичного порядку і в їх якості лежать цілком за межами нашої теми. Тут же ми говоримо про революційність лише в сенсі принципового революціонізму, розуміючи під останнім переконання того, що основним і внутрішньо необхідним засобом до здійснення морально-суспільного ідеалу служить соціальна боротьба і насильницьке руйнування існуючих суспільних форм. Це переконання входить, як суттєва сторона, у світогляд соціалістичного народництва і має в ньому силу релігійного догмату. Не можна зрозуміти морального життя російської інтелігенції, не врахувавши цього догмату і не зрозумівши його зв'язки з іншими сторонами інтелігентської profession de foi»⁴².

Російська передреволюційна інтелігенція не мала за душею того, що могло збудити і повести за собою цей здоровий державний інстинкт простого народу. Позбавлена у самій собі духовного ґрунту, вона не могла придбати і суспільно-політичного ґрунту в масах; відірвалася від

⁴⁰ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.47.

⁴¹ Там само.– С.63.

⁴² Франк С. Этика нигилизма (К характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.183–184.

Бога, розучилася будувати і підтримувати монархічну правосвідомість, яка застосовувалася до класових інтересів, і втратила від цього національно-державний сенс, вона не мала великої національної ідеї, здатної запалювати серця, заряджати волю і підкоряти уми; вона не вміла вірно стояти, бадьоро йти і міцно вести; вона втратила доступ до святилища народної совісті та народного патріотизму; та, метушачись на «політичній» поверхні, вона була здатна тільки підривати віру народу в монархію як спасителя правопорядку і приватної власності. Перед революцією в нас не було інтелігенції, здатної до вольового виховання народу; у нас були тільки «вчителі, які навчали», надававши учням «відомості»; та поряд з цим – демагоги зліва, які успішно мобілізували навколо себе чернь для перевороту, і демагоги праворуч, які не вміли зробити навіть і цього.

І. Льїн

Мислителі задавалися думкою про витоки і початок революції. Доречним буде зазначити, що більшість дослідників вважало її початком не 1905 р., а набагато раніше. Зокрема, П. Струве відзначав: «Коли почався рух, що прорвався у 1905 р. революцією, про це можна, мабуть, довго і нескінченно сперечатися, але коли Бакунін говорив у 1862 р.: «Багато міркують про те, чи буде в Росії революція чи не буде, не помічаючи того, що в Росії вже тепер революція», і продовжував: «у 1863 році бути в Росії страшній біді, якщо цар не вирішить скликати всенародну земську думу», – та він, звичайно, не думав, що революція затягнеться більш ніж на сорок років⁴³.

Перш ніж аналізувати революцію 1905–1906 рр., П. Струве акцентував увагу на дослідженні революції взагалі та конкретних революціях минулого: «Революція кінця XVI і початку XVII ст. надзвичайно повчальна при зіставленні з пережитими нами подіями. Зазвичай після революції і її перемоги тріумфує реакція у тій чи іншій формі. Смути початку XVII століття представляє ту оригінальну рису, що у цій революції як такий, як народному русі безпосередньо, минаючи реакцію, взяли верх здорові державні

⁴³ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.157.

елементи суспільства. І з цією рисою пов'язана інша, не менш важлива: «смута» була не тільки соціальним рухом, не тільки боротьбою за політичну владу, але величезним рухом національно-релігійного самозахисту. Без польського втручання велика смута 1598–1613 рр. була б низкою придворних інтриг і переворотів, що чергуються з безсилями і незв'язними бунтами анархічних елементів тодішнього суспільства. Польське втручання розвернуло смуту у національно-визвольну боротьбу, у якій на чолі нації стали її консервативні громадські сили, здатні на державне будівництво. Якщо це була велика епоха, то не тому, що збунтувалися низи. Їхній бунт не дав нічого»⁴⁴.

Аналізуючи революції у Англії та Франції, П. Струве зазначав: «Недовговічна англійська республіка народилася після століть існування парламенту у великій релігійно-політичній боротьбі зусиллями людей, вождь яких є, мабуть, найсильнішим і яскравішим втіленням англійської державної ідеї і підняв на небувалу висоту англійську потужність. Французька монархія впала внаслідок своєї суто політичної невідповідності до того державного перевороту, який вона сама почала. А на її місці народжується республіка, яка викувана у боротьбі за національне буття, неначе з'явилася лише для того, щоб поступитися місцем новій монархії, яка, врешті-решт, впала у боротьбі із зовнішніми ворогами»⁴⁵.

І далі мислитель констатував: «Дата 17 жовтня 1905 року знаменує собою принципове корінне перетворення політичного устрою Росії, що склався століттями. Перетворення це сталося надзвичайно швидко, порівняно з тим довгим попереднім періодом, коли вся політика влади була спрямована до того, щоб відризувати нації всі дороги до підготовки і здійснення цього перетворення. Перелом стався у короткочасну епоху довіри і був, звичайно, зумовлений банкрутством зовнішньої політики старого порядку»⁴⁶. Водночас, на думку П. Струве, «актом 17 жовтня по суті і формально революція повинна була б завершитися. Нестерпний у національному і державному сенсі стан речей до 17 жовтня полягав у тому, що життя

⁴⁴ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.150–151.

⁴⁵ Там само. – С.159.

⁴⁶ Там само. – С.158.

народу і розвиток держави були абсолютно замкнуті самодержавством у наперед встановлені кордони»⁴⁷.

У нарисі «Релігія й інтелігенція» С. Булгаков стверджував, що російська революція була інтелігентською⁴⁸, мотивуючи це тим, що «духовне керівництво у ній належало нашій інтелігенції, з її світоглядом, навиками, смаками, соціальними нахилами. Самі інтелігенти цього, звичайно, не визнають – на те вони й інтелігенти – і будуть, кожен відповідно до свого катехізису, називати той або інший суспільний клас як єдиний двигун революції. Не заперечуючи того, що без цілої сукупності історичних обставин (у ряді яких перше місце займає, звичайно, нещасна війна) і без наявності досить серйозних життєвих інтересів різних суспільних класів і груп не удалося б їх зрушити з місця і залучити у стан бродіння, ми все-таки наполягаємо, що весь ідейний багаж, все духовне устаткування, разом з передовими бійцями, застрільниками, агітаторами, пропагандистами, був даний революції інтелігенцією. Вона духовно оформляла інстинктивні прагнення мас, запалювала їх своїм ентузіазмом – словом, була нервами і мозком гігантського тіла революції. У цьому сенсі революція є духовне дітище інтелігенції, а, отже її історія є історичний суд над цією інтелігенцією»⁴⁹.

Схожу точку зору висловив М. Гершензон, який у передмові зазначав: «Революція 1905–6 рр., події, що виникли за нею, стали начебто всенародним випробуванням тих цінностей, яких понад півстоліття як вищої святині дотримувалася наша суспільна думка. Окремі уми вже задовго до революції чітко бачили помилковість цих духовних початків, виходячи з апріорних міркувань; з іншого боку, зовнішня невдача суспільного руху була сама собою, звичайно, ще не свідчила про внутрішню помилковість ідей, якими вона була викликана»⁵⁰.

⁴⁷ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.158.

⁴⁸ Булгаков С. Религия и интеллигенция / С. Булгаков // Русская мысль. – 1908. – III.

⁴⁹ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.32–33.

⁵⁰ Гершензон М. Предисловие к 1-му изданию. Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции / М. Гершензон // Вехи. Из глубины. – М., 1909. – С.9.

Російська революція має типові родові риси, характерні для будь-якої революції. У ній розкривається та сама стихія, яка розкривалася у всіх революціях, над нею панує фатум, який панував над усіма революціями. Всі великі революції мали свій неминучий перебіг, всі були люті, злісні і мстиві, у всіх революціях перемогли найрадикальніші течії, у всіх революціях заперечувалася свобода і створювався образ людини.

М. Бердяєв

С. Булгаков стверджував, що революція поставила під сумнів саму життєздатність російської громадянськості і державності; не врахувавши історичного досвіду, історичних уроків революції, не можна робити жодних висновків про Росію, не можна повторювати позицій ані слов'янофільських, ані західницьких⁵¹.

П. Струве приділяв особливу увагу критиці революційних подій у Росії. У статті «Росія» він звернувся до популярної серед російських мислителів теорії про месіанізм Росії (що бере свій початок ще з протистояння слов'янофілів – західникам). На думку П. Струве, саме така ідея месіанізму і стала одним із чинників подальших революційних подій на теренах Російської імперії, бо вона містила у собі «ідею войовничої побудови соціалізму»⁵². Таким чином, революція у Росії була спричинена поєднанням та змішанням двох типів месіанізму: традиційно-християнського та атеїстичного.

Характерною рисою будь-якої революції є її безрелігійність. На цьому наголошував і філософ С. Булгаков: «Новітня революція, яка заснована на атеїзмі, за духом своїм досить далека не лише від християнського упокорювання, але і християнства взагалі. Подібним же чином існує величезна духовна різниця між пуританською англійською революцією і атеїстичною французькою, як і між

⁵¹ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.31.

⁵² Струве П.Б. Россия // Струве П.Б. Patriotica: политика, культура, религия, социализм. – М.: Республика, 1997. – С. 409.

Кромвелем і Маратом або Робесп'єром, між Рилєєвим і взагалі віруючими з декабристів і пізнішими діячами революції»⁵³.

Дещо по-іншому оцінював атеїзм революції П. Струве: «Якщо інтелігенція володіла формою релігійності без її вмісту, то її «позитивізм», навпаки, був чимось абсолютно безформним. То були «позитивні», «наукові» ідеї без будь-якої дійсної позитивності, без знання життя і людей, «емпіризм» без досвіду, «раціоналізм» без мудрості і навіть без здорового глузду»⁵⁴.

Новою ознакою революції можна було вважати появу політичних партій і їх роль у революції. З цього приводу П. Струве зазначав: «Ніколи ніхто ще з такою бездонною легковажністю не закликав до найбільших політичних і соціальних змін, як наші революційні партії і їх організатори у дні свободи. Досить вказати на те, що ні у жодній великій революції ідея скинутої монархії не була наперед висунутим гаслом. І у Англії XVII століття, і у Франції XVIII століття скинення монархії вийшло через фатальне поєднання фактів, яких ніхто не передбачав, ніхто не закликав, ніхто не «робив»»⁵⁵.

Говорячи про революційність як типову рису настроїв російської інтелігенції, йшлося не про її участь у політичній революції і взагалі не йшлося про її партійно-політичну фізіономію, а малося на увазі виключно її морально-суспільний світогляд. Можна брати участь у революції, не будучи революціонером за світоглядом, і, навпаки, можна бути принципово революціонером і, з міркувань тактики і доцільності, відкидати необхідність чи своєчасність революційних дій⁵⁶.

Розмірковуючи над питаннями значення і вагомості революції для народу С. Булгаков вважав, що «народові революція дійсно могла дати все, що йому потрібно для здорового життя: свободу самовизначення і правову забезпеченість. Але що дала б політична свобода нам, інтелігенції? Звільнення є лише зняття оков, не більше;

⁵³ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. – М., 1909. – С.58.

⁵⁴ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.162.

⁵⁵ Там само. – С.159.

⁵⁶ Франк С. Этика нигилизма (К характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.183.

а зняти ланцюги з того, хто томиться внутрішньою недугою, ще не означає повернути йому здоров'я. Для нас свобода мала б лише той сенс, що поставила б нас у сприятливіші умови для одужання»⁵⁷.

Водночас П. Струве зазначав, що у тій революції, інтелігентська думка стикнулася з народною – вперше у російській історії у такому сенсі і у такій формі. Революція кинулася в атаку на політичний і соціальний лад самодержавно-дворянської Росії⁵⁸.

Аналізуючи зв'язок інтелігенції з народними масами, П. Струве констатував: «інтелігенція знайшла у народних масах лише непевні інстинкти, які говорили далекими голосами, що зливаються у якийсь гомін. Замість того щоб цей гомін перетворити систематичною виховною роботою у свідомі виразні звуки національної особистості, інтелігенція причепила до цього гомону свої короткі книжкові формули. Коли гомін стих, формули повисли у повітрі»⁵⁹. П. Струве констатував, що російська революція змогла ще раз довести той факт, що «політичні революції завжди є кінцевим етапом якогось скупчення народних сил, що шукають собі вихід»⁶⁰. Отже, революція не відбулася би, якби це «скупчення» народу мало б перед собою певний «вихід», тобто програму розвитку. П. Струве пов'язав початок революційних подій із проблемами у економічному та соціально-політичному розвитку Росії, тому, що не було «ані звичок, ані ідей власності» у народних мас⁶¹.

Натомість вчений зазначав, що «щеплення політичного радикалізму інтелігентських ідей до соціального радикалізму народних інстинктів здійснилося з приголомшуючою швидкістю. У тому, як легко і нестримно стала інтелігенція на цю дорогу політичної і соціальної революціонізації народних мас, що настраждалися, була не просто політична помилка, не просто гріх тактики. Тут була помилка моральна. У основі тут було уявлення про те, що

⁵⁷ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. – М., 1909.

⁵⁸ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.157.

⁵⁹ Там само.– С.160.

⁶⁰ Струве П.Б. Россия // Струве П.Б. Patriotica: политика, культура, религия, социализм. – М.: Республика, 1997. – С. 413.

⁶¹ Там само. – С. 414–415.

«прогрес» суспільства може бути не наслідком удосконалення людини, а ставкою, яку слід зірвати у історичній грі, апелюючи до народного збудження⁶². Політична легковажність і не спроможність приєднатися до цієї основної моральної помилки.

Шлях до відродження Росії, з погляду П. Струве, полягав не у зміні навколишнього середовища, не у революції, а у формуванні відповідальності кожної окремої людини за долю Росії. Саме через дефіцит особистої відповідальності Росія і зазнала поразки під час першої революції. Але поразки зазнала не тільки Росія, а й ціле суспільне світосприйняття: ідеї особистої безвідповідальності та рівності.

П. Струве заперечував подібність революцій у Росії та у Франції. Російська революція відбулася лише через одну об'єктивну причину: кризу народного духу. Така криза виявлялася, насамперед, у «злитті» інтелігенції та народу (як він писав у статті «Оздоровлення влади», «інтелігенція в деяких відношеннях *хімічно з'єдналася з народом*»⁶³). Проте під час такого «злиття» народні маси переймали лише радикальні найпопулярніші серед інтелігенції ідеї подальшого розвитку країни. Помірковані погляди, як, наприклад, поміркований лібералізм «європейського» типу, до уваги більшістю людей не бралися. На жаль, російська інтелігенція, про яку писав мислитель, так і не почула його гасла – «нам потрібна невинна робота над культурою»⁶⁴.

У цьому контексті цікавий чорновий запис В. Чернова про роль інтелігенції в революційних партіях: «Інтелігенція: найкращі, верхівка, доктринери. До 20-25 років»⁶⁵. І далі: «У звичайний час скелетоутворюючі кадри. Професійний революціонер. Мандрівний апостол соціалізму, лицар, караючий насильників. У своєму роді прекрасний тип. Тюрма – його університет. Допити – іспит на атестат зрілості. Конспірація – побут. Змагання в спритності і невловимості з поліцією – його спорт. Втечі з тюрми – епізоди.

⁶² Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.162.

⁶³ Струве П.Б. Оздоровление власти // Струве П.Б. Patriotica: политика, культура, религия, социализм. – М.: Республика, 1997. – С. 390.

⁶⁴ Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Струве П.Б. Избранные сочинения. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 181.

⁶⁵ Цит. за: Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – С.40.

Паспортна, динамітна, шифрувальна техніка – його профпідготовка. Пропаганда і агітація – його життя»⁶⁶. Тобто, це чітко окреслений образ революціонера-інтелігента.

З різних теорій, у межах яких дослідники намагалися осмислити феномен революційності як один з варіантів девіантної поведінки, особливої уваги, на наш погляд, заслуговує напрям, що склався у рамках теорії конфлікту і сфокусованої уваги на соціокультурних аспектах поведінки, що відхиляється. Відповідно до цього напрямку (А. Коен), девіантна поведінка заснована на нормах іншої культури. За словами дослідниці Г. Авцинової, «з таких позицій революціонера можна розглядати як носія певної субкультури, конфліктної стосовно пануючих в даному суспільстві цінностей, орієнтацій, традицій, норм, стандартів поведінки. За такого явища девіантність являє собою не стільки наслідок «збоїв» у процесі соціалізації, скільки альтернативну реакцію на діючі механізми включення індивіда в соціально-політичне середовище, адаптацію і функціонування у ній»⁶⁷. Натомість автори «Віх», не концентрували увагу на революційності як девіації.

Аналізуючи революцію, П. Струве відзначав: «революцію робили погано. У даний час з повною ясністю розкривається те, що у цій роботі революція відіграла роль добре інсценованої провокації. Це обставина, проте, лише яскраво ілюструє вражаючу неспроможність революціонерів, їх практичну безпорадність, але не у ній суть справи. Вона не у тому, як робили революцію, а у тому, що її взагалі робили. Робили революцію у той час, коли завдання полягало у тому, щоб усі зусилля зосередити на політичному вихованні і самовихованні»⁶⁸. Оцінюючи причини та наслідки революції, мислитель констатував: «Війна розкрила очі народові, збудила національну совість, і це пробудження відкривало для роботи політичного виховання такі широкі можливості, які обіцяли найрясніші здобутки. І замість цього що ж ми бачили? Два загальні страйки з революційним напруженням робітничих мас (рада

⁶⁶ Цит.: за Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – С.40.

⁶⁷ Авцинова Г.И Революционер в России: история и теори. – К., 1995. – С.65.

⁶⁸ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.162–163.

робітничих депутатів!), ряд військових бунтів, безглузких і жалюгідних, московське повстання, яке було набагато гіршим, ніж воно уявлялося у перший момент, бойкот виборів у Першу Думу і підготовка (за участі провокації!) подальших озброєних повстань, що вибухнули вже після розпуску Державної Думи. Все це повинно було тероризувати і, врешті-решт, змести владу. Влада була дійсно тероризована. З'явилися військово-польові суди і безконечні страти. І потім державний переляк перетворився на нормальний політичний стан, у якому до цього часу перебуває влада, в якому вона здійснила зміну виборчого закону – тепер будуть потрібні роки, щоб зрушити країну з цієї мертвої точки»⁶⁹.

Оцінюючи революцію та її наслідки, С. Булгаков констатував, що Росія пережила революцію. Ця революція не дала того, чого від неї чекали. Позитивні надбання визвольного руху все ще залишаються, на думку багатьох, щонайменш проблематичними⁷⁰. У той же час вчений визнавав, що «російська революція розвинула величезну руйнівну енергію, уподібнилася гігантському землетрусу, але її творчі сили виявилися набагато слабкішими за руйнівні. У багатьох у душі відклалася ця гірка свідомість як найзагальніший підсумок пережитого»⁷¹.

С. Булгаков вбачав ще одну проблему, пов'язану з наслідками революції, а саме те, що багато хто у Росії після революції, відчув гостре розчарування в інтелігенції та її історичній придатності, у її своєрідних невдачах побачив, разом з тим, і неспроможність інтелігенції⁷². Революція оголила, підкреслила, посилила такі сторони духовного обличчя інтелігенції, які раніше в усій повноті вгадувалися лише деякими (і перш за все Достоевським), вона стала ніби духовним дзеркалом для всієї Росії, і особливо для її інтелігенції⁷³. Замовчувати ці риси тепер було б не тільки недоцільно, але й злочинно. Бо на чому ж і може ґрунтуватися тепер вся наша надія, як не на тому, що роки громадського занепаду стануть водночас і

⁶⁹ Струве П. Интеллигенция и революция // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.163.

⁷⁰ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.31.

⁷¹ Там само.– С.32.

⁷² Там само.– С.33–34.

⁷³ Там само.– С.34.

роками рятівного покаяння, в якому відродяться сили духовні і виховуються нові люди, нові працівники на російській ниві. Оновитися ж Росія не може, не оновивши (разом з іншим), насамперед, і свою інтелігенцію. І говорити про це голосно і відкрито є обов'язком переконання і патріотизму. Критичне ставлення до деяких сторін духовного обличчя російської інтелігенції аж ніяк не пов'язане навіть з яким-небудь одним певним світоглядом, їй найбільш чужим⁷⁴.

До надзвичайно оригінального висновку дійшов у своїх оцінках С. Булгаков: «І тому я думаю, що невдача революції принесла інтелігенції майже всю ту користь, яку міг би принести її успіх. Цей жакхливий удар потряс інтелігентську душу до самих основ. Поки що у публіцистиці точилися суперечки про те, хто винен, і партії з піною біля рота викривали один одного у помилках, за їх спиною сталося щось несподіване: слухачі помалу розбрелися, залишаючи сперечальників одних. Інтелігенція не думкою, а всією істотою зрозуміла, що причина невдачі – не у програмах і тактиці, а у чомусь іншому»⁷⁵. Повертаючись до оцінки інтелігенції у революції, С. Булгаков відзначав: «Інтелігентський розбрід після революції був психологічною реакцією особи, а не поворотом суспільної свідомості; гіпноз громадськості, під яким стільки років жила інтелігенція, раптом зник, і особа опинилася на волі»⁷⁶.

П. Струве вбачав «поразку» революції 1905 р. у тому, що вона у своєму радикалізмі пішла далі за конституційні вимоги і викликала «вогонь реакції», поставивши під сумнів завоювання 1905 р. Однак інші автори «Віх» не розділяли позиції П. Струве. Для них поразка революції – головний злочин російської інтелігенції, яка виявилася неадекватною віковому завданню політичного і соціального визволення Росії. Про це у передмові констатував від імені усіх авторів М. Гершензон: «Поразка інтелігенції... революція і її придушення... ідеологія інтелігенції... нездатна привести до тієї мети, яку ставила собі сама інтелігенція, – до звільнення народу»⁷⁷.

⁷⁴ Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.34.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Гершензон М.О. Предисловие // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции // Вехи. Из глубины / С. Булгаков. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.9–10.

Революції не ідилії, ніколи революції не були прекрасними і добрими, ніколи не торжествували в них кращі сторони людської природи. Всі революції будили темну і злу стихію в людині, древній хаос. Ніколи не були революції розумні. Ніколи не приносили вони радості і не давали того звільнення, про яке мріяли попередні покоління. Ніколи в історії не буває того, чого чекають мрійники. І в російській революції, як і у будь-якій історичній події, є неповторно індивідуальні особливості. Це особливості народу, не схожого ні на один народ світу, і особливості історичної ситуації, не схожої ні на одну з ситуацій колишніх революцій. Російська революція є подія похідна від світової війни. Вона є епізод світової війни. І революція ця має насамперед один сумний і принизливий для російського народу сенс: російський народ не витримав великого випробування війни.

М. Бердяєв

На думку М. Вебера, спроба здійснити у Росії буржуазну революцію сталася надто пізно, з точки зору загальноцивілізаційного підходу. Справа у тому, що російська революція – епізод у загальному процесі модернізації, подія у ланцюзі інших. Але кожна з попередніх подій у цьому ланцюзі змінювала умови – створювала уже інший світовий контекст для кожної наступної події. Тобто, справжній зміст наступного епізоду ніколи не може бути тим же самим, що зміст попередньої події.

Поява такого збірника, як «Віхи», у якому провідні мислителі свого часу критикували російську інтелігенцію, її ставлення до політичних та соціальних проблем Росії, викликала суспільний резонанс у країні. Архієпископ Антоній писав: «...я читав «Віхи». Я читав слова любові, правди, співчуття і віри у людей, у наше суспільство»⁷⁸.

Але вплив видання на суспільно-політичне життя країни на цьому не закінчився. П. Струве у передмові до збірки «З глибини» (1918 р.) писав про роль «Віх»: «Збірка «Віхи», що вийшла у 1909 р., була закликом і попередженням. Це попередження...

⁷⁸ Архиепископ Антоний. Открытое письмо авторам сборника «Вехи» 1 мая 1909 г. // Слово. – 1909. – 10 мая.

було насправді лише несміливим діагнозом тієї моральної і політичної катастрофи, яка грізно позначилися ще у 1905–1907 рр. і вибухнула у 1917 р.»⁷⁹.

Підсумувати варто надзвичайно актуальними словами Ігумена Веніаміна (Новик), які чітко відтворюють не лише розуміння категорій «інтелігенція» і «революція», а й наголошують на актуальності «Віх» для сьогодення: «Я думаю, що «Віхи» не тільки не застаріли, а навпаки, все більше набирають своєї актуальності. Тому що всі ці проблеми вони так і залишилися невирішеними. Правовий нігілізм сьогодні є? Є. Стаття Б.А. Кістяковського на захист права актуальна? Актуальна. Всі наші так звані «реформи» провалилися з однієї простої причини, що без сильної судової влади, без правової системи ніякого ринку не буде. Буде не лібералізм, а буде первісна анархія, власне, що ми і отримали. Вульгарний матеріалізм є у вигляді споживацтва? – Є. Значить – «Віхи» гостро актуальні. Утилітаризм є, який у нас називають словом «прагматизм»? Прагматизм, утилітаризм у нашому контексті означають орієнтацію на швидко досяжний ефект. Ніхто, звичайно, не проти швидких ефектів, але дуже часто побічні результати такі, що засіб виявляється гірше хвороби. Значить – «Віхи» актуальні. Якщо наша сучасна інтелігенція не буде читати «Віхи» – це буде гірше не для «віх», це буде гірше для самої цієї інтелігенції. Значить, будемо ходити по колу ще раз, тільки тепер з комп'ютером під пахвою. Я не бачу майже ніякої різниці у психології. «Віхи», на мій погляд, так само актуальні, як вони були актуальні у той час»⁸⁰.

Таким чином, є підстави констатувати, що автори знаменитого збірника «Віхи» розмірковують про витоки і перспективи російської революції, про місце і роль у ній інтелігенції, про духовні витоки суспільного життя. Книга пройнята прагненням утвердити цілісність і спадкоємність культурного буття, захистити загальнолюдські цінності. Водночас унікальність культури, світосприйняття і світогляду російського соціуму визначила ставлення до революції

⁷⁹ Струве П. Предисловие издателя // Из глубины. Сборник статей о русской революции // Вехи. Из глубины. – М.: Из-во «Правда», 1991. – С.209.

⁸⁰ Ігумен Вениамин (Новик) Уроки «Вех» (к 100-летию сборника) // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.vehi.net/vehi/uroki_veh.html

як до «феномену релігійного порядку» (М. Бердяєв), як до «духовному дітища інтелігенції» (С. Булгаков), як до акту метафізичного і релігійного, «що відбувається, перш за все, у душі кожної людини» (Ф. Достоевський).

Доречно зазначити, що інтелігенція розглядається як суб'єкт історії, загалом, а також як суб'єкт революційного процесу та перетворень у різних сферах суспільного життя. Найяскравіше це на початку ХХ ст. розкривала збірка «Віхи», показавши співвідношення понять «революція» і інтелігенція. Адже у ній у морально-етичному ракурсі російської релігійної філософії протистояв дискурс про революцію у викладі найяскравіших представників інтелігенції того часу. Революція як об'єкт аналізу позбавлялася свого метафізичного і антропологічного виміру і трактувалася як закономірне явище розвитку соціуму, що мав свої передумови, закони розвитку, рушійні сили та інші атрибути об'єктивного явища.

РОЗДІЛ 5

Феномен «Української революції» у націєтворчому, державно-політичному і соціальному контексті

У 1917 р. у багатомісячній історії України було розкрито одну з найяскравіших сторінок: почалася Українська революція, що знаменувала небачений до того стрімкий злет національного духу, справжній вибух визвольної енергії, справила велетенський вплив на всю подальшу долю українського народу й донині залишається чи не найпритягальнішою і найповчальнішою скарбницею досвіду національного відродження.

В. Солдатенко

Важливо визнати принципову нормальність українського (революційного – Т.Б.) досвіду. В українських подіях немає нічого такого, що говорило б про їхню специфічну «відсталість» чи специфічну маргінальність. Це стосується як «національного», так і «революційного» виміру цих подій.

Джоф Ілі

Термін «Українська революція» з'явився безпосередньо у період революції 1917–1920 рр. Ним оперували політичні та партійні діячі, його використовували у різноманітних документах політичні партії, користувалася цим терміном у 1917–1920 рр. і періодична преса: «з перших днів після повалення самодержавства у документах українських політичних партій і організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів залунало нечуване до того словосполучення – Українська революція»¹.

Перші автори, які відтворювали події 1917–1920 рр., теж досить активно користувалися саме терміном «Українська революція». Так, спочатку цей термін почали використовувати у мемуарній літературі. Зокрема, О. Назарук у Відні у 1920 р. опублікував мемуари за назвою «Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції».

¹ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія – К.: Либідь, 1999. – С.6.

Дещо пізніше з'явилися і мемуари В. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921 рр.)» (Львів, 1927).

Нашою метою є загострити увагу на тому, що переважна більшість праць з вживанням у назві терміну «Українська революція», по-перше, з'явилася зразу ж після поразки визвольних змагань, а по-друге, новий сплеск таких праць був пов'язаний з періодом набуття Україною незалежності (1991 р.). Крім того варто наголосити, що існує значна кількість праць, де категорія «українська революція» замінена на терміни «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «національно-визвольна революція», «національно-демократична революція», «національно-визвольний рух», «українські національно-визвольні змагання» та інші. Часто вживаються і інші словосполучення, зокрема, «революція в Україні»; «революційні події в Україні», а також – «російська революція в Україні».

Доречним буде наголосити, що деякі вітчизняні вчені, а ще більше зарубіжні, насамперед, російські, негативно ставляться до терміна «Українська революція». Як на досить промовистий приклад можна послатися на статтю В. Булгакова «Семнадцатый век и семнадцатый год», яка опублікована у журналі «Родина». Автор зазначав: «Революційні події на Україні 1917–1921 роках тепер часто називають «самостійною національною революцією». Однак вся ця калейдоскопічна круговерть з короткочасним пришествям до влади різних політичних сил була своєрідною, але невід'ємною частиною тодішнього всеросійського хаосу. ... Розпад, як і наступне відновлення імперії, являли собою об'єктивний процес, і українська революція виявилася у нього природно вписаною»².

В. Булгаков, як і певна кількість його однодумців, на нашу думку, не враховують особливостей і специфіку Української революції. І тут варто звернутися до досить влучного вислову І. Оніщенко, яка зазначала: «Визрів і набрав великої сили український національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії. ... Саме цей чинник перетворив революцію в Україні на українську революцію»³.

Ще глибше до аналізу терміну «українська революція» підходить В. Солдатенко у фундаментальній праці «Українська рево-

² Булгаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. – 1999. – №8. – С.107.

³ Оніщенко І.Г. Історія України. – К., 2001. – С.89.

люція. Історичний нарис». Він, насамперед, зазначав, що сучасники вкладали у це поняття «бачення в суспільних процесах, що розгорталися в Україні, такого якісного змісту, який відрізняв їх (ці процеси) від загальноросійського революційного поступу, підкреслював у меті руху два начала (національно-визвольне і соціально-визвольне). Можна сказати й ширше: це поняття стало і вихідним моментом, і стрижнем ідеології (концепції), і змістом перетворень, і метою руху нації (принаймні чималої її частини) на означеному історичному етапі»⁴.

Деякі сучасні науковці поєднують термін «Українська революція» і «визвольні змагання». Так, Б. Андрусинин навіть у назві своєї монографії – «У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань» (К., 1995) визначив ці терміни як два послідовні етапи – 1917–1918 рр. – Українська революція, а з 1918 р. – визвольні змагання⁵.

Не зайвим буде зазначити, що у сучасній науковій літературі трапляється термін «дві революції». Проте він з'явився ще у 20-х р. ХХ ст. М. Шаповал у своїй ґрунтовній праці «Велика революція і українська визвольна програма» доводив, що поворотним моментом в історії Української революції стала заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка та відхід від справ В. Винниченка: «В середині лютого розбився український політичний фронт і це стало початком кінця українського визвольного руху. **Друга революція** вступила в добу затяжної і трагічної кризи»⁶. Отже, друга революція, за М. Шаповалом, це доба Директорії.

Наприкінці ХХ ст. Д. Мейс у статті «Соціалістичні моделі державності» зазначав, що «в Україні розвивалися практично **дві революції**, цілі яких, поза ілюзорну схожість соціальних гасел, залишалися, по суті, різними. У середовищі російськомовного робітничого класу революція в Україні мала всі загальні ознаки російської революції – ради робітничих і солдатських депутатів та місцеві організації

⁴ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія – К.: Либідь, 1999. – С.6.

⁵ Див.: Андрусинин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань. – К.:ФПУ, 1995.

⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.124–135.

головних російських політичних партій. Тут, по суті, розвивався лише місцевий варіант загальноросійської революції. В українському селі ... українські соціалісти завжди могли мобілізувати тисячі селян для міських маніфестацій. Це ключ до сили українського руху та його органу – Української Центральної Ради в Києві»⁷.

Досить оригінально трактував термін «**дві революції**» В. Шепетюк. Він переконаний, що Українська революція 1917–1921 рр. – друга, тому, що першою була – українська революція середини XVII ст.⁸

Факт існування двох революцій заперечував В. Верига, який зазначав, що «революція в Україні була, в першу чергу, національною за своєю формою, а не соціальною В Україні не було двох революцій, а тільки одна, та, яка покликала до життя Українську Центральну Раду як законодавчий орган»⁹. Генеральний писар Центральної Ради, один із лідерів УПСР П. Христюк свою чотирирічну працю назвав «Замітки й матеріали до історії української революції», яка вийшла друком у Відні у 1921 р. У 1922 р. вийшла друком праця І. Мазепи «Большевизм і окупація. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції» (Львів–Київ, 1922).

Активний учасник революційних подій Є. Коновалець написав працю «Причини до історії української революції» (Прага, 1928). І. Мазепа та П. Феденко у 1930 р. опублікували працю «З історії української революції» (Прага, 1930).

Упродовж першої половини 30-х років вийшло чотири книги О. Слободича: «Боротьба світів на Україні. Нарис історії української революції 1917–1920 рр.» II ч. (Львів, 1930); «Велика Україна в огнях. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. Часи Директорії УНР» IV ч. (Львів, 1931); «Як гасли вогні. Нарис історії української революції в рр. 1917–1920»; V частина: «Доба диктатур» (Львів, 1932); «Історія Галичини. Нарис історії української революції 1917–1920 рр.» III ч. (Львів, 1935). У наступному, 1936 р. О. Слободич разом із М. Шаповалом написали працю «Великий зрив. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. I ч.: Доба Центральної Ради» (Львів, 1936).

⁷ Мейс Д. Соціалістичні моделі державності // Політична думка. – 1996. – №1. – С.96.

⁸ Шепетюк В. Уроки Української революції 1917–1921 років і сучасність // Наукові записки Тернопільського держуніверситету. – Серія: Історія. – Вип. IX. – С.29–32.

⁹ Верига В. За межами батьківщини. – Львів, 2002. – С.207–271.

М. Капустянський написав працю, яка вийшла друком у 1936 р. за назвою «Українська збройна сила й українська національна революція» (Саскатун-Саскачеван, 1936). У 1937 р. була опублікована праця В. Бачинського «Україна рве кайдани (25-ліття української революції)». Термін «Українська революція» вживали і більшовики, зокрема, В. Затонський опублікував мемуари «Із спогадів про Українську революцію». У Мюнхені у 1951 р. вийшла невелика за обсягом праця М. Мироненка «Українська національна революція». У 1984 р. у Нью-Йорку було опубліковано збірник документів за назвою «Українська революція: Документи 1919–1921 рр.».

В умовах незалежності з'явився великий пласт робіт, присвячених проблемам Української революції. Варто зауважити, що багато авторів і у назвах своїх робіт використовували словосполучення «Українська революція». Були опубліковані узагальнюючі праці: О. Реєнта «Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів» (К., 1994) та «Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр.» (К., 1996); В. Солдатенка «Українська революція. Концепція і історіографія» (К., 1997); «Українська революція. Концепція і історіографія (1918–1920 рр.)» (К., 1999) та його фундаментальна праця – «Українська революція. Історичний нарис» (К., 1999); В. Кондратюка, С. Буравченкової «Українська революція: здобутки й втрати у державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.)» (К., 1998).

Інтерес становляють роботи, які розкривають особливості здійснення української революції у регіонах. Зокрема, монографія В. Ревегука «Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр.» (Полтава, 1996). Було започатковано рубрику: «Персоналії і Українська революція». Одна з праць цієї серії – «Симон Петлюра і Українська революція» (К., 1995).

Упродовж останніх років було опубліковано низку наукових розвідок, які розглядали різні аспекти, особливості, причини, рушійні сили, політичні партії, соціальну базу, причини поразки, проблеми періодизації, а також персоналії «Української революції». Це праці: В. Верстюка «Українська революція: доба Центральної Ради»; О. Гараня «Націонал-комунізм та Українська революція: романтика і реальність»; Я. Грицака «Чому зазнала поразки Українська революція?»; В. Клименко «Українська гетьманська держава 1918 року: Її місце в Українській революції»; Г. Кривоший «Етносоціальна база

Української революції (березень 1917 – лютий 1918 років): деякі узагальнення»; І. Кураса, В. Солдатенка «Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження»; В. Солдатенка: «Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження», «Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції Української революції», «Внесок М.С. Грушевського у концепцію Української революції»; «Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка у добу Української революції»; «Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації» та ціла низка інших.

Безумовно, можна продовжити перелік різних підходів до тлумачення терміна «українська революція», однак метою нашого дослідження є окреслення її особливості та специфіки, рушійних сил, лідерів революції, стратегії і тактики, причин поразки. Головним ідеологом української революції, творцем її концепції був голова Центральної Ради М. Грушевський. Його праці, написані у 1917–1918 рр., обґрунтовували стратегію, визначали нагальні тактичні гасла боротьби. Саме цій високій меті були підпорядковані брошури і статті: «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хочуть українці», «Українська самостійність і її історична необхідність», «На порозі Нової України» та низка інших. Ідеї М. Грушевського конкретизувалися у численних резолюціях, постановках з'їздів, конференцій, зборів, нарад (від загальноукраїнських до регіональних).

Не применшуючи ролі у створенні концепції української революції М. Грушевського, про якого досить багато написано, а його концепція, як на наш погляд, досить детально і ґрунтовно проаналізована у працях В. Солдатенка. Не менш детально у працях названого автора представлена і концепція Української революції В. Винниченка. Тому вважаємо за необхідне зупинитися дещо детальніше на теоретичних напрацюваннях двох українських діячів, теоретиків української революції М. Шаповала та Н. Григорієва. Вагомим внеском у розвиток теорії революцій та революційних процесів є праці М. Шаповала «Революційний соціалізм на Україні» (Відень, 1921) та «Велика революція та українська визвольна програма» (Прага, 1928).

З-під пера Н. Григорієва вийшла ціла низка теоретичних робіт: «Якої республіки треба бідним людям?» (К., 1917); «Хто ми і що нам треба?» (К., 1917), які обґрунтовують завдання Української

революції. Тему Української революції Н. Григорієв продовжив у роботах: «Українська боротьба за державу в роках 1917–20. II. Чому українці не вдержали своєї держави» (Скрентон, 1934); «Фатальна помилка революції» (Прага, 1921), а також «Спогади «Руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату» (Львів, 1934). Особливістю всіх праць, їхньою характерною рисою є те, що вони мають глибокий теоретичний зміст.

Лютнева революція сталася тоді, коли в Україні були надзвичайно несприятливі умови для вільного та незалежного розвитку національно-визвольного руху. Двохсотлітня московська неволя знищила нормальну соціальну структуру українського народу, підпорядкувала його широкі верстви культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, багато в чому перетворила в індіферентну етнічну масу малосвідомих і майже неорганізованих робітників і селян. Русифікаторська політика царської Росії була причиною того, що міста в Україні, вищі верстви українського суспільства, як і верхівка українського робітництва, значною мірою були денаціоналізовані. Школи для українців були здебільшого російськомовними. Переважну частину інтелігенції: урядовців, учителів, лікарів, адвокатів тощо – становили неукраїнці. Така сама ситуація панувала у торгівлі і промисловості. Рівень грамотності в Україні був значно нижчим, ніж в інших регіонах Росії. Так, якщо в Україні письменними були лише 21%, то у прибалтійських губерніях, з яких виникли незалежні Латвія і Естонія – 71–80 %, у Фінляндії – 81%. Фактично в Україні напередодні революції панував російський дух і майже не було помітно проявів масового національного руху.

Лютнева революція 1917 р. розвивалася стрімко і динамічно. Крім багатьох інших процесів, вона породила абсолютно нове явище, яке не спостерігалось у першій російській революції викликала до національного життя всі верстви населення. Якщо попередня відзначалася низкою соціально-економічних виступів і бунтів, то у Лютневій однією з провідних стала ідея національного визволення. Передусім висувалися вимога автономії і федеративного устрою Росії. Це було характерним як для українців, так і для інших пригноблених народів імперії.

На думку Н. Григорієва, українська нація стала до революції такою, якою її створили історичні обставини, і боролася за ті життєві потреби, які реально відчувалися її складовими частинами.

За можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут (в Україні – Т.Б.) розвинувся перший селянський національно- і соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати».

А. Граціози

У час революції українська нація складалася переважно з селянства. Основою української нації було селянство. Пройшовши складний шлях усвідомлення себе українцем, Н. Григорійв відзначав, що «92 % не знало, хто воно й що воно, до якої нації належить. Про Україну і українців селянство в масі своїй нічого не знало. Тільки невеличка купка інтелігенції, що переважно вийшла з села, знала, «яких батьків, ким і за що закуті»¹⁰.

Отже, у той час, як етнографічним носієм властивостей української нації було селянство, свідомим її репрезентантом був невеликий гурт інтелігенції – переважно учительство і кооператори.

Зрушити українську націю до революції за усамостійнення означало зрушити селян та невеличкий гурт національносвідомої інтелігенції. А щоб їх зрушити, у першу чергу, необхідно їх зібрати й згуртувати. Та на яких засадах? В ім'я чого? В ім'я визволення? Кого й від чого?

Інтелігенцію, вважав Н. Григорійв, у першу чергу цікавила зміна політичного ладу, бо така зміна відкривала перед нею широке поле діяльності: своя школа, преса, адміністрація, військо і т.д.

Але селян хвилювало інше, перш за все земля. Можливість працею на землі здобути засоби прожиття. Через те селяни менше цікавилися політикою, більше землею. Потрібно було, насамперед, згуртувати інтелігенцію, скристалізувати її політичну думку. А потім ту думку прищепити селянству. Пояснити, що без своєї влади не можна здобути землі. А щоб мати свою владу, необхідно здобути свою державу. Таким шляхом і пішло гуртування сил Української революції.

¹⁰ Григорійв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Прага, 1936. – С.177.

З глибин народніх вихопилась вогнена буря революції. Робітники й селяни, одягнені в солдацькі шинелі, знесли старий лад. І тепер на них лежить ще одна велика робота: засипати ту яму, старого ладу, та засипати так, щоб і сліду від неї не лишилося. Ні сліду, ні найменшої ямки, куди б можна було сховати здобуті народом свободи й присипати їх, щоб не спотикалось на неї робітництво, прямуючи до ширших, до кращих просторів – соціалізму.

В. Винниченко

Аналізуючи ситуацію у лютому-березні 1917 р., Н. Григоріїв констатував: «В першу чергу почала стихійно гуртуватися українська інтелігенція. І то в такій послідовності, в якій вона була підготовлена історично. Спершу ті, що вже раніше мали між собою політичний зв'язок – «тупівці» й соціалісти, а за ними – учителі й кооператори. Поруч з гуртуванням інтелігенції почалося гуртування селян. І то переважно соціалістів-революціонерів, які ще до революції позакладали серед нього невеличкі свої партійні організації. Та й соціал-демократія українська в значній мірі працювала серед селян, сільських наймитів»¹¹.

Революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої москальської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалось українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денационалізовані. Відсіль – недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народніх масах. Все це мало вирішальний вплив на організацію українських національних сил, зокрема на організацію українського проводу.

Загально кажучи, нам не бракувало організованих і добре підготовлених сил, бракувало людей добре дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загальнополітичною освітою.

І. Мазена

З'ясовуючи передумови, передісторію вибуху українського руху у 1917 р., М. Грушевський доводив:

¹¹ Григоріїв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Прага, 1936. – С.183.

1) об'єктивні обставини після поразки першої російської революції, підготовки до війни і умови самої війни привели не до згортання українського руху, а, навпаки, до його зміцнення і піднесення;

2) репресії царського уряду, військових властей щодо українства в роки війни, особливо в Галичині, зумовили бурхливе наростання антиросійських настроїв (до речі, замовчування цього факту у працях істориків попередніх років не давало можливості скільки-небудь переконливо пояснити причини особливої неприязні і навіть ворожості до росіян у західному регіоні України, наявності великої кількості добровольців, готових воювати проти Росії на боці Австро-Угорщини);

3) політика австро-угорського уряду щодо українських громадян, особливо з часу відновлення польської державності (осінь 1916 р.), викликала активну протидію українців, які дедалі більше усвідомлювали необхідність організованої боротьби за національні інтереси (причому вістря цієї боротьби спрямовувалося, у першу чергу, проти поляків з одночасним примиренським ставленням до Відня, із загальним демократизмом якого пов'язувалися надії на післявоєнне розв'язання українського питання)¹².

На підставі цього В. Солдатенко доходить висновку, що головною причиною масового втягування української людності у революційний вир був національний момент, невирішеність українського питання, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору¹³.

Підтвердження цього знаходимо і у В. Винниченка, який відзначав, що російський монархічний уряд проводив щодо України таку політику, яка позначалася особливою жорстокістю не лише у національній сфері: «Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування»¹⁴. П. Христюк оцінив ситуацію значно стриманіше, скромніше: «...Революційного значення українського руху в цю пору перебільшувати не доводиться, але все ж не можна відкидати того, що таке значення він мав. Безглузді репресії викликали незадоволення проти уряду навіть у напівсвідомих

¹² Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія – К.: Либідь, 1999. – С.100–101.

¹³ Див.: Там само. – С.102.

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Ч.1. – С.31–32.

українських масах, не кажучи вже про національно свідоме робітництво та інтелігенцію»¹⁵.

Враховуючи ситуацію напередодні лютого, є усі підстави стверджувати, що українство до революції не було готове. А отже, не було чітко визначеної концепції. Власне, концепція формувалася у процесі самої революції. Її автором небезпідставно вважається М. Грушевський. У концентрованому вигляді його концепція Української революції включала у себе два взаємопов'язані елементи: українське національне відродження, першим і визначальним чинником якого мало стати запровадження національної державності і найширша та найпослідовніша демократизація суспільного життя, соціальні перетворення на користь більшості українського народу і, врешті-решт, досягнення соціалістичного ладу.

Платформа Української революції та її гасла настільки відповідали інтересам широких верств українства, що практично миттєво, без будь-якої внутрішньої боротьби (це характерно для всіх масових рухів) дістали активну підтримку. Першою могутньою демонстрацією потенцій українського руху стала маніфестація 19 березня 1917 р. у Києві. У ній взяли участь військові, учні, студенти, інтелігенція. Перед міською Думою голова Центральної Ради М. Грушевський закликав усіх присутніх присягти перед портретом Тараса Шевченка, що не покладуть рук доти, доки не буде здобута автономія України. Того ж дня на Софійському майдані відбулося віче. Понад сто тисяч чоловік із захопленням сприйняли промову М. Грушевського, який, зокрема, зазначав: «...Впали з нас кайдани, наложені царською деспотією, ми можемо наново піднести прапор наших великих предків. Сімдесят літ тому тут, у Києві, найкращі сини нашого народу – Шевченко, Костомаров, Куліш і інші постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в свобідну республіку, зв'язану федеративним зв'язком з іншими слов'янськими народами. Лютими карами, в'язницею, засланнями, заборонами відповіло на се московське правительство. Під тяжкими заборонами тримало воно навіть наше слово. Тільки тепер впали всі обмеження, заведені ним... Тепер можемо самі становити собі, будувати нашу вільну, автономну Україну»²⁵. Віче ухвалило резолюцію, яка свідчила, що український рух виступав за політично-правове оформлення української державності у формі автономії у межах Росії і доручило Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим урядом.

¹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т.1. – С.8.

Проблема федералізації була чимось більшим, аніж просто питанням перебудови колишньої російської держави. Вона була водночас питанням російської та української національної ідентичностей.

Я. Грицак

У найзагальніших рисах стратегію Української національно-демократичної революції, стратегію українського державотворення М. Грушевський достатньо чітко сформулював у одній з перших статей 1917 р. «Вільна Україна»: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, – се старе наше гасло, – відзначав він. – Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде іти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності»¹⁶.

Характеризуючи Українську революцію, М. Грушевський зазначав: «Велика революція, пережита нами, була не тільки увільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства»¹⁷. Водночас у статті «В огні і бурі революції» М. Грушевський констатував: «Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно, вона весь час мусіла сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягла нас через кров, через руїну, через огонь»¹⁸.

¹⁶ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 99–100.

¹⁷ Грушевський М. Вільна Україна (статті з останніх днів // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – С.100.

¹⁸ Грушевський М. В огні і бурі революції// Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – С.199.

...Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатого поваленням самодержавства.

В. Солдатенко

Схожі думки висловив і І. Мазепа, наголошуючи, що «про революцію на Україні можемо сказати, що вона почалася і розвивалася в тісному зв'язку з загальноросійською революцією 1917–1919 рр. Це був передусім рух загальнополітичний, що по цілій бувшій Російській імперії змагався встановити новий, республіканський режим замість царського»¹⁹. І далі продовжував: «Українська революція 1917 року – процес надзвичайно складний ... революція на Україні вибухла в умовах надзвичайно несприятливих для вільного та незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань»²⁰.

А. Камінський зазначав: «Як відомо, перед 1917 роком українська революція не розвивалася відрубно на власному ґрунті. Розвиток її відбувався у річищах різнорідних російських революційних течій. Не істотно, як це ми називаємо: невідповідністю народних мас чи самої революції, залишається факт, що революція не була у нас у той час ані філософією життя і боротьби народу, ані організованою боротьбою в потенції чи в дії. Монополію на «революцію» мали росіяни незалежно від того, що саме українці внесли були дуже багато в опрацювання самої теорії і практики російської революції»²¹.

Пояснюючи природу революції, Н. Григорійв зазначав, що революція в Україні в перші дні була продовженням лише російської. Нічого особливого, українського у собі не мала. Якщо у Росії вона була не підготовленою, то в Україні тим більше. Українське населення було русифіковане, національно несвідоме, приймало революцію як акт російського суспільного життя з усіма російськими гаслами. «Тільки невелика кількість української свідомої інтели-

¹⁹ Мазепа І. В огні і бурі української революції. 1917–1923. – К., 2003. – Т.1. – С.26.

²⁰ Там само. – С.27.

²¹ Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – Мюнхен, 1970. – С.41–42.

генції вхопилася за російську революцію як за нагоду поставити за її допомогою також свої власні українські національні вимоги, розбудити народ, впорядкувати національне життя на нових вільних засадах в нових національних формах»²².

Відстоюють цю точку зору про початкову стадію революції і сучасні українські вчені. Зокрема, В. Солдатенко зазначав, що «Українська революція розпочалася не сама по собі. Вона була складовою значно масштабнішого й могутнішого соціального катаклізму, в який на початку 1917 р. надовго потрапила Росія»²³.

Українська революція, за суттю своєю, за причинами, які її викликали, зі всіма її творчими та руйнуючими віхами, досягненнями та прорахунками подібна до революції російської, стверджували члени Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) уже у перші місяці революції. Однак, з позиції УПСР, існувало два основні моменти, які її відрізняли від революції російської. Першим таким моментом було те, що Українська революція проходила під прапором національної революції. В основу творчого революційного процесу було покладено національне відродження тридцятимільйонного народу, пригнобленого самодержавним ладом, який вирішував проблеми українського народу на основі принципу: «не було, нема і не буде». Коли революція змела царат і висунула свої гасла, серед яких було повне самовизначення народів, вона тим самим показала, що мусить бути усунено найбільше зло старого режиму, – національна неволя. Не в інтересах демократії був поділ на народи пануючі і пригноблені. Після падіння самодержавства у творчому революційному процесі пригноблені нації серед яких найбільша – українська, на перше місце висунули проблему національного відродження.

Революція, на своєму початку загальноросійська, згодом поділяється на революції окремих народів колишньої Російської імперії. Революційна демократія кожного народу починала направляти і творити революцію, виходячи з інтересів трудових мас власного народу, для якого національне відродження стало основним гаслом. Подальший революційний процес створив ситуацію,

²² Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – Мюнхен, 1970. – С. 91.

²³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія – К.: Либідь, 1999. – С.128.

при якій, лише найповніше розв'язання національного питання, яким була повна самостійність і суверенність даного народу, могла забезпечити досягнення поставленої мети і вивести революцію на правильний шлях. Будь-які посягання на права колишньої поневоленої нації сприймалися як контрреволюційні заходи, намагання повернути назад колесо історії.

Другим відмінним моментом було те, що серед української спільноти порівняно слабша, ніж у Росії, була класова диференціація та боротьба суспільних класів. Буржуазія в Україні (переважно неукраїнська) не була пов'язана з Українською революцією, як національною революцією поневоленого народу. Вона вороже ставилася до національних постулатів українського народу, чим поставила себе осторонь від Української революції. Українські есери вважали, що буржуазія – це явище тимчасове, зазначивши: «буржуазія в Україні свої очі звертає на російську буржуазію, як сильну класову організацію, що вміло вміє відстоювати класові інтереси».

Національне відродження і відсутність гострих класових протиріч були двома «відрадними» моментами Української революції, які одночасно ставили перед українською революційною демократією великі завдання: «Довести український народ до повної суверенності, до виявлення суверенної волі українських робітничих мас, бо до цього змушує весь об'єктивний хід революції, як національної». Національна воля призведе до зникнення національної боротьби і звільнить місце для суто класової боротьби, «для інтернаціональної свідомості і для успішної боротьби за соціалізм». Таким був концептуальний підхід українських есерів до трактування Української революції, центральне місце, у якому визначалося національному питанню.

Схожою була позиція і одного із лідерів українських есерів – Н. Григорієва. На його думку, у першу чергу, революція в Україні стала помітно «колотитися» за лінією національною. У той час, коли російське суспільство дивилося на неї як на засіб оздоровлення й удосконалення своєї державності, українське суспільство дивилося на неї як на засіб цілковитого знищення російської державності над Україною. Питання було лише, коли то має бути і як: мирно чи збройно, негайно чи поволі. Друга лінія розколу – класова, соціально-економічна. Як у російському суспільстві, так і в українській заможній і поміркованій верстві задовольнялися самим

політичним переворотом: мріями поставити на місце царя виборну владу й на тому заспокоїтися. Бідніші працюючі верстви бажали переміни ще й їхнього соціально-економічного стану, поліпшення господарських можливостей, здобуття засобів заробітку й господарського розвитку. Селяни прагнули землі, а робітники полегшення умов праці, збільшення платні, забезпечення на старості, а через те – контроль над виробництвом, щоб не було визиску.

Третьою чітко вираженою лінією розколу революції була релігійна. Боротьба за українську церкву. Ці три ознаки, які визначив Н. Григорійв, були суттєвими у визначенні особливостей Української революції. Варто зазначити, що він чітко визначив момент початку, власне, Української революції. На його думку, це маніфестація 1 квітня. Він стверджував, що саме тоді з'явилося нове гасло: *від українізації російської революції в Україні до організації власної Української революції*²⁴.

Одночасно Н. Григорійв зазначав, що у «лоні населення України почали формувати окреме українське суспільство, самостійне. Способом М. Грушевського. Не з гори, не з наказу якогось начальства, а знизу: на підставі установаження спільноти»²⁵.

Варто наголосити, що учасники Української революції неодноразово наголошували на відмінності української і російської революцій. Зокрема, орган Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів відзначав: «весь період української історії від 1917–1920 р. показує, що революція на Україні йде своїм власним шляхом, який визначається соціально-економічними, політичними, національними і історичними особливостями України.

Всеросійська революція поставила перед українськими трудовими масами задачу соціально-економічного і національно-політичного визволення. Соціальна структура України, чужонаціональна буржуазія, яка вела хижацьку колоніальну політику, і тим задержувала правильний розвиток економічних сил України, аграрний тип народнього господарства, а тим самим перевага селянського трудового елемента між населенням України, велика кількість

²⁴ Див.: Григорійв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.174.

²⁵ Григорійв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.174.

безземельного і малоземельного селянства, – утворили такі обставини і умови для революції, що вона прибрала характер соціальної, аграрно-селянської і національно-визвольної. Носителем її побіч робітництва є переважно клас трудового селянства, який разом з тим являється дійсним природним представником української національності.

Нерозуміння і небажання рахуватися з цими обставинами і умовами приводили українську революцію і українську державність кілька разів до катастрофи і спричинялися до ослаблення та загрожує відбивалися на боротьбі і революційній творчості так України як і Східної Росії»²⁶.

Українська революція поставила перед українським народом, а особливо перед його інтелігенцією надмірні завдання. Треба було з нічого, із сирої етнографічної маси створити націю, знищити як ідеологічно, так і збройно її політичних ворогів і створити свій державний апарат для її захисту надалі від будь-яких насильств. Для цього потрібні були величезні кадри національносвідомих і досвідчених, політичних і громадських діячів, урядовців, війська і т. і.

Цілком слушно, зазначав М. Шаповал, що в ролі організатора революції – була в 1917–1919 роках українська інтелігенція і напівінтелігенція, а в ролі – ударних мас – селянство і робітництво, обидві сили українського руху – організуючі і ударні були на початку революції цілком не організовані, а тому не мали жадного технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. «Революційна влада неминує-логічно опинилася на Україні в руках національних меншостей, через те, що ці меншості були (і досі є) в містах на Україні більшістю, і що була сприятлива кон'юнктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чийх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керівництва і в їх руках неминує буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не зоорганізовані. Незоорганізоване селянство, робітництво і інтелігенція – це значить неорганізована ціла нація, а це значить, що така нація не може самоуправлятися аж доти, доки не організується, себто доки не утворить в собі безліч керуючих органів і мас у всіх царинах життя. Організація ж не

²⁶ Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. – 1920. – 20 травня.

може проходити попереду свідомості: не усвідомивши свого становища (на поразках) людина не організується²⁷.

Боротьба за визволення народу вимагала від борців широкого політичного світогляду й певного досвіду та знання історії й методів боротьби. А що ж вони мали? – Темні або майже темні народні маси та більш-менш національно свідоме, але малоосвічене й зовсім не ознайомлене з політичною боротьбою – учительство, кооператори, продавці у кооперативних крамницях і т. і. Інтелігенції з вищою освітою було дуже мало, а з політичним досвідом майже не було.

Коли почалася революція, треба було кинути у бій непідготовлені маси. У лави борців стали всі більш-менш активні українські сили. Українська Центральна Рада збрала в собі найактивніше, найреволюційніше українське громадянство, – був переконаний Н. Григоріїв. Не лише з Києва, а й провінції. З різними політичними світоглядами. Більше соціалістів, бо соціалісти були революційніші й ширше ставили визвольні вимоги українського народу. Народ їх знав з передреволюційних часів. Вірив їм і пішов за ними. Цю віру Н. Григоріїв пов'язував, перш за все, з соціалістичною ідеологією. Тому що будь – хто, хто боровся за визволення, прилучався до соціалістів, називався соціалістом.

Чому під час революції тягнулося найбільше людей до соціалістів і чому соціалісти мали провід у революційній діяльності? – поставив це досить проблематичне питання Н. Григоріїв у своїй праці «Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату?». І досить вдало відповів: бо соціалісти найкраще розуміли і найширше використовували революційні можливості. Соціалісти в той час були найбільше політично освіченими й підготовленими. До них завжди більше прислухалися, ніж до царських розпорядків. Вони були моральними законодавцями. Особливо серед свідоміших працюючих верств. Їм симпатизували, бо вони домагалися не лише політичної, а й господарської свободи. Через те й під час революції найбільша кількість населення в Росії і в Україні пішла за соціалістами. Соціалісти увійшли до деякої міри в «моду». Майже кожен, хто боровся за свободу, називав себе соціалістом. Бути не соціалістом означало бути реакціонером, не бажати повного визволення народу. Через те революція в Росії і в Україні набрала забарвлення соціалістичного руху.

²⁷ Григоріїв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.240-241.

Однак соціалісти різних народів не однаково розуміли завдання революції. У той час, як російські і європейські соціалісти використовували революцію лише для удосконалення російської державності, соціалісти українські, польські, білоруські, грузинські та інші намагалися цілком усунути російську державу зі своїх земель, а натомість створити або спілку держав рівноправних народів, або низку окремих самостійних національних держав²⁸. Варто зазначити, що розбіжності були не лише у поглядах соціалістів різних країн, а й соціалістів різних політичних партій. Особливо яскраво це проявилось під час діяльності Української Центральної Ради.

Звичайно, в українській соціальній революції були свої локальні нюанси (більше селянських бунтів, більше анархістів), але соціальний переворот мав той самий масштаб і більш-менш тих самих акторів, як і вся російська революція загалом. Але на додаток до цього була національна революція – спроба створити українську національну державу, спочатку як автономну одиницю у складі Росії, а потім, після більшовицького перевороту у Петрограді, – як незалежну державу.

Іван-Павло Химка

Питання про рушійні сили Н. Григорієв розглядав, виходячи із аналізу тогочасної ситуації і враховуючи особливості України. Зокрема, наголошував, що всеросійська революція поставила перед українськими трудовими масами завдання соціально-економічного і національно-політичного визволення. Соціальна структура України: чуженаціональна буржуазія, яка вела загарбницьку колоніальну політику і тим самим затримувала правильний розвиток економічних сил України, аграрний тип народного господарства, а тим самим перевага селянського трудового елемента між населенням України, велика кількість безземельного і малоземельного селянства – утворила такі обставини і умови для *революції, що вона набула характеру соціальної, аграрно-селянської і національно-визвольної*. Носієм її, крім робітництва, був переважно клас трудового селянства, який, разом з тим, виступав дійсним природним представником української національності.

²⁸ Григорієв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.106–107.

Отже, в українській революції переважав народ. Провідними були ідеї будівництва нового національного вільного ладу на засадах культурної, політичної і господарської демократії. Не було ще знищено старих суспільних норм, запроваджених Російською імперією, а вже висувалися нові, українські, у формі національної організації.

Російський державний апарат не впав водночас. Україна була заповнена сильним московським військом – та ще у прифронтовій зоні, тобто під безпосереднім наглядом російської військової влади.

У таких умовах український народ, оточений російським та зросійщеним «охлосом», серед української національно несвідомої маси, темноти, затурканої, прибитої бідною й злиднями, виснаженої війною, неорганізованої і розпорошеної, не міг зразу відверто ставити повної програми своїх національно-державних вимог. Народ не міг робити відразу українську революцію. Не було ще для того відповідних сил. Тому він лише використовував російську революцію для виконання певних українських національних здобутків.

Слушно зауважував С. Кульчицький, говорячи про передумови революції, що «гострота соціально-класового протистояння, якої не спромігся пом'якшити за багато десятиліть царський режим, припала на згубний вплив війни, що виявився в революційних подіях у двох площинах: по-перше, в обуренні народних «низів», викликаним війною, зубожінням та в їхньому небажанні віддавати життя на фронтах за імперіалістичні цілі «верхів»; по-друге, світова війна вперше організувала розпорошені селянські маси у великі колективи і дала їм зброю. Так з'явилися ради робітничих і солдатських депутатів – класові організації народних «низів», які бачили мету свого існування в ліквідації великих власників – поміщиків та буржуазії. Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією і хаосом»²⁹.

Аналізуючи тогочасну ситуацію, Н. Григорієв відзначав, що чимало людей вважало тоді, що досить, коли під час хаосу російської революції, яка, здавалося багатьом, швидко й безболісно скінчиться, українці вихоплять хоч деякі преференції: «культурно-національну свободу та автономію». Питання про самостійність не ставили. Про це дуже слушно писав О. Шульгин: «У перші місяці революції для кожного реального українського політика було ясно,

²⁹ Кульчицький С. Російська революція 1917 р.: Новий погляд. – К.: 2003. – С.71.

що й обставини, й настрої, і рівень свідомості мас не дозволяють ще просто і ясно заговорити про свою державність»³⁰. Не тому, пояснював Н. Григорійв, що захоплені були любов'ю до Росії, як дехто пізніше цілковито безпідставно намагався представити; не тому, щоб не попасти «на глум і сміх» української несвідомої маси, а тому, що не було ще організованої фізичної сили, яка б ту вимогу здійснила. Неприємно, але факт. Російські більшовики могли з самого початку робити революцію проти Російського Тимчасового уряду, бо опиралися на свої дуже сильні робітничі організації. Українська ж демократія у своїх державних змаганнях не мала на кого спиратися. Народна стихія ледве прокинулася, ледве організувалася. Її треба було ще будити, переконувати, підпихати. Це й робила українська демократія, гуртуючись під проводом Української Центральної Ради. До бою ж за українську мету, до української революції українські маси були ще не готові, вважав Н. Григорійв.

Тому зовсім не випадково не народна стихія підганяла Центральну Раду, а навпаки, Українська Центральна Рада будила українську стихію. Українська стихія прокидалася тільки там, де її будила Українська Центральна Рада. Члени Центральної Ради їздили у села і міста України, скликаючи збори, віча, з'їзди. Насилу намагалися усвідомлювати масу. Підштовхували населення писати петиції, вимоги до Тимчасового уряду й Центральної Ради, а вона виужувала їх, як «голос народу». Однак якби не Центральна Рада, то голос той був би і слабший, і менш український. Дехто дивується, чому Центральна Рада зразу не оповістила самостійність України. На що Н. Григорійв відповідав: «А чому сьогодні (писалося у 1938 р. – Т.Б.) 400 млн. індусів не викинуть 200 тис. англійців, з яких лише 40000 військових і урядовців, і не оповістять самостійності. Хіба індуський національний конгрес не хоче цього? Або чому не оповістять самостійної держави Україні, в Києві нині? Або в Чернівцях?»³¹.

Н. Григорійв стверджував, що будь-яка революція має два завдання: зруйнувати старе і збудувати нове³². Аналогічна думка зафіксована і у маловідомому документі УПСР. У ньому зазначається «Фракція

³⁰ Шульгин О. Ідеали і дійсність // Тризуб. – 1927. – 22 січня. – С.4.

³¹ Григорійв Н. Спогади руйнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 103.

³² Григорійв Н. Спогади руйнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 57.

Української Партії Соціалістів-Революціонерів у Всеросійських Установчих Зборах вважає своїм обов'язком довести до відома всієї Росії і всього світу про ту позицію української революційної демократії, яку самим ходом великої російської революції, ходом її історичних подій вона змушена була зайняти.

Українська партія соціалістів-революціонерів з самого початку революції відігравала керівну роль у житті України. З позиції партії, революція, крім загальних завдань руйнування старого політичного ладу, несе з собою також і значну зміну капіталістичних форм життя, великі соціальні реформи, що приблизять перехід до соціалістичного устрою і покращать трудовим верствам дальшу і успішну боротьбу за нього.

Але одне з тверджень програми і тактики УПСР, що відрізняло її від усіх інших партій і політичних течій, було саме те, що революція має цілковито розв'язати національне питання, яке завжди приховувало в собі гальмо для розвитку соціалістичного руху, загрожувало класовій боротьбі, затемнювало класову свідомість, об'єднуючи у справі національного визволення трудові буржуазні кола громадянства у єдине ціле³³.

З'ясовуючи причини революції в Україні у березні 1917 р., теоретик Н. Григорійв зазначав, що їх було досить багато: політичні, адміністративні, господарські, культурні, соціальні, церковно-релігійні, національні, військові, суспільно-психологічні та цілий ряд інших.

Серед політичних причин Н. Григорійв називав: свавільство, безглуздість застарілої форми самодержавства, безправність широких мас селянства, робітництва, міщанства; цензове виборче право до Державної Думи й земських самоуправ, через яке бідняки не могли направляти своїх представників до законодавчих установ; відсутність елементарних громадянських свобод (свобода слова, преси, зборів); свавільне правління придворної кліки високого панства і бюрократії, а також вищої і нижчої адміністрації; боротьба царя й придворної кліки з Державною Думою та суспільством взагалі, а також нездатність царської родини до управління великою державою у такий складний час³⁴.

³³ Народня Воля. – 1918. – 29 січня, 30 січня.

³⁴ Григорійв Н. Спогади руйнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 32.

До соціальних причин вчений відносив правову нерівність у різних суспільних групах, привілейоване становище дворян-поміщиків, військової старшини та духівництва. Для підтвердження цього автор наводить статистичні дані. У країні було понад 500 тисяч урядовців. Цивільних генералів (дійсних статських радників) у 1906 р. було 3840, під час війни ця цифра збільшувалася у декілька разів. У 1905 р. військових генералів було 1673, тобто 1 генерал припадав на 656 солдат³⁵.

Поруч з соціальною нерівністю існувала ще й нерівність господарська. Величезні селянські маси були безземельні. Третина всієї землі у Росії належала великим землевласникам, які мали 75 мільйонів десятин землі³⁶.

Культурне життя Росії напередодні революції характеризувалося заборонами різних культурних товариств, вільних зборів, дискусій, жорсткою цензурою на видання книг і газет³⁷.

Церковно-релігійне становище у країні також було не без вад. Вище духовенство конкурувало з поміщиками і бюрократією у боротьбі за владу й гроші. Синод змагався з сенатом. Митрополити й архієреї з міністрами. Національний гніт викликав найбільше невдоволення населення Росії тогочасним устроєм.

Н. Григорієв пояснював прихильність народу до соціалістів, а також їх провідну роль у революційній діяльності тим, що соціалісти найкраще розуміли і найширше використовували революційні можливості і були найбільш політично освіченими і підготовленими.

Соціалісти прагнули не лише здобути політичні права, а й забезпечити належні соціальні умови, вирішити всі соціально-економічні проблеми. Тому з перших днів революції серед українського суспільства викристалізувалися два головні ідеали революції: політичний і політично-господарський³⁸. Політичний ідеал існував для самостійників, стверджував Н. Григорієв, прихильником якого був сам.

Що ж стосувалося форми державності, то більшість вірила у можливість створення спілки окремих дійсно рівноправних національних держав, пов'язаних між собою спільними інтересами³⁹. Ця думка

³⁵ Григорієв Н. Спогади руйнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 32–33.

³⁶ Там само. – С. 34.

³⁷ Там само. – С. 38.

³⁸ Там само. – С. 108.

³⁹ Там само. – С. 126.

багатьох вабила, бо здійснення її забезпечувало Україні мирним шляхом найкращі умови існування.

До того ж, запевняв Н. Григоріїв, і з тактичних причин була вона найвигіднішою. Тому-то більшість українського суспільства охоче приймала формулу М. Грушевського: бажаємо мирного співжиття зі всіма не лише російськими, а сусідніми народами на засадах рівноправ'я, а коли того не досягнемо, розгорнемо прапор самостійності. І на підставі цього член Центральної і Малої Ради зробив висновок: «З перших днів революції свідомо й несвідомо установлявся шлях через автономію і федерацію до самостійності»⁴⁰. Беззаперечним такий висновок все ж назвати не можна.

П. Христюк вважав, що не варто недооцінювати, а тим більше протиставляти національний і соціально-економічний моменти в Українській революції. З його погляду та і друга боротьба за національне і соціально-економічне визволення працюючих мас була, власне, однією і тією самою справою, справою повного розкріпачення працюючої людини.

Однак у дійсній, фактичній боротьбі ці два моменти не завжди зливалися у одному синтезі. Працюючі верстви поневолених націй – власне провідні політичні партії їх – часом виявляють шкідливий для інтернаціональної солідарності працюючих національний максималізм; з другого боку, працюючі класи пануючих націй недооцінювали, з погляду П. Христюка, ваги національного моменту, ігнорували визвольні змагання робітників та селян поневоленої нації, виявляли національну нетерпимість, шовіністичні та централістично-державницькі нахили. Внаслідок чого замість синтезу було розщеплення цих двох моментів, яке вело до даремної витрати робітничо-селянських сил у взаємній боротьбі. Українська революція, з цього погляду, давала багатий, кривавий матеріал. Національно-політичний і соціально-економічний моменти сплелися у ній «не в могутній синтез, а в трагічний клубок...»⁴¹.

Аналізуючи події 1917 р., Н. Григоріїв доходить думки, що в Україні існували три головні напрями розвитку революції: 1) урядовий під проводом Тимчасового уряду, який підтримували московські партії соціал-революціонерів, соціал-демократів, кадетів, а також єврейські партії «Бунд», «Поалей-Ціон», сіоністи та інші; 2) російський опози-

⁴⁰ Григоріїв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 127.

⁴¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т.1. – С.12.

ційний під проводом більшовиків та 3) український під керівництвом Центральної Ради, який на словах ніби підтримував Тимчасовий уряд, а у дійсності гуртував власні сили для здійснення своїх завдань⁴².

Українська Центральна Рада склалася як представництво лише трудових мас, бо інших українських мас не було⁴³. На підставі таких тверджень Н. Григорієв констатував, що трудова нація не могла мати ніякої іншої політики, як захист трудових інтересів. Він визначав шість факторів, під впливом яких склалася політика Центральної Ради: 1) історичні умови; 2) господарське становище України; 3) українське письменство; 4) політичні думки; 5) основи світогляду українських політичних партій; 6) реальні інтереси реальних українських груп⁴⁴.

Щоб зрозуміти логіку Н. Григорієва у визначенні саме цих факторів, ми зупинимося на їх характеристиках. Історичні умови, стверджував політолог, довели український народ до того, що він мусив боротися за своє визволення з-під національно-державного й соціально-економічного гніту, за створення своєї держави й відібрання від чужинців, поміщиків, промисловців, фінансистів і т. інше нагробованих ними земель, виробництва і провідного становища в народному господарстві України⁴⁵.

Тут Н. Григорієв був одностайним прихильником думки М. Драгоманова, що в Україні соціальне визволення означало й національне, а національне означало і соціальне. Одне пов'язане з іншим. Одне без другого неможливе. Він заперечував будь-які розмови про те, що раніше – соціальне чи національне визволення потрібне в Україні, тому що визволення повинно йти рівночасно обома шляхами. Політик із гордістю відзначав, що на цей шлях стала Центральна Рада.

Натомість М. Шаповал зазначав, що соціальна структура населення в Україні така, що коли хочеш залишити буржуазний устрій, то мусиш залишити при владі російсько-єврейсько-польську буржуазію, значить національно і соціально українська нація залишиться у неволі. А коли хочеш влади української, то вона неминуче повинна бути селянсько-робітничою, з того неминуче буде потрібно перебудувати суспільний устрій відповідно до інтересів селян і робітників. Це можливе лише шляхом соціальної революції. Необ-

⁴² Григорієв Н. Спогади руйника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С. 152–153.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.3562, оп.2, спр.1, арк.20.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

хідність соціальної революції є об'єктивна, тобто вона існує крім нашої власної волі, у самому характері суспільної структури. Визволення праці українських селян і робітників жодним іншим шляхом, ніж соціальна революція, неможливе. Подобається кому чи ні, але ми маємо лише один шлях – соціальна революція⁴⁶.

Аналогічні думки звучать і далі у М. Шаповала: «І коли поставити питання про визволення, то відповідь ясна: треба організувати культуру, свідомість народу, треба організувати господарство, незалежне од ворога, треба організувати політичну боротьбу, а цим шляхом прийдемо до її найвищого пункту – соціальної революції. Ідея революції – це єдина формула визволення України. Не буде революції – не буде визволення. Це цілковито ясно випливає як з аналізу суспільного становища народу, так і минулих періодів, революції. Революція мусить бути соціальною тому, що визволитись треба робітництву й селянству, з яких складається більшість нації. Значить національне наше визволення мислиме може бути лише як соціальна революція. Очевидно, революція не може вибухнути з одних слів. Для революції треба передумов – суб'єктивних і об'єктивних: розвиток певних матеріальних сил і розвиток свідомості. Це все вимагає напруженої культурної, господарської і політичної організаційної роботи»⁴⁷.

В концепції Української революції національний фактор органічно поєднувався, пов'язувався з соціальним фактором. Інакше в тих умовах бути не могло: просто понад будь-яку силу було вирватися із загального контексту соціальної революції – безумовної домінанти тогочасних суспільних відносин, що мала кінцевою метою демократичний, а за ним і соціалістичний переустрій в Росії, Європі, світі.

В. Солдатенко

Другим фактором політики Української Центральної Ради згідно з позицією Н. Григорієва було господарське становище

⁴⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.33.

⁴⁷ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.322.

України. Визиск України Росією і Австро-Угорщиною, пристосування України до господарських потреб чужих держав – усе це змушувало кожного свідомого українця, захищаючи господарство свого краю, прагнути до відокремлення від Росії й Австро-Угорщини.

Третім фактором було українське письменство, яке устами І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Мирного, М. Вовчка, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка, В. Винниченка й багатьох інших показувало становище українського народу як раба і оспівувало його пориви до волі національно-державної й соціально-економічної, а також виховувало українську інтелігенцію на засадах любові до скривджених і заохочувало її до боротьби за соціальне й національне визволення.

Політичні думки (четвертий фактор) видатних діячів українського відродження Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського визначали напрям української політики як боротьбу за визволення українського селянства з неволі соціально-економічної та державно-національної. В основі світогляду українських політичних партій було також національне і соціальне визволення українського народу.

Шостий фактор зумовлений реальними інтересами реальних українських груп. Це, власне, були основні вимоги: селянства (повернення землі), робітництва (рівність у політичних правах з іншими верствами, а також знищення експлуатації їх праці) і трудової інтелігенції (рівність у політичних правах і створення національно-культурних; національно-господарських та національно-державних установ).

Н. Григорієв робить висновок, що саме ці шість факторів вплинули на складання політичної програми Української Центральної Ради. Деяка частка істини у цьому, безперечно, є, однак сприйняти це однозначно, як факт, що не підлягає сумніву, все ж неможливо. Водночас, це дає простір для того, щоб ще раз науковцям повернутися до такої спірної теми, як політична програма Центральної Ради – чи була вона із самого початку, чи формувалася у процесі діяльності та що вплинуло на її формування.

Варто зазначити, що вчений стверджував, що після ліквідації Центральної Ради український визвольний рух розколовся на три табори: 1) комуністичний; 2) буржуазний; 3) трудовий. Комуністичний і буржуазний табори, на думку Н. Григорієва, пішли за вказівками чужинців. Трудовий табір намагався й далі вести

українську справу самостійним (а саме тим, що для української нації потрібний) шляхом. У процесі боротьби на два фронти значна частина українського народу зневірилася і відійшла частково до комуністів, ставши їхніми прислужниками, а частина – відірвалася й згуртувалася у четвертий окремих дрібнобуржуазний табір з різноманітними відтінками.

Важливою складовою Української революції Н. Григорієв вважав формування єдиного національного фронту. Він стверджував, що «метою єдиного національного фронту є захист інтересів нації. А соціально-економічні інтереси класів поділяють кожен націю не менше як на два фронти: маючих і немаючих, які постійно борються між собою»⁴⁸. Мету українського національного фронту вчений вбачав у боротьбі за незалежність України та за відібрання природних скарбів від капіталістів та поміщиків для передачі їх більшості української нації⁴⁹.

Будучи палким прихильником Центральної Ради, саме їй Н. Григорієв відводить головну роль у створенні українського національного фронту. І справді, українська нація на початку революції, захищаючи свої інтереси, створила в Центральній Раді єдиний національний фронт, який став на захист інтересів українських селян, робітників та трудової інтелігенції і прагнув самостійності нації (І Універсал), самостійності республіки (4 Універсал) та передачі природних скарбів у руки працюючої більшості нації (4 Універсал).

Одним-єдиним національним фронтом, підкреслював Н. Григорієв, Центральна Рада знищувала: 1) панування московського централізму й московської держави взагалі та 2) московського, польського й українського капіталізму⁵⁰.

Причиною розпаду єдиного національного фронту було те, що російські більшовики не захотіли передати українському селянству й робітництву права на політичну владу в Україні, а поміщики й буржуазія України не захотіли віддавати їм природних скарбів та засобів виробництва. Спроба відновити єдиний національний фронт у Національному Союзі виявила, що буржуазія (хлібороби-державники, хлібороби-демократи і соціалісти-федералісти) рішуче

⁴⁸ Григорієв Н. Спогади руйнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.26.

⁴⁹ Там само. – С.26.

⁵⁰ Там само. – С.27.

проти задоволення соціальних інтересів української нації. Коли Національний Союз прийняв рішення розпочати повстання проти гетьмана, соціалісти-федералісти відкололися від єдиного фронту.

Н. Григорійв приходить до досить неоднозначних висновків щодо єдиного національного фронту:

1) вся нація не може мати єдиного національного фронту, бо класові інтереси її різні;

2) коли національним фронтом вважати фронт більшості нації, то для української нації єдиним національним фронтом є фронт українських селян, робітників і трудової інтелігенції;

3) фронт той перебуває не за кордоном, а в Україні, де більшість української нації;

4) фронт той не має нічого спільного з московськими, польськими та українськими й іншими поміщиками та капіталізмом, а рішуче з ним бореться;

5) від того єдиного національного фронту не тільки московська й польська, але й українська буржуазія відкололася, коли побачила, що вимагається від неї зректися класових інтересів на користь нації (хлібороби-державники, хлібороби-демократи, соціалісти-федералісти, соціалісти самостійники, народні республіканці, селянські соціалісти й шеметівці, оскілівці, балбачанці і т. і.)⁵¹.

На підставі цих висновків можна пояснити і причини поразки українського визвольного руху. Відхід від трудової демократії в організації українських сил та перехід на диктатуру окремих груп, відхід від захисту інтересів всієї трудової маси української нації і перехід на захист інтересів окремих його груп (робітничих чи буржуазних) – це головна причина розпорошення, а через те й поразки. Зрада засад Української Центральної Ради, яка створила Українську Народну Республіку, та Трудового Конгресу, який відновив її й злучив усіх працюючих з обох боків Збруча в одне ціле державне тіло, ця зрада довела до катастрофи, до знищення української державності. «Нас розбили, бо ми зрадили природній свій програм і розпорошились за чужими возами, – так пояснював причини поразки Н. Григорійв. – Доки провідники Української Народної Республіки трималися єдиного фронту з більшістю української нації, з її трудовою частиною, доти вони здобували

⁵¹ Григорійв Н. Спогади Руїтника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.31–32.

перемогу, коли ж зійшли на манівці, коли одні пішли єдиним фронтом з московськими більшовиками, а другі – з німецькою, московською та польською буржуазією, – вони втратили довір'я мас і мусили перейти на службу до своїх союзників»⁵².

Підсумовуючи наслідки визвольних змагань, Н. Григоріїв писав: «Ворожість російських та єврейських соціалістів до українських визвольних змагань; військова навала московських комуністів на Україну; розстріли українців без суду, на вулиці, підряд, (за одну лише українську мову, посвідчення); чесний і нечесний перехід на бік червоних катів різних українських «соціалістичних» Куликів, Михайличенків, Піддубних, Любченків і т. п., з одного боку, недооцінювання військової організації серед більшості українських соціалістів, заповнення зародків української армії примітивними романтичними й хуліганськими отаманами, розповзання українських вояків «на хутори», утікання «мудрих» на запічки; «героїчне зіткнення провідників у найрішучіші хвили (втеча с.-ф. та с.-д. від участі в уряді під час першої навали більшовиків, втеча провідників УЦР до Житомира без попереднього оповіщення хоч би членів уряду; принаймні мене покинули на призволяще; прибуття на нелегальні збори УЦР після розгрому її німцями лише 3–4 осіб; патріотичний страх с.-ф. перед авантюрою Національного Союзу і загроза поскаржитися начальству за підготовку до повстання; втеча голови УПСР та Селянської Спільки Янка по дорозі на повстання; моє прибуття у Фастів першим, помімо членів Директорії в кількості тільки одного; військова й партійна «отаманщина», «місництво», «комерція», «спекуляція»; назаруківське скакання поміж партіями: од крайніх правих до крайніх лівих і навпаки; безкритична егоїстична дріб'язкова метушня – з другого – спалили мій романтизм, викликали недовір'я як до людей, так і до ідей, напружили критицизм»⁵³.

Продовженням аналізу проблеми поразки Української революції можна вважати виступ Н. Григорієва 22 січня 1929 р. на святі Трудового Конгресу з доповіддю «Трудова програма і українська еміграція», у якому він детально проаналізував український визвольний рух і зробив спробу пояснити причини його поразки.

⁵² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3562, оп.2, спр.1, арк.22.

⁵³ Григоріїв Н. Творці мого «Я» //Трудова Україна. – 1933. – Ч.8. – С.16–17.

Вчений називав цілу низку загально визнаних причин. Зокрема, «відсутність зброї, відсутність на Україні фабрик і заводів зброї та амуніції, відсутність власного господарства, а тому власної господарчої бази, відсутність фахівців у різних галузях державно-громадського й культурно-господарського життя, відсутність потрібної кількості інтелігенції взагалі, а політично освіченої зокрема, недостача національної свідомості широких мас і т.д.»⁵⁴.

Другою причиною було ключове становище України, її комунікаційні можливості та природні скарби. Адже, хто володів Україною, той володів усім Сходом Європи. Ані Фінляндія, ані Латвія, ані Естонія, ані Литва, ані навіть Польща не мали такого значення для Росії, як Україна. Без них усіх Росія залишалася б великою державою. Без однієї України втрачала свої позиції. Україна – база російської могутності. Без неї Росія губилася, перетворилася б на другорядну державу. Крім того, природні скарби України були головними джерелами для підтримки економічної могутності Росії. Тому в Україну було кинуте всі російські сили, щоб не втратити її.

Третя причина: Українські змагання до самостійності не викликали у жодної іншої держави співчуття, тому що загрожують їм появою нового конкурента. Українська самостійність неможлива без розвитку власної індустрії, а це саме те, чого боялися всі існуючі держави. Франція допомогла Польщі з необхідності. Україні допомагати такої потреби вже не було. Англія допомогла балтійським народам відділитися від Росії, тому що це їм нічим не загрозувало. Самостійність балтійських держав фіктивна. Вони в руках опікуна, не маючи сили вести самостійну політику. Тому безпечні. Україна ж мала всі дані вести дійсно самостійну політику. Тому допомагати їй усамостійненню не вигідно, небезпечно. У зв'язку з цим Україні ніхто не допомагав і не буде допомагати.

Четвертою причиною Н. Григорієв називав те, що українська армія внаслідок суто об'єктивних причин не встигла сконсолідуватися. «Властиво до самого кінця, – підкреслював він, – існувало дві цілком окремих і самостійних армій, які не мали між собою навіть такого контакту, який існував серед різних політичних напрямів. До того ж обидві були молоді, зелені, складені нашвидку, не злютовані традицією, без належного вишколеного старшинства.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.3562, оп.2, спр.1, арк. 22.

Коли в політиці не бракувало «земних політиків», то ще більше було в армії «зелених старшин», з яких кожен хотів бути «самостійним отаманом». Доводилося на провідні місця садити чужих фахівців. А «де хазяїн не ходить, там нива не родить». «Чужим волом не наробишся». Свої старшини витворювали «отаманію», а чужі «фахівці» – недбальство, хаос. Роздвоєння ж головної команди підрізувало не лише боєздатність української армії, а й моральну єдність українського руху»⁵⁵.

П'ятою причиною була кількісна й технічна перевага противника, одночасний бій на кілька фронтів та відсутність єдності становища у замкнутому колі серед кількох противників.

Відсутність в українському суспільстві грошей та інших скарбів, необхідних для ведення війни – становили шосту причину.

Досить незвично звучить сьома причина: переповнення українського суспільства елементами, спорідненими з противниками біологічно, господарсько, культурно й політично.

Восьмою причиною, на думку Н. Григорієва, була слабка національна свідомість українських широких мас, особливо на Наддніпрянщині. Цілком безглуздим було твердження, нібито український народ на Наддніпрянщині рвався до самостійності, а соціалісти перешкоджали йому. Навпаки: всі прояви народу були інспіровані інтелігенцією, переважно соціалістичною. Всі військові, селянські, робітничі й інші з'їзди скликалися соціалістами. З'їзди виявляли те, що їм наперед пояснювалося соціалістами. Резолюції з'їздів складалися соціалістами. Не народ штовхав соціалістів, а соціалісти тягли за собою народ. Та й ніде так немає, щоб народ керував інтелігенцією, а українська інтелігенція в більшості була соціалістичною, бо цього вимагала соціальна структура української нації та її політичне й соціально-економічне пригноблення.

Дев'ятою причиною були невеликі молоді й неміцні політичні організації та політична «отаманія».

Молодість і нескристалізованість українського політичного світогляду взагалі, як на Наддніпрянщині, так і на інших українських землях становили, на думку Н. Григорієва, десяту причину.

Відсутність громадського досвіду, особливо у державному будівництві, як серед мас, так і серед інтелігенції не лише Наддніпрянщини, а й інших українських земель були одинадцятою причиною.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.3562, оп.2, спр.1, арк. 22.

Відчуженість значної кількості української інтелігенції від мас, її консервативність, буржуазність і нерозуміння національних інтересів, що витворилися історичною долею та соціальною структурою української нації, названа Н. Григорієвим дванадцятю причиною.

Тринадцяту причину становили територіальні антагонізми, особливо по лінії Збруча, як сумна спадщина двох протилежних чужих культурно-господарських політичних впливів.

Гурткові й особисті антагонізми, підігріті революційною добою, були чотирнадцятю причиною.

А п'ятнадцяту визначила необізнаність учасників державного будівництва між собою, що сприяло поширенню серед них ворожих провокацій⁵⁶.

Окресливши причини поразки Української революції, Н. Григорієв добре розумів, що цього недостатньо: «Все це необхідно виразно виявити, щоб зрозуміти, чому ми не вдержали своєї держави. Жодні спекулятивні політичні вигадки й самообман не допоможуть нам уникнути в майбутньому того, що перешкодило нам втримати свою державу. Тільки чесний аналіз може усунути перешкоди»⁵⁷.

Крім вище названих причин, Н. Григорієв назвав ще одну, на його думку, головну – незнання основ свого національного існування. Багато бажаючих визволитися, багато тих, хто знає, уміє, вказує, організовує. Це і було причиною вічних хитань у політиці. «Віра в комуну, в буржуазію, в бога, в чорта – тільки не знання своїх власних сил і не вміння зужитковувати їх, а тому – невміння стояти на єдино корисних засадах. Це й довело до відступлення від історично натурального, неминучого й єдино успішного для українського визволення трудового програму, а через це й до розпрошення українства, до поразки його»⁵⁸.

Повертаючись до аналізу революції 1917 р., Н. Григорієв задавався питанням: революція закінчилася, але чи повалено капітал хоч у Росії? Ні! Незважаючи на всі урочисті клятви комуністів, на всю зовнішню непримиримість і на увесь терор їх проти капіталізму, підкреслював Н. Григорієв. Самі комуністи власними руками відновлюють капіталізм. Чому так? Тому, що більшість мас, яка

⁵⁶ Григорієв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату. – Львів, 1938. – С.46–47.

⁵⁷ Там само. – С.47.

⁵⁸ Там само.

брала участь у революції, не усвідомила ще потреби знищення капіталізму й не додумалася до того, як саме його знищити. Всі декларації про знищення капіталізму виходили з уст не всієї революційної маси, а тільки її провідників. Маса, можливо, навіть вірила провідникам, що капіталізм знищити треба, але конкретно уявляла собі тільки такі державно-громадські відносини, які вона знала у минулому, тобто: капіталістичні. Говорячи про знищення капіталізму, вона фактично уявляла собі новий лад все ж таки капіталістичним, з тією лише різницею, що відкидала попередніх капіталістів, а на їх місце ставила себе. Це було не знищення капіталізму, а лише переміщення капіталів з одних рук у другі. Система ж ладу залишалася стара⁵⁹.

Даючи оцінку більшовицької революції, Н. Григорієв зазначав, що її робили не свідомі борці за певний лад, а темні маси, у яких головною рушійною силою було не бажання запровадити певний лад, а ненависть до старого та мрія самому стати на місце тих, хто їх гнобив. Ці маси не могли створити соціалістичного ладу, бо жодної уяви про нього не мали. Їх уява, їх психологія була цілком капіталістична, бо вона виростала й виховувалася в обставинах капіталістичного ладу й іншого прикладу життя перед собою не мала ані у конкретному житті, ані у світогляді. Мрії Леніна та десятка його прихильників були їм, може, й приємні, але чужі, не для тогочасного використання. Масу ще довго треба було виховувати, щоб вона зрозуміла, який саме лад кращий і як його зробити. Комуністи вважали, що можна силою змусити революційні маси прийняти певний світогляд і, виходячи з того, викликати в них бажання творити певний лад. Але в цьому величезна їх помилка⁶⁰.

Поки вимагалось знищувати ненависну усім тюрму народів, справа йшла добре. Коли ж настав час боротися за нові ідеали життя, то виявилось, що українство у широкому загалі певних політичних ідеалів не мало, і не знало, за що треба боротися. Ті ж ідеали, які виставлялися найбільш підготовленими політичними групами, для маси були не продуманими, а тому й мало переконливими. У той час, коли потрібно було планомірно й завзято боротися за певний політичний лад, маса кидалася від однієї політичної ідеї до іншої: шукаючи й вибираючи кращий державно-

⁵⁹ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 336.

⁶⁰ Там само. – С. 337.

політичний устрій. З цих причин соціалістичні групи, що мали найбільш сталі політичні ідеали, поволі відірвалися від мас і нічого не спромоглися зробити, а маси, кидаючись від одного ідеалу до іншого, втратили значення бойової сили.

Найтрагічнішим було те, що разом з темною масою блукала між двома «політичними соснами» й величезна більшість української інтелігенції. Бо вона була політично невихована. Революція захопила її політично невідготовленою. Всі ті учителі і кооператори, які становили головні кадри української інтелігенції, лише випадково десь чули щось про ідеали державно-громадського будівництва, політичну боротьбу та її основні методи.

До революції вони спокійно навчали дітей читати й писати, торгували по кооперативах, а революція посадила їх комісарами повітів, губерній, директорами департаментів, послами за кордон, робити політику і т.і.

Зрозуміло, що опинившись у таких ролях, невідготовлені люди не могли справитися з покладеними на них завданнями. Відмовлятися від непосильних для них обов'язків не мали ані права, ані можливості, бо скрізь потрібно було нових людей, своїх, українських, революційних. А оскільки на провідних місцях революційного будівництва опинилися люди без твердого політичного світогляду, то не дивно, що вони нічого не могли збудувати.

Як уже зазначалося, головна причина поразки української революції – незнання основ свого національного існування. Якщо український рух організовувався на засадах трудової демократії з трудовою політичною програмою, українська нація визволялася й будувала самостійну державу; коли ж перемагала чи то більшовицька диктатура, чи буржуазна у формі гетьманату та головного вождя чи головного отаманства, українська нація втрачала власну державність. Це диктувалося залізними законами історичної долі й соціального складу української нації.

Першу спробу оцінити Українську революції і визначити її роль здійснив, як на нашу думку, уже у березні 1918 р. С. Єфремов. У статті «На роковини» він зосередив свою увагу на наслідках революції через рік після повалення самодержавства і початку нового шляху Росії: «Все ніби віщувало їй щастя на тому шляху. Несказаний ентузіазм охопив усіх, народ святкував мирно свою перемогу в цій великій і, як тоді зазначалось, майже безкровній революції. На чолі нового ладу стали люде, відомі з своєї попередньої діяльності на користь визволення. Спереду стояло замирення й перебудування дер-

жави на нових, найдемократичніших основах, контури потужної федерації зарисувались в найближчій перспективі»⁶¹. Це були реалістичні прогнози, однак наслідки, на думку С. Єфремова, досить песимістичні. Майже нічого позитивного. Лише темні фарби: «І от минув рік – і всі надії знищено, всі сподіванки перекинуто. Ніколи не була Росія в такому стані крайнього занепаду, як тепер. Полилася кров. Ганебний мир з анексіями і контрибуціями. Голод. Анархія. Розпад у середині. Розпад з околу. Перспектива поділу, який виразно стає сьогодні, на роковини початку революції, в заходах Японії й інших колишніх союзників у Сибіру. Цілковитий крах усіх надій на оновлення, крах революції й спереду реакція на мізерне животіння. Замість федерації – ряд самостійних і півсамостійних держав, з якими не знати що буде»⁶².

Причину такого катастрофічного стану С. Єфремов вбачав у тому, що революція прийшла й занадто пізно – й занадто рано. Занадто пізно – бо тоді державний організм було знесилено до краю війною й божевільною політикою царизму. Занадто рано – бо тоді, коли народні маси, яких навмисне держали в темряві, і навіть самі проводирі не зрозуміли ще, що революція теж має свою логіку і що в самообмеженні лежить запорука певних досягнень⁶³.

Повним запереченням С. Єфремову була точка зору Н. Григорієва, який вважав, що чим частіше революції відбуваються, то більш усвідомлюються масами, перестають бути явищем суто стихійним, набирають розумніших і доцільніших форм і перетворюються в свідому допомогу народженню нових форм життя, відучають населення від спільної покори традиції, навчають свідомо ставитися до життя, направляти його не на підставі «святого письма», а власного досвіду. Що частіше революції відбуваються – то більше живих її учасників, а через те – менше містичних надій на неї покладається. На досвіді кількох революцій пересічним людям легше переконатися, що одна революція не спроможна повалити цілком капіталістичний лад. Справа повалення капіталістичного ладу вимагає кількох революцій і повільного, наочного, досвідного навчання працюючих як після капіталістичного ладу треба налагодити нове життя⁶⁴.

Наполягаючи на невчасності революції, С. Єфремов стверджував, що повстав максималізм у всіх сферах, а «політичній революції з

⁶¹ Нова Рада. – 1918. – 5 березня.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Наш Г. Визволення всіх трудящих. – Прага: «Вільна Спілка», 1923. – С. 335–336.

певними соціальними рисами надано титул виключно соціальної революції»⁶⁵, підкопано всі підвалини ладу – і кінець прийшов швидко.

Можна сподіватися, нових іспитів, нових катаклізмів і катастроф. І єдиною втіхою може бути те, що у повстанні й занепаді держав і царств не гинуть народи, що інстинкт самоохорони підкаже їм, по всяких бурях, правдиву стежку й нею доведе, хоч мабуть і не швидко, до надійної і захисної гавані⁶⁶.

Можна сказати, що у питанні національного самовизначення драматично переплелися територіально-політичний і революційний виміри післявоєнного влаштування. Більше того, їхня складна взаємодія починалася на локальному рівні (як, наприклад, зміна політичних орієнтирів українського селянства) і поширювалася на більш глобальні рівні політичного процесу між 1917 і 1923 рр. (наприклад, протистояння «реакційних», «революційних» і «реставраційних проектів» [...]). Щоб одержати адекватне розуміння як політичних акторів, так й умов, які зумовлювали, спрямовували або ж обмежували їхні дії, софістикований аналіз післявоєнного влаштування повинен охоплювати різні рівні (окрема місцевість /район/ нація /державна система держав) [...] Це не повинно сприйматися як аргумент проти [потреби] соціальної історії революції на західних окраїнах [Російської імперії] або проти тих інтерпретацій, що підкреслюють соціальну здетермінованість наслідку революції. Але після бурхливого звільнення у 1917 р. український національний рух виявився все більше затиснутим між переважаючими військовими силами – контрреволюційними і егоїстичними амбіціями великих держав (спочатку німців, пізніше – Великобританії й Франції) й революційними амбіціями більшовиків. Ні одна з цих сил не була особливо чутливою до складної регіональної, не говорячи вже про місцеву, ситуації.

Дж. Ілі

Оцінюючи роль і значення Української революції на відстані першого десятиліття з часу її здійснення, М. Шаповал відзначав: «Велика Революція, як історичне явище, має для українського народу виключну вагу. Передовсім, в ній народ знайшов своє ім'я. Украдене

⁶⁵ Нова Рада. – 1918. – 5 березня.

⁶⁶ Там само.

ворогом ім'я наше вернулось. Тепер кожний селянин і робітник знає, що він українець. Села і міста на Україні тепер знають, що вони українські. Ось, на Кубані, де найглибше пішла колись русифікація українців, навіть у 1920 р. було лише 6,8%, а в 1923 р. 32,2%, а тепер ще більше. На Україні, де було в містах українців 24%, тепер 35,8%. Не напливли ці люди із сіл, а в містах живучи, ім'я своє в революції знайшли. Так виросла свідомість національної приналежності у міського робітництва нашого, що в 1917 р. виступало, як «руське», а тепер воно вже більш половини визнає себе за українське. Це великий здобуток революції і нашої тяжкої боротьби»⁶⁷. І далі продовжував: «Але що більш! По цілому світі прокотилось і прогриміло ім'я України, що змучена і окрадена повстала до боротьби за своє людське право. Кілька років цілий світ чув і чує й тепер ім'я України, це веде до того, що світ таки пізнає справу нашу, визнає її за справедливу і своєю опінією підтримуватиме існування України, як рівноправного члена всесвітнього суспільства»⁶⁸.

М. Шаповал був переконаний: «Наша справа, наше ім'я вже не загине. Пізнавши себе, ми пізнаємо нашу національну суспільність. Це значить, що розшматована між сусідами Україна не знала до революції, не відчувала своєї соборности, а тепер соборність стала нашою лінією. Поперед собору мусимо стати духом, працею, боротьбою. Не будуймо трьох окремих держав і не кажім, що інтереси у нас різні тому, що живемо одні під Карпатами, другі – під Кавказом. І Кубанщина прокинулася, і Велика Україна, і Галичина. Навіть Підкарпаття прокидається. У свідомості своїй пізнаємо спільність нашу і в серцях її переживаємо»⁶⁹.

Багато сучасників революційних подій, а також дослідників відзначають, що Українська революція сприяла формуванню української політичної нації. «Українська визвольна боротьба часів великої української революції відіграла історичну роль в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя, – висловлював спільну для багатьох істориків думку І. Мазепа. – Революційні роки 1917–1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси створилася українська нація. Коли до революції національно свідомими у нас на Наддніпрянській Україні були майже виключно наші дуже нечисленні національні діячі, яких

⁶⁷ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.252.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – С.252–253.

можна було «почислити на пальцях», то після двох-трьох років національно-революційної праці широкі маси українських робітників і селян підняли високо прапор національної ідеї, і збройна боротьба за вільну Україну не припинялася до останньої можливості»⁷⁰.

Було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя.

І. Лисяк-Рудницький

Чи не найбільшим завоюванням революційної боротьби І. Мазепа вважав зростання національної свідомості мас, повернення інтелігенції до лона українського народу: «Протягом революційних років відбувся величезний здвиг в українських народніх масах, що освідомлювалися національно, також ряди української інтелігенції поповнювалися новонаверненими українцями із колишніх «малоросів» та «общеросів». З цим фактом мусіла числитися і московська большевицька окупація, що спробувала загальмувати український політичний рух мовною поверховою «українізацією» совітського апарату»⁷¹.

Революційні події, що розпочалися вслід за Першою світовою війною і глибоко змінили політичний ландшафт Центральної та Східної Європи, становлять серйозний виклик для кожного історика, який намагатиметься охопити весь складний і багатовимірний характер цього явища. Це особливо стосується української історії.

Я. Грицак

Українська революція 1917–1920 рр. показала, що українство і на Сході, і на Заході, його керівні еліти були загалом не готові до

⁷⁰ Мазепа І. В огні і бурі революції. – 1917-1921: У 3 т. – Мюнхен, 1951. – Т.3. – С.119.

⁷¹ Там само. – С.119.

вирішення такого надважкого, планетарного значення завдання, як побудова власної незалежної держави. Однак навіть якби й були готові, то навряд чи змогли зреалізувати свої плани і наміри. Вся справа у тому, що Україна не входила в плани провідних держав світу, які займалися переоблаштуванням повоєнної Європи. На їхній політичній карті їй місця не знаходилося. Про це промовисто свідчить позиція керівників Антанти і президента США Вудро Вільсона, які вперто визнавали Наддніпрянську Україну невід'ємною частиною Росії, навіть більшовицької, а решту етнічних українських земель – за Польщею, Чехословаччиною і Румунією.

Увесь період української історії 1917–1920 рр. показав, що революція в Україні йшла своїм власним шляхом, який визначався соціально-економічними, політичними, національними та історичними особливостями України. За характером українська революція була соціальною, аграрно-селянською і національно-визвольною. Русійною силою вважався переважно клас трудового селянства, який, разом з тим, був дійсним природним представником української національності та робітництва. До української революції українські маси були не готові. Спочатку почала гуртуватися українська інтелігенція в такій послідовності, в якій вона була підготовлена історично: ті, що вже раніше мали між собою політичний зв'язок – «тупівці» й соціалісти, а за ними – учителі й кооператори.

Водночас наголошувалося, що «Українська Визвольна боротьба часів великої української революції зробила більше, ніж увесь наш попередній рух за ціле століття. Хоч наша дореволюційна доба дала нам великих поетів і письменників, але, очевидно, не вона могла «оставити на порядок денний» українське питання. Це могла зробити тільки революція»⁷².

М. Шаповал, перебуваючи за межами України, стверджував, що назріває час нової революції, тому що «обставини на Сході Європи такі, що революція буде неминуча. Революція буде почасти і стихійна, бо деспотія уміє викликати бунти, але і організована, бо до неї свідоміші елементи готуються. Революція там неминуча з трьох причин: соціальної, політичної і національної неволі. Одна соціальна причина рухає масами менше, а сполучення соціального, політичного і національного моментів дає велику вибухову силу революції. У нас на Україні діють якраз ці три

⁷² Мазепа І. В огні і бурі революції. – 1917-1921: У 3 т. – Мюнхен, 1951. – Т.3. – С.119.

роди сил і тому революція прийде швидче, ніж в Європі. Очевидно, змагатись одній Україні проти Москви тяжко, але в однаковому з нами становищі знаходиться чимало народів і тому можливе сполучення великих сил. Це сполучення треба розумно-політично підготовляти»⁷³.

Друге завдання М. Шаповал вбачав в організації великої революційної партії, зазначаючи, що «всі партії інтелігенції не можуть з природи річи бути великими і тому визвольної задачі вони здійснити не можуть взагалі. Лише партія селян і робітників може мати велику силу, може навіть підняти багатоміліонну селянсько-робітничу масу, яка й рішить долю України. Партія мусить мати науково-вироблену ідеологію і програму, сильну дисципліновану організацію і свідомих та сміливих провідників. Розуміється, її боєвий апарат мусить бути організований і вишколений по-військовому. Я вже згадував, що в боротьбі проти большевицької партії може числити на успіх тільки партія соціально-революційна, організована «по-большевицькому», цеб-то по-військовому»⁷⁴.

Окреслюючи характер майбутньої революції, М. Шаповал наголошував: «революція мусить бути соціальною, цеб-то вирвати землю з ворожих рук і віддати її селянству, вирвати засоби продукції і віддати їх робітництву, збурити капіталістичні організації (військо, державу, партії, пресу і ін.) та натомість організувати все на свій зразок. Через цей напрям революції вона обернеться не лише проти чужої буржуазії, але й проти української. Через те ж саме вже тепер треба ясно собі поставити мету, гартувати сили і визволитись передовсім від гупої буржуазної думки про «єдиний національний фронт». Всі українські буржуазні партії об'єктивно є ворожі супроти соціальної революції; революційна селянсько-робітнича партія повинна виховувати трудові маси в непримиримости до дрібної буржуазії, знаючи, що дрібна буржуазія якраз губила велику революцію 1917–18 р. р. і губитиме й далі»⁷⁵.

М. Шаповал вірив: «Революція прийде! Але нова наша революція, будучи по програмі продовженням і здійсненням соціальної програми 1917–19 р. р., по формі буде инакшою: замість хитання – стремління до ясної мети, замість шукання допомог – опертя на свої

⁷³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.323.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

революційні сили, замість єдиного національного фронту – єдиний революційний селянсько-робітничий фронт, замість одночасового будування трьох українських держав – одна Соборна Українська Республіка, замість хаосу, розперезаности, безглуздої метушні – строга дисципліна, замість всепрощення – кара злочинцям, дизертирам, зрадникам, грабіжникам і політичним шахраям, замість дрібно-буржуазного націоналізму – забезпечення прав трудовим масам всіх народів, що живуть на нашій землі, як і безпощадна боротьба проти буржуазії всіх народів, в тім числі й проти української»⁷⁶. І вона прийшла – у серпні 1991 р. Вона була все ж іншою, і, за великим рахунком, чи була революцією взагалі.

Оскільки упродовж останнього двадцятиріччя досить активно досліджувалася проблема «Української революції» у площині переплетіння націєтворчих, державно-політичних та соціальних аспектів, власне, з'явився науково обґрунтований феномен «Української революції». Була спростована домінуюча у радянський період думка про те, що події в Україні були частиною загальноросійської революції. Однак сьогодні надзвичайно важливо на дійсно науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків дослідити питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації. Вважаємо, що вивчення теоретичних напрацювань з історії Української революції як складової системи революцій з усіма їх особливостями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями – потреба, яка диктується науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

Українська революція як явище, як суспільний феномен мала глибоке коріння, була викликана цілим ланцюгом історичних закономірностей і, по праву, займає своє місце серед визвольних процесів народів Європи і всього світу. Однак доводиться констатувати, що багато аспектів цього неординарного феномена досі не мають адекватного осмислення, що і зумовлює концентрацію додаткових дослідницьких зусиль на цьому напрямі.

⁷⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.323.

РОЗДІЛ 6

Революції без революції або сучасний суспільний ідеал

«Кольорові революції» як зовні, так і внутрішньо можуть бути краще зрозумілими не в якості «демократичних проривів», а саме як фази відкритого конкурентного протистояння в рамках більш широкого режимного циклу, результатом яких є прихід до влади опозиційних сил.

Г. Хейл

Використання здобутків минулих революцій у майбутньому можливе лише за умови, якщо його розглядати як і будь-яке інше історичне явище. Адже не може бути сліпого копіювання, оскільки інша революція, безумовно, відбувається у зовсім інших історичних умовах, за інших обставин, у новій соціальній реальності. Тому можна погодитися з А. Камінським, що висновки і приклади із революцій, які відбулися, можна використовувати тільки у далекій аналогії, лише порівняльно-аналітично, а не механічно. І тому вони можуть служити тільки як стимулюючий і надихаючий, збагачений досвідом елемент для пошуку сучасних актуальних рішень, нових формул і підходів у проведенні революції у нових соціально-політичних умовах.

Безумовно, досліджуючи революції, варто враховувати, і той аспект, що вони не можуть мати «академічно-студійного і експериментально-лабораторного характеру, оскільки не відбуваються ані у наукових кабінетах, ані у пробірках хіміків. І тому вони не можуть повторюватися, незважаючи на бажання теоретиків революції та професійних революціонерів. Адже «революції відбуваються кожного разу у змінних обставинах, при співдії змінних сил, по-різному у тих самих і у різних геополітичних і географічно-рельєфних формаціях»¹.

У сучасних суспільствах, насамперед постсоціалістичних, склалася ситуація невизначеності, яку можна назвати пороговою або

¹ Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – Мюнхен, 1970. – С.17.

прикордонною рівновагою між соціалізацією або ринковою орієнтованістю рушійних сил революції, зрозумілою як прагнення до якісної зміни суспільної системи. «Кольорові революції»^{*} виникають наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Люди, хвалячись тим, що зробили революцію, завжди переконувалися на другий день, що вони не знали, що робили – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити. Це те, що Гегель називав іронією історії, тієї іронією, якої уникли небагато історичних діячів.

Ф. Енгельс

Ідеї і сценарії для розвитку кольорових революцій закладені у праці Дж. Шарпа «Від диктатури до демократії. Концептуальні основи звільнення», яка була видана у 1993 р. Дж. Шарп розглядав боротьбу з державами, які не мають прозахідної орієнтації, як боротьбу з диктатурою. Щодо ненасильницьких методів боротьби Дж. Шарп стверджував: «Подібно до військових сил, політична непокоря може використовуватися з різною метою – від впливу на противників, щоб викликати певні дії або створити умови для мирного вирішення конфлікту, до повалення ненависного режиму... Ненасильницька боротьба є набагато складнішим і різноманітнішим засобом боротьби, ніж насилля. Замість насилля, боротьба може вестися за допомогою психологічної, соціальної, економічної і політичної зброї, яку використовує як населення, так і суспільні інститути... Запорукою влади будь-якого уряду є його здатність поповнювати джерела сили за допомогою співпраці, покірності і підкорення з боку населення і суспільних інститутів. На відміну від насилля, політична непокоря має унікальну здатність перекривати такі джерела влади»². Ідеї ненасильницької зміни влади, закладені у вищезгаданій праці Дж. Шарпа, виявилися дієвими не лише у теорії, а й на практиці, і саме про це свідчать успішні приклади здійснення «кольорових революцій».

^{*} Так почали називати будь-які зміни політичного режиму чи навіть тільки уряду.

² Шарп Д. От диктатуры к демократии. Стратегия и тактика освобождения – М.: Новое Издательство, 2005. – С. – 34.

У політичному дискурсі під «кольоровими революціями», як правило, розуміється «процес зміни правлячих режимів під тиском масових вуличних акцій протесту та за підтримки фінансованих з-за кордону неурядових організацій»³. З іншого погляду «кольорова революція» – це «державний переворот», який здійснюється з переважаючим використанням методів ненасильницької політичної боротьби, силами «кольорового» руху, як правило, «в інтересах і за безпосередньої переважаючої участі у плануванні, організації та фінансуванні з боку іноземної держави, групи іноземних держав, громадських або комерційних організацій»⁴. С. Марков звертав увагу на технологічну природу «кольорових революцій», розуміючи під ними «новий тип політичних технологій із зміни політичної влади»⁵. Поділяємо точку зору О. Пономарьової, яка стверджувала, що кольорові революції – це високотехнологічний продукт епохи глобалізації, який став можливий тільки за умови досягнення людським співтовариством певного рівня розвитку в усіх сферах (науці, економіці, засобах зв'язку і комунікації)⁶. Є усі підстави стверджувати, що «кольорова революція» виступає, власне, симулякром революції, який являє собою «комплекс процесів, які імітують соціально-політичну революцію»⁷.

Однак, єдиного визначення терміна «кольорової революції» не існує. Це пов'язано із тим, що різні дослідники виділяють різні риси, ознаки, причини і передумови «кольорових революцій». Окрім цього, інтерпретація «кольорової революції» дослідниками часто залежить від їх оціночних суджень і геополітичної доктрини держави, яку вони представляють. Загалом, «кольорові революції» мають характерні риси, які визначають їхній статус і місце серед подібних політичних акцій. Формальним приводом для проведення акції виступають регулярні вибори. Як правило задовго до виборів

³ Почепцов Г. Революция.com: Основы протестной инженерии. – М., 2005. – С. 11.

⁴ Остроменский М. П. Основы противодействия гражданского общества «цветным» революциям // Электронный ресурс. – Режим доступа: www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/62983/

⁵ Марков С. Цветная революция – это новый тип политических технологий по смене политической власти // Электронный ресурс. – Режим доступа: www.km.ru/glavnoe/2005/11/15/arkhiv/

⁶ Пономарева Е. Секреты «цветных революций». Современные технологии смены политических режимов // Свободная мысль. – 2012. – №1/2. – С.88.

⁷ Гапич А., Лушников Д. Технологии цветных революций. – М., 2010. – С. 14.

зростає активність неурядових організацій, які беруть участь у формуванні консолідованої опозиції.

Першим невід'ємним елементом для революції є харизматичний лідер. Найчастіше саме лідер стає символом революції. Як правило політичні фігури, які претендують на роль лідера, раніше мали повноваження в інститутах органів державної влади, але за певних обставин (досить часто внаслідок скандалу) їхні повноваження припинялися. Наступною ознакою є висока консолідованість опозиції: політичні сили, що репрезентують опозицію, формують альянси на основі взаємної підтримки. Їхні інтереси тактичного характеру на момент проведення акції стають другорядними і не актуалізуються. Третьою ознакою «кольорової революції» є наявність яскравої символіки і геральдики. Символіка вважається потужним об'єднуючим фактором, і саме тому, розробляючи логотипи революції, використовуються історичний і політичний контекст, який підкреслює національні або наднаціональні символи. Важливою умовою для проведення «кольорової революції» є вироблення чіткої методологічної бази. Це передбачає ретельну підготовку до проведення масових виступів. Зазвичай, напередодні виступів поширюються матеріали з інформацією про те, які методи слід використовувати під час проведення акцій, і яких методів слід уникати. Важливим атрибутом для проведення «кольорової революції» є наявність незалежних ЗМІ та доступ до інтернет-ресурсів. Напередодні революційних виступів розгортається активна кампанія ЗМІ, спрямована на дискредитування органів державної влади. Для цього стимулюється підвищення недовіри до органів державної влади, до виборчої системи та інших владних інститутів. Як правило, таку інформацію поширюють зацікавлені особи або авторитетні неурядові організації. Саме за такими ознаками і атрибутами часто характеризують «кольорові революції» у Югославії, Грузії, Україні та Киргизії.

Д. Лейн у статті «Кольорова» революція як політичний феномен» стверджував, що усі «кольорові революції» були соціально-політичними трансформаціями, спрямованими на введення демократії «знизу»⁸. Хоча й революції були різними за змістом, їх об'єднувала загальна єдина стратегія: масові мирні акції протесту,

⁸ Лейн Д. «Кольорова» революція як політичний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С.16-38.

розширення форм громадської участі у зміні політичного режиму – у вигляді руху до демократії, протест проти фальсифікованих виборчих процедур, наявність масової соціальної бази, яку представляла молодь. Для таких революцій, за Д. Лейном, було характерно й те, що активно використовувалися сучасні медіа-технології, Інтернет та зарубіжні ЗМІ. Д. Лейн намагається класифікувати «кольорові революції» як державний переворот і навіть вводить поняття революційного державного перевороту⁹.

На думку Д. Лейна, більшість західних дослідників і журналістів розглядають «кольорові революції» у контексті «третьої хвилі» демократизації С. Гантінгтона, посиляючись виключно на позитивні наслідки революцій. Усунення авторитарних політичних лідерів їх ліберальними колегами у процесі виборів і, відповідно, їх оскарження є цілком логічним з точки зору демократичних перетворень. Поширення революцій у Східній Європі і Центральній Азії, на думку демократів, свідчить про те, що демократія – це така форма правління, яка стала глобальною нормою. Однак критики стверджують, що за «народними кольоровими революціями» маскуються державні перевороти, ініційовані політичною елітою. Як правило, опозиція у такому разі розглядається як контреліта, що не здатна власними силами чинити опір існуючій владі і тому прагне мобілізувати населення за допомогою ЗМІ і неурядових організацій. «Кольорова революція» є новим типом політичного руху, і Д. Лейн розглядав «кольорову революцію» комплексно: як поєднання громадського протесту та державного перевороту¹⁰. Державний переворот – це незаконна зміна чи оновлення одних політичних гравців на інших. Для перевороту не потрібна громадська підтримка і участь. «Кольорова революція» має ознаки революції і державного перевороту. До ознак перевороту можна віднести зацікавленість політичних еліт у швидкій зміні влади, а до ознак революції – масовість процесу зміни влади, яка проявляється у широкому залученні громадян до революційної боротьби. Однак у класичне визначення «революції» цей термін не вписується, адже перетворення відбувалися «зверху-вниз», а не «знизу-вверх», сама система не змінилася і власність залишилася та ж сама. Узагалі «кольорова

⁹ Лейн Д. «Кольорова» революція як політичний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С.18.

¹⁰ Там само.

революція» не базується на жодній політичній теорії і не призводить до соціальних змін. Єдине, що змінюється після кольорової революції – це зовнішня політика країн та еліта. Елементом від державного перевороту у процесі кольорової революції є лідер, який прагне змінити існуючу політичну еліту. Головним елементом від революції є високий рівень участі громадськості у політичних перетвореннях і зовнішнє фінансування. На думку Д. Лейна, «кольорова революція» – це досить складний динамічний процес, класифікація якого залежить від результату перетворень. Якщо інтереси еліти були реалізовані за допомогою громадян – це державний переворот. Варто зазначити, що системної зміни режиму у цьому разі не відбувається. У такому випадку зміни намагаються здійснити за рахунок змін керуючої еліти, а не соціально-економічного ладу. Якщо наміри повстанців були реалізовані у структурних перетвореннях, можна стверджувати, що революція відбулася¹¹. Термін Д. Лейна «революційний державний переворот» означає зміну політичного керівництва у процесі боротьби з попередніми елітами за допомогою масової народної підтримки. Така подія характеризується високою зацікавленістю контреліт і масовою суспільною участю. Окрім цього, Д. Лейн згадував про «soft power», яку використовують потужні політичні актори задля просування демократії. Їхня участь у процесі перетворень репрезентується фінансуванням іноземних неурядових організацій¹².

Особливості «кольорових революцій» аналізував А. Самброс у статті «Феномен «кольорових революцій»¹³. Він виділив загальні критерії для класифікації революції у якості кольорової. По-перше, «кольорові революції» можливі лише у тих суспільствах, які ще не розподілені на класи за капіталістичним принципом або ж ще не усвідомили цього розподілу. По-друге, формою революції є масові мітинги, демонстрації і пікетування, які проводить опозиція після проведення виборів, результати яких не задовольняють опозицію. У такому разі опозиція заявляє про фальсифікацію виборів і про порушення виборчих процедур. Масові протести призводять до проведення повторного голосування або до силового захоплення

¹¹ Лейн Д. «Кольорова» революція як політичний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С.21.

¹² Там само.

¹³ Див.: Самброс А. «Феномен цветных революций» // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://politua.info/index.php?option=com_content&task=view&id=431.

органів влади натовпом протестуючих і втечі головних політичних фігур з країни й проведенням нових виборів. В обох випадках до влади приходить опозиція. По-третє, революція проходить під антикорупційними і радикально-демократичними лозунгами. Ключовими ідеями стають ідеї народного суверенітету, які сформулював ще Ж.-Ж. Руссо, відповідно до яких народ протиставляється масі, якою маніпулював режим. По-четверте, напередодні революції утворюють численні молодіжні організації, які згодом формують так звані «польові загони революції». «Кольорова революція» має чітко визначений безкровний характер. У цьому разі можна простежити наявність ідей руху М. Ганді і хіпі, які роздавали квіти поліцейським (flower power). Саме звідси походить характерний бренд революції – неагресивний колір (не червоний і не чорний) або квітка. Вирішальну роль в успішності революції відіграє бездіяльність силових структур, яка спрямована на те, щоб не допустити пролиття крові. Окрім вищезгаданого, існує зв'язок між вуличними протестами і з грантами або стипендіальними програмами таких організацій, як фонд Дж. Сороса «Відкрите суспільство», Гарвардський університет, інститут А. Ейнштейна, Міжнародний республіканський інститут і Національний демократичний інститут (США), Міжнародний центр ненасильницьких конфліктів, Міжнародний інститут політичних досліджень у Лондоні.

М. Макфол у статті «Переходи від посткомунізму»¹⁴ розглядав «кольорові революції» як явища, які здатні сформувати радикальний поштовх для демократичних перетворень. Автор аналізує революції за рівнем їх успішності і запропонував фактори, які можуть забезпечити успішне проведення революції. М. Макфол виділив сім таких факторів: наявність напівавтократичного а не повністю автократичного режиму; непопулярність існуючого політичного лідера; наявність єдиної і організованої опозиції; наявність незалежних ЗМІ, що повинні інформувати населення про фальсифікацію виборів; здатність опозиції мобілізувати населення для проведення акцій протесту; можливість незалежного виборчого моніторингу; розбіжність між коерцитивними силами режиму¹⁵. Щодо напівавтократичного режиму М. Макфол стверджував, що це

¹⁴ Див.: McFaul M. «Transitions from Postcommunism» *Journal of Democracy*. – Volume 16. – Number 3. – July 2005. – P. 5 – 18.

¹⁵ Там само.

особливий тип політичного режиму, який допускає частковий плюралізм й існування опозиції у державі. Однак інститути демократії у такому режимі є суто формальними, і саме це здатне спровокувати рух до «демократичного прориву»¹⁶. Важливо те, що у разі революції її учасники не виступають проти зміни Конституції чи політичних правил гри, а навпаки, намагаються захистити демократичність Основного закону. Характерним є й останній фактор – розбіжність між коерцитивними силами режиму, що дослівно означає розкол між «людьми зі зброєю» (splits among the «guys with guns»). Його суть полягає у тому, що має існувати розбіжність щодо застосування насилля між державною поліцією, армією і силовими структурами. Усі ці структури мають бути дислоковані далеко від традиційних командувачів з метою усвідомлення того, що варіанти репресій є ризикованими і, у кращому разі, – неможливими. Для М. Макфола економічна криза не є визначальною передумовою до виникнення революцій. Окрім цього, діяльність неурядових організацій, на думку дослідника, теж не є гарантією успіху революцій.

М. Бейсінджер у статті «Структура і модульний приклад політичних явищ: взаємовплив Бульдозерної, Трояндової, Помаранчевої і Тюльпанової революцій» для аналізу «кольорових революцій» використовував моделі можливої поведінки політичних гравців: an elite defection model і an elite learning model. Перша модель передбачала так звану пасивну поведінку влади, яка не користується досвідом попередніх революцій і вдається до необдуманих дій чи, інакше кажучи, «не вмє домовлятися», друга модель – описова, вона передбачає вивчення ситуації і здійснення ефективних способів впливу, враховуючи попередній досвід прикладу¹⁷. Окрім цього, М. Бейсінджер визначив модульні характеристики для «кольорової революції». Влада, яка зацікавлена у фальсифікації виборів активно створює інструменти для цього, але вони потрібні не лише їй, оскільки ними може й скористатися опозиція; емуляція попереднього досвіду – наявність вдалих прикладів збільшує імовірність революції¹⁸. Особливістю стає те, що поширення революції не залежить від відстані. Оскільки:

¹⁶ McFaul M. «Transitions from Postcommunism» *Journal of Democracy*. – Volume 16. – Number 3. – July 2005. – P. 5 – 18.

¹⁷ Beissinger M. Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions. *Perspectives on Politics*. – vol. 5. – No. 2. – June 2007. – 259-276 pp.

¹⁸ Там само.

1) вплив прикладу є поступовим і успіх не є швидким. Але, якщо успішних прикладів стає більше, то активність груп, що беруть участь у революції, зростає, тобто це не ідентифікується з прискоренням формування руху, а означає, що є набагато вища імовірність революції – чим більша кількість успішних прикладів, тим більша імовірність революції;

2) наявність успішного досвіду стимулює до дій, і учасники прагнуть наслідувати успіх інших. (Г. Спрут дав визначення «взаємні повноваження» – тенденція шукати підтримку серед собі рівних. Це стає катализатором до поширення модульної поведінки¹⁹);

3) поширення модульних явищ не є випадковим процесом. Воно формується за раніше встановлених умов²⁰.

Таким чином, модульні характеристики допомагають не лише характеризувати «кольорові революції» за визначеними критеріями, а й пояснюють зумовленість процесу поширення революцій і дозволяють розглядати «кольорові революції» не лише як явище, а й як рух. Тобто, за модульними ознаками М. Бейсінджера можна інтерпретувати «кольорові революції» як динамічний процес.

Західні політологи стверджують, що у країнах, де відбулися «кольорові революції», режими «проросійської демократії» змінилися на режими звичайної демократії²¹. Натомість, російські дослідники вважають «кольорові революції» американською політ-технологією. Зокрема, на думку О. Пономарьової, одним із способів і технологій впровадження проектів з глобальної перебудови світу є «кольорові революції», залежно від ситуації вони подаються як «помаранчеві», «тюльпанові», «жасминові». А. Гапич і Д. Лушніков вважають «кольорові революції» технологією, саме таку їх інтерпретацію вони описують у праці «Технології «кольорових революцій». «Кольорова революція», на їхню думку, не обходиться без трьох елементів: неурядових організацій, контролю за ЗМІ і прихованих операцій. Важливу роль у реалізації відіграють таємні спецслужби іноземних держав, які діють через включення їх до

¹⁹ Див.: Spruyt H. *The Sovereign State and Its Competitors*. Princeton. – New-Jork: Princeton University Press, 1994. – 288 pp.

²⁰ Див.: Beissinger M., “Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions, Perspectives on Politics. – Vol. 5, No. 2. – June 2007. – 259-276 pp.

²¹ Див.: Зуев В. *Украина и «цветные революции»* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.left.ru/2009/1/zuev183-2.phtml>].

різноманітних місій спостерігачів і через діяльність агентів спецслужб під прикриттям гуманітарних організацій і бізнес-структур. Загалом російські дослідники досить часто звинувачують США та їх союзників у організації та проведенні «кольорових революцій». У зв'язку з цим І. Панарін висловив тезу про те, що американо-британський транснаціональний капітал є головною рушійною силою таких революцій. Він класифікував «кольорові революції» як стратегічні інформаційні наступальні операції. Проведення таких стратегічних операцій є вигідними з точки геополітичних інтересів США. В. Журавльов також визначав революції як політтехнологію і як соціальний процес. Характерною рисою таких революцій, на його думку, є нелегітимний процес зміни влади і її захоплення «вестернізованою» політичною елітою. А. Зайцев у статті «Ліберальний іслам: новий погляд чи хитрість політтехнологів» розглянув лібералізацію ісламу як наступний етап руху до демократії. Г. Павловський стверджував, що «кольорові революції» – це проблеми неуспішних пострадянських країн, де сформувалася нестабільна демократія, а політична еліта має низький рівень політичної культури²².

З погляду Л. Шершнева, «кольорові революції» необхідно характеризувати з таких позицій: по-перше, «кольорова революція» – це об'єктивний процес, по-друге – це форма інформаційної війни, по-третє – це мережевий процес, який працює за мережевим принципом, і, по-четверте, будь-які вибори є сприятливою передумовою для виникнення «кольорової революції»²³. Л. Шершнев рушійною силою революції вважав наявність «п'ятої колони» у суспільстві, яка фінансується Заходом. Натомість, А. Караваєв вважав, що більшість ризиків, які призводять до «кольорової революції» наявні усередині країни. На його думку, стабільна політична система зможе уберегти себе від таких процесів, якщо не допустити системної кризи суспільства²⁴. Російські дослідники характеризують «кольорові революції» виключно як негативний процес, що призводить до дестабілізації політичної ситуації і загрожує державності Росії. Саме тому метою російських політологів, аналітиків та експертів є пошук

²² Див.: Павловский Г.: Цветные революции – проблемы неуспешных стран // Электронный ресурс. – Режим доступа: [<http://89.108.120.121/cis/72289-gleb-pavlovskij-cvetnyye-revolycii-problemy.html>].

²³ Див.: Матеріали круглого столу «Цветные революции и выборы на постсоветском пространстве» // Режим доступа: [<http://www.info21.ru/news.php?id=53>].

²⁴ Там само.

таких шляхів розвитку суспільно-політичної ситуації, які б не допустили виникнення «кольорових революцій» на теренах Російської Федерації.

Особливістю «кольорових революцій» є відсутність умов, принципово важливих для революції «класичної». Адже, як слушно зазначав С. Копонев, «справжню революцію неможливо спроектувати штучно, коли народ до неї не готовий. Можна зробити бунт, переворот або навіть імітацію революції, а от по-справжньому еволюційна революція відбувається тільки тоді, коли дозріли основні маси або хоча б критична їх кількість»²⁵, тобто не склалася революційна ситуація. У жодній з країн, де апробувалися технології «кольорових революцій», революційної ситуації не було.

Каталізатором «кольорових революцій» у переважній більшості випадків були вибори. Характерною особливістю було те, що «кольорові революції» відбувалися після виборів за активної участі, перш за все, населення столиць. З цього приводу А. Іскандарян зазначав, що «кольорові революції» – це не українська революція, а київська, не грузинська, а тбіліська, не абхазька, а сухумська²⁶. Підтасовка результатів виборів чинною владою призводить до широкої соціальної мобілізації. Революції відбувалися у формі демонстрацій, масових мітингів і страйків, які організовувала опозиція після підведення результатів виборів.

Важливо відзначити, що «кольорові революції» не ставлять найважливішу для класичних революцій мету – зміну політичного ладу і форм власності, тобто всієї соціальної системи. Вони спрямовані лише на зміну політичних режимів. Головною характерною ознакою «кольорових революцій» як їх прихильники, так і противники визнають наявність єдиного сценарію розвитку подій, а саме:

- усі «кольорові революції» на пострадянському просторі відбуваються після виборів – сторона, що програла, оголошує результати фальсифікованими.

²⁵ Копонев С. В. Феномен оранжевых-бархатных революций в контексте эволюции сознания и политтехнологий // Электронный ресурс. – Режим доступа: www.psyfactor.org/lib/koponev.htm

²⁶ Цит. за: Ситнова И. Сравнительный анализ «цветных революций» в странах постсоветского пространства // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.gazetaprotestant.ru/2011/09/sravnitelnyj-analiz-cvetnyx-revoljucij-v-stranax-postsovetskogo-prostranstva/>

- революційні дії виражаються у масових мітингах, страйках і демонстраціях проти результатів виборів;
- опозиція очолюється силами та лідерами, які раніше вже входили до складу владних структур, але були відсторонені від влади;
- як коментатором і активним учасником подій діє зовнішній арбітр, вердикт якого де-факто скасовує легітимність внутрішніх процедур. Це ОБСЄ, ПАРЄ, Євросоюз та ін. Зокрема, зовнішній арбітр визнає фальсифікації і таким чином прощтовхується установка на те, що опозиція діє не всупереч законам, а виступає за захист «демократичних цінностей»;
- влада захоплюється силовим шляхом, але підкреслюється безкровний характер її захоплення;
- усі революції виявляються, як наслідок, безкровними: (винятком варто вважати погроми і жертви, які спостерігалися у Киргизії і Молдові);
- наслідки кольорової революції зводяться до зміни геополітичної орієнтації відповідної країни на користь тієї зовнішньої сили, яка її фінансувала і легітимізувала²⁷.

Розвиток «кольорового» революційного процесу відбувається в умовах «ненасильницького» перехоплення влади у того уряду, який не готовий нею скористатися або зупиняється перед вживанням легітимного, але при цьому відносно масового насильства (розгін несанкціонованих мітингів, маніфестацій, протестних акцій).

У будь-якому суспільстві «одночасно з реформами, переворотами і революціями відбуваються і так звані символічні революції, які покликані різко змінити картину світу. При цьому здійснюється радикальний перегляд «символічного капіталу», який накопичувався у межах попереднього етапу історії»²⁸. Зміна символічних ієрархій дисковodu, властива символічним революціям, здійснюється за такою схемою:

²⁷ Цветные революции на постсоветском пространстве // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.memoid.ru/node/Cvetnye_revolyucii_na_postsovetskom_prostranstve

²⁸ Князева М. И., Фадеева Н. И., Холкин И. Н. Информационное пространство социокультурной идентичности // www.isiksp.ru/library/knyazeva_mm/knyazeva-000004.html

- відбувається зміна сакральної зони: суспільство знімає захист від своїх минулих «богів» – розгортається критика, яка розчищає місце для «богів» нових;
- нова сакральність втілюється у точному відборі символів – відбувається зміна назв міст, вулиць, заміна пам'ятників і т. п.;
- як наслідок попередніх етапів, здійснюється зміна зони агресії: суспільство змінює ієрархію у системі «друг-ворог»;
- старі тексти втрачають свою актуальність; виробляється велика кількість нових ідеологічних текстів, покликаних обґрунтувати зміну політичних декорацій;
- на політичну сцену виходять фахівці з вербалізації реальності – журналісти, письменники, вчені;
- символічні процеси, які видаються некерованими, насправді чітко спрямовані до певної цілі²⁹.

Концепції суспільно-політичної кризи і революції разом утворюють єдину групу, з якої може бути виділена група причинних факторів революції. С. Белковський визначив 10 чинників «кольорових революцій»: 1) зовнішній тиск, 2) делегітимізація, 3) параліч вертикальної соціальної мобільності, 4) протиріччя всередині владної еліти, 5) відсутність проекту майбутнього, 6) опозиційна сила, 7) нездатність влади застосувати силу, 8) регіонально-етнічні протиріччя, 9) особиста унія бюрократів і політиків у правлячому класі, 10) привід для революції – ним може послужити фальсифікація виборів або серйозна локальна катастрофа³⁰.

Отже, кольорові революції розглядаються і класифікуються різними дослідниками по-різному. І саме тому немає жодного об'єктивного і адекватного визначення терміна «кольорова революція». Позиції дослідників революційних процесів безпосередньо залежать від вибору методів досліджень революцій, від геополітичних інтересів держав, які вони представляють, і національних особливостей кожної країни, де відбулася «кольорова революція». Та незважаючи на різноманітність позицій щодо причини і критеріїв визначень революцій, усі дослідники солідарні з тим, що у XXI ст. такий тип політичних процесів став досить поширеним.

²⁹ Князева М. И., Фадеева Н. И., Холкин И. Н. Информационное пространство социокультурной идентичности // www.isiksp.ru/library/knyazeva_mm/knyazeva-000004.html

³⁰ Белковский С. Общая теория революции, или апология Луки // Независимая газета. – 2005. – 23 мая.

«Кольорові революції» прокотилися у Центрально-Східній Європі наприкінці 1990 – початку 2000-х рр. «Кольоровим революціям» відмовляють у праві на «революційне» ім'я, акцентуючи фактичні відхилення ходу і гасел «кольорових революцій» від революційного зразка (відхилення «помаранчевої» революції від «оранжистської»). А. Литвиненко зазначав: «...помаранчеві протести листопада–грудня 2004 р. можна характеризувати як найпотужніший протестний рух, що забезпечив захист виборчих прав громадян та перемогу однієї з фракцій українського істеблішменту. Одночасно ці події не призвели і не могли привести до корінної ломки соціально-політичного ладу і тому навряд чи можуть сьогодні оцінюватися як революція»³¹.

До подій осені 2004 р. в Україні використовують термін «помаранчева революція». Відповідні «кольорові назви» мають і події в Грузії, Киргизстані, Молдові та інших країнах. На заході в подібних випадках використовують більш скромне визначення – «електоральна зміна».

Австрійська «Die Presse» констатувала, що критерієм успішності «кольорових революцій» є незворотність демократичних перетворень, і тут найгіршим видається «український помаранчевий самодемонтаж», коли українські вожді не лише втратили свою популярність серед народу, але й ці «колишні революційні вожді» «демонтували власну революцію і вторували шлях для повернення старих контрреволюційних структур влади». У статті ставиться діагноз українським політикам 2004–2010 рр. як «пануванню розсварених, сумнівних і продажних демократів України».

Аналізуючи події осені-2004, їх безпосередній учасник В. Брюховецький стверджував: «Я, крім усього іншого, не вважаю, що це була революція. Це моє бачення. На мою думку, революція відбулася 1991 року. Сьогодні це еволюційний процес. Революція не буває карнавалом... Ми жодного разу Конституцію не порушили, хто так революцію робить? Це було вертепне карнавальне дійство в багатьох моментах»³².

³¹ Оранжевая революция: Украинская версия: Сб. / Сост. М. Погребинский. – М.: Европа, 2005. – С.25.

³² Брюховецький В. Владу беруть силою, а утримують мудрістю // День. – 2005. – 21 січня.

Це була не революція. У 1991 році була революція, змінилася система: замість соціалізму – плюралізм, вибори, ринкові відносини між країнами та всередині.

Л. Кравчук

Більш оптимістично про революцію (насамперед, про події осені 2004 р.) написав Ю. Андрухович: «Чудо революції полягало в тому, що до нас на хвилинку зазирнуло прекрасне майбутнє і протягом цієї історичної хвилинки саме воно диктувало нам нашу громадянську зрілість. Але чудо не буває перманентним, воно на те й чудо, щоб минати, а точніше кажучи – щоб вислизати»³³.

Українська ... революція блискавично увірвалася у свідомість Європи, вона показала, який політико-моральний потенціал криється ... в українському народі: це була одночасно і радісна, і без застосування сили революція проти утисків старої влади, проти її брехні, наруги, революція за демократію, справедливість, правду та тим самим також за фундаментальні європейські цінності свободи, рівності, братства».

Помаранчевий дух свободи. Епізоди української осені 2004 року. Збірник документів та статей. – К. – Херсон: Анлайн, 2005. – С.7.

Можна погодитися з А. Вешняковим, який стверджував, що «зміни революціями в точному сенсі цього слова не відбулося, оскільки ані їх метою, ані їх результатом не була зміна суспільно-економічної системи – по суті, в цих країнах відбулася лише заміна правлячих еліт (або їх частини) новими, конкурували група зі своїми економічними і політичними інтересами»³⁴.

Процес здійснення «кольорових революцій» став об'єктивним феноменом еволюції політичних процесів у ряді держав пострадянського простору. Сутність «оксамитових» революцій була у тому, що вони ліквідували політичні режими радянського типу у 1989–1991 рр. у країнах Східної Європи. Вони привели до зміни суспільного устрою і політичної системи. У сучасній Європі (Європі

³³ Дзеркало тижня. – 2007. – 27 січня – 2 лютого.

³⁴ Глава ЦИК Росії вважає перемену в ряду країн СНГ не революціями, а сменою правлячих еліт //Інтерфакс. – 2005. – 16 січня.

рубежу тисячоліть) виділяють дві «революційні» хвилі. Перша – це крах тоталітарних режимів у колишньому соціалістичному таборі (від «оксамитової» революції у Чехії до кривавої революції у Румунії), яка увінчалася подіями 19–22 серпня 1991 р. у СРСР. Друга – «кольорові» антиурядові виступи у пострадянських республіках (Грузія, Україна, Киргизія, у цей ряд також вписують падіння влади С. Мілошевича у Сербії), з яких парадигматична – «помаранчева революція».

З іншого боку, особливістю «кольорових революцій» є незастосування військової сили під час акцій протестів. У зв'язку з цим «кольорові революції» розглядають у контексті циклічності таких явищ. Перший цикл – це антикомуністичні революції і перевороти, що почалися ще у Чехословаччині і поширилися на країни всієї Східної Європи. Спочатку була «оксамитова революція», а потім – наприкінці 80-х рр. у Прибалтійських країнах почалися так звані «співочі революції», які прискорили вихід Латвії, Естонії і Литви з Радянського Союзу. Усі ці революції стали передумовами для «кольорових революцій», оскільки створили умови для просування демократії на Схід. Другий цикл – це ті революції, що відбулися у вже незалежних країнах, які характеризувалися високим ступенем авторитаризму, корупції і відсутністю демократичних свобод. Цей цикл розпочався із революції в Сербії – у жовтні 2001 р. Після неї була революція у Грузії 2003 р., потім в Україні 2004 р., а згодом і у Киргизстані 2005 р. Варто згадати і про те, що були спроби політичних переворотів у Білорусі, Азербайджані, Узбекистані і Росії, однак ці спроби виявилися невдалими. Слід зауважити, що хвилі і цикли, практично, збігаються.

Події в арабських країнах і, більш того, хвилювання у розвинених західних країнах, де причинами були соціальні протиріччя (США – Лос-Анджелесі у 1992 р., Франція – листопад 2005 р., США – штат Вісконсін 2011 р., Греції весна 2008 р., 2010–2011 рр., Іспанія 2011 р., Англія – студентські хвилювання 2010–2011 рр.), свідчать про можливість певної реанімації традиційної революційності і нових умовах. У кожному разі образ революції буде завжди орієнтиром на шляху людства до реалізації тих ідеалів, які були і будуть вироблені філософською думкою. Власне, йдеться про «мережеві» революції.

Перша «мережева» революція відбулася на Філіппінах 17 січня 2001 р., коли після блокування парламентом процедури імпічменту

президента Дж. Естради громадяни країни послали один одному більше 7 мільйонів електронних листів із закликами вийти на вулиці і брати участь в акціях протесту. Мільйон протестуючих на вулицях Маніли – і Дж. Естрада позбувся президентського крісла. Через 3 роки наступна «мережева» революція відбулася в Іспанії (2004 р.): демонстрації, організовані за допомогою електронної пошти, змусили залишити свою посаду прем'єр-міністра Хосе Марію Аснара. Подальші «мережеві» революції мали місце у Молдові (2009 р.), Ірані (2009 р., 2010 р.), Таїланді (2010 р.), а 2011р. – у Тунісі, Єгипті, Лівії, які дістали назву «арабські революції». Ці події аж ніяк не випадковість, тим більше – не стихійний протест «мріючих про демократію», а наслідок реалізації конкретних проектів з глобальної перебудови світу.

Революції завжди мають глибокі, класово-антагоністичні передумови і завершуються радикальною зміною політичного ладу зазвичай насильницьким методом.

Розуміння революції як глибинної якісної зміни зберігається у наші дні поза політичною та соціальною сферами. Науково-технічна, інформаційна, соціально-об'єднавча, культурна, демографічна та інші революції удосконалюють процес прогресивного розвитку суспільства не шляхом ломки його основ, а шляхом модернізації несучих конструктів суспільства, що приводять, у результаті, його на новий, більш високий рівень та відкриває нову парадигму соціуму. «Кольорові», національно-визвольні й інші революційні рухи теж виявляються не помилками або тупиковим розвитком, а засобом переходу суспільства від нижчого до вищого, від необхідності до свободи. Отже, не йдеться про відмирання образу революції, просто в нього органічно вписуються ті елементи, які уособлюють сучасний суспільний ідеал. У ньому спостерігалось діалектичне зняття історичної недосконалості революційної свідомості шляхом переходу до нової свідомості, у якому інтелектуальні початки будуть переважати над іншими елементами суспільної психології та ідеології. Це наслідок довгого творення суспільства на основі страху про можливу революцію. Цивілізація, яка виробили ідею революції і, випробувавши, злякалася, зуміла створити соціально орієнтовану державу з новим виглядом революції. Але порушення соціального консенсусу у суспільстві здатне повернути із забуття традиційний образ революції.

ПІСЛЯМОВА

Загальна віра у революцію є вже початок революції.

У сучасній політичній думці актуальних і проблемних тем не бракує, серед них – революція. Упродовж віків революції знаменували собою триумф одних ідей і крах інших. Усім відома міфологема «бродячої Європою примари» змінила географію своєї присутності і полюси напруги (розпад СРСР і «соціалістичного табору», недавні «помаранчеві» події на пострадянському просторі і «мережеві» революції у країнах Азії та Африки тому свідчення), але не скасувала жорсткої альтернативи між традицією і революцією, реформою і революцією. Революції приводили до зламу установленості, ставали методом розв'язання назрілих суперечностей, проривами до нової сутності і невідомих до того форм буття. Розглянувши революція як множинність явища, яке виникає на перетині різних дискурсів (політичних, соціальних, релігійних, наукових художніх) і, обмеживши сферу пошуків дискурсом політичної науки і соціогуманітарного знання, досліджено походження категорії «революція», яка виникла в епоху Відродження у дисциплінарному просторі космології і означала обертання.

Рефлексія подій 1789 р. складалася у контексті історичної епохи в зв'язку з протистоянням релігії та секуляризму, духом Просвітництва і раціоналізму, а також у порівнянні з такими явищами, як «бунт» і «повстання» (перш за все з «англійським повстанням», осмисленим набагато пізніше як «революція»). У цьому понятійному ряду революція характеризувалася незворотністю подій і кардинальних змін. На відміну від бунту або повстання, які вкладалися у звичну систему координат форм політичного опозиціоналізму, викликаних насильством і опором, революція явно випадала з цього ряду. Тому спроби теоретичного осмислення подій у рамках філософського дискурсу представлені іменами Е. Берка і Ж. де Местра.

Разом з тим, традиція Просвітництва запропонувала інші пояснювальні моделі, що ґрунтувалися на раціональному тлумаченні передумов об'єктивного явища і прагнула до уподібнення природничого дискурсу. Революція трактувалася як закономірність, частина

природного стану речей, детермінованих законами розвитку природи і суспільства (переважно прихильники революції) або ж законами божественної відплати (її супротивники). Іншою особливістю прийняття революції був високий ступінь її «узагальнення», оскільки чинною особою визнавався «народ».

У працях засновників марксизму містилася наукова концепція революції як складової частини матеріалістичного розуміння історії. Разом з тим, саме завдання побудови наукової теорії пролетарської боротьби цілком укладається у загальну схему сприйняття революції як природного та закономірного процесу, спорідненого процесам, які відбуваються у природній реальності. У К. Маркса революція – це подія соціального і політичного порядку, але не власне антропологічного, яке, в свою чергу, залежить від внутрішньої логіки розвитку, об'єктивної за суттю і підпорядкованої ідеї прогресу. Саме за допомогою цієї ідеї «людина» «входить» у революцію (у К. Маркса) або швидше це мається на увазі.

Морально-етичному ракурсу російської релігійної філософії, повною мірою розкритому авторами збірок «Віхи» і «З глибини», протистояв дискурс про революцію у викладі революціонерів, в якому він знаходить межу, яку можна назвати технологізмом. Революція як об'єкт аналізу позбавлялася свого метафізичного і антропологічного виміру і трактувалася як закономірне явище розвитку соціуму, що має свої передумови, закони розвитку, рушійні сили та інші атрибути об'єктивного явища.

У цьому ключі розвивалася теорія революції ХХ століття, в якій пріоритет у дослідженні революцій слід віддати американським дослідникам, які, починаючи з 20-х рр. ХХ століття, створюють субдисципліни для вивчення проблеми революції на стику історії, соціології та політології. Дискурс про революцію в інституціональному полі соціально-гуманітарних наук вибудовується навколо досить обмеженого кола об'єктів, з яких людина не є головним чи визначальним. Революція як міф і ідея, можливість і актуальність, як і раніше номінується і сьогодні як загроза.

Для оцінки подій 1917–1920 рр. у вітчизняному дослідницькому середовищі закріпився термін «Українська революція», а з'ясуванню суспільного феномену підпорядковувалися десятки дисертацій, що переросли у численні монографії, величезна кіль-

кість наукових і публіцистичних статей. Адже «Українська революція» була прямим породженням і безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатого поваленням самодержавства.

Класичне розуміння революції та її основні постулати сформувалися у рамках європейської цивілізації світорозуміння. Сприйняття сучасного значення поняття «революція» було зумовлене розвитком соціально-філософських ідей, які розглядали суспільство і його розвиток як результат діяльності людини.

За всієї великої кількості і багатства позиції в оцінці революції загальним було розуміння її як способу трансформації суспільства, пов'язаного з ідеєю вдосконалення, досягнення ідеалу соціального життя.

Революція визначається як значна соціальна зміна, яка одночасно торкається усіх базових інститутів суспільства, у своїй кульмінації характеризується масовою мобілізацією і відкритою боротьбою основних політично активних груп. Революції не спонтанні, вони обумовлені цілим комплексом причин різного походження (структурних, психологічних, економічних, геополітичних і т.і.), які вкорінені в історичному контексті життя передреволюційного суспільства.

Революційна ситуація має свої індикатори, які можуть бути операціоналізовані (критичні зміни в функціонуванні суспільних інститутів, роботі механізмів соціального контролю, системах колективних уявлень і поведінкових установок). Революції провокують трансформаційні процеси, проте згодом значною мірою відтворюють механізми, типові для функціонування соціально-політичних і економічних структур конкретного суспільства.

Причини революції у різних концепціях наводяться відповідно до методологічних орієнтацій авторів – від експлуатації базових потреб до структурних суперечностей глобального масштабу.

Революційний процес розглядається як послідовність подій, що складається з декількох взаємопов'язаних компонентів (нагнітання соціальної та політичної напруги, дисфункції інститутів, активна революційна фаза, що характеризується політичною боротьбою і масовою політичною заангажованістю, результат революції – терор). Виділення агентів революційного процесу залежить від теоретичного досвіду, від інтелектуалів та політичних еліт до

селянства. У розгортанні будь-якого революційного процесу можна виділити ряд етапів, які мають специфічні особливості, і змінюють один одного відповідно певної логіки і під впливом тих чи інших суспільно-історичних обставин. Результат революції бачиться через відновлення та посилення інститутів соціального контролю, а отже, через терор.

Ліберальна думка, яка активно виступала з критикою марксизму з питання насильства у революції, привела, врешті-решт, до виродження і імітації революційності у сталому традиційному розумінні. На сьогодні вона навмисне використовує образ революції для відстоювання геополітичних інтересів західних держав. Прикладом тому є феномен «помаранчевої» та інших «кольорових» революцій як на просторах колишнього СРСР, так і на Близькому Сході та у Північній Африці.

З усіх видів політичних процесів революції найбільшою мірою притаманні такі якості, як рішучість і повнота, які виникають у процесі змін, що традиційно сприяють формуванню у суспільстві великої кількості прихильників революційного шляху реалізації соціальних змін. Водночас існує цілий ряд корінних недоліків, які значно знижують творчий потенціал даної форми суспільно-політичних перетворень та обмежують сферу її можливого використання. Характерною особливістю революцій варто назвати і непередбачуваність наслідків, які виникають внаслідок тривалої боротьби, та колосальної напруги громадських сил. Революція, зазвичай, супроводжується жорсткою боротьбою всередині її прихильників, насамперед, з програмних питань майбутніх перетворень та різноманітними розколами. Політична система, яка формується у процесі революційних змін, зазвичай, значно відрізняється від початкового проекту, а іноді взагалі виступає його повною протилежністю.

Зосередження в останні роки уваги політологів на вивченні феномену «революції» як безпосередньому об'єкті дослідження принесло позитивні результати. Теорії, концепції та тенденції на сьогодні набагато ясніші, зрозумілі, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, можливість, а з іншого – нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенні на якісно вищий рівень.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Авцинова Г. 102
Аксаков І. 38
Амман П. 39, 48
Андрусин Б. 110
Андрухович Ю. 164
Антоній 105
Аренд Х. 5, 20, 21, 29, 38, 39, 45
Аристотель 4, 15, 21
Арон Р. 38
Аскольдов С. 31
- Бакунін М. 4, 38, 88, 95
Баллок А. 42
Барг М. 38
Бачинський В. 112
Бейсінджер М. 157, 158
Белл Д. 4, 38
Бенігер Дж.
Бердяєв М. 26, 27, 78, 80, 83, 85, 86, 89, 90, 93, 98, 105, 107
Берк Е. 4, 39, 167
Бернал Дж. 4
Бернхейм Дж. 4
Бернштейн Е. 4
Бестужев-Рюмін М. 4
Бестужев А. 60
Бєлий А. 82, 86, 87
Бєлковський С. 162
Бєлозерський В. 119
Бісмарк О. 14
Блюм Р. 38
Боліброк 4
Буланже Н. 14
Булгаков С. 83, 85, 86, 93, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 107
Булгаков В. 109
Бухарін М. 60
- Бражніков І. 8
Брінтон К. 26, 38, 39, 42, 45, 46
Бродель Ф. 38
Брюховецький В. 163
- Валлон А. 38
Вебер М. 38, 105
Вебстер Н. 44, 69, 71
Веніамін (Новик) 106
Верига В. 111
Вернадський В. 38
Верстюк В. 112
Вешняков А. 164
Винниченко В. 110, 113, 116, 117, 134
Віллані Дж. 9
Вовчок М. 134
- Ганді М. 156
Гантінгтон С. 5, 28, 30, 39, 45, 47, 48, 66, 154
Гапич А. 152, 158
Гарань О. 112
Гарр Т. 39, 45, 47, 48, 52
Гаррінгтон Дж. 10
Гегель Г. 16
Герцен О. 4, 19, 20
Гершензон М. 83, 84, 86, 97, 104
Гідденс Е. 28, 41
Гоббс Т. 5, 10
Голдстоун Дж. 39, 45, 50, 52, 53, 54, 61
Гонкур Ж. 14, 15
Гоулдон Дж. 23
Гофф Ж. 38
Гудвіл Дж. 51
Гудков Л. 89

- Граціозі А. 115
Греналь Ф. 9
Григоріїв Н. (Наш Гр.) 18, 57, 65, 66, 69, 77, 78, 79, 80, 113, 114, 115, 116, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143
Грицак Я. 112, 119, 146
Грушевський М. 113, 116, 118, 119, 123, 131, 134
Гулак М. 119
- Дан Дж. 22, 38, 39, 45
Данилевський М. 38
Дідро Д. 12
Девіс Дж. 38, 39, 43, 44, 45, 47, 66
Делез Ж. 13, 14
Денисов А. 38
Деніелс Р. 38
Джессоп Б. 38
Джонсон Ч. 38, 39, 41, 42, 45, 47
Достоевський Ф. 103, 107
Драгоманов М. 134
Дубін Б. 89
- Едвардс Л. 29, 38, 45, 47
Ейзенштадт Ш. 5, 30, 31, 39, 50, 67
Ейнштейн А. 156
Екстайн Г. 38
Елвуд Л. 45
Енгельс Ф. 4, 16, 17, 28, 29, 60, 151
Ерос Дж. 23, 24
Ерусалімський А. 14
Естрада Дж. 166
- Єфремов С. 142, 143
- Жижка Я. 80
Журавльов В. 159
- Завалько Г. 14, 63, 68
Зайцев А. 159
Затонський В. 112
- Іванов Є. 85
Ізгоев О. 83, 86
Ілі Дж. 108, 144
Ільїн І. 95
Інглехарт Р. 60
Іскандарян А. 160
Ітон Дж. 4
- Камінський А. 33, 34, 57, 76, 77, 120, 121, 150,
Кант І. 4
Капустянський М. 112
Караваєв А. 159
Кара-Мурза С. 30
Карамзін М. 4
Карлейль Т. 38
Кастельс М. 38
Каутський К. 60
Кізеветтгер А. 82
Кістяківський Б. 85, 86, 90, 106
Кларендон Е. 4
Клименко В. 112
Князева М. 160, 162
Ковальов А. 38
Коен А. 38, 102
Козелек Р. 11, 12, 16
Колеров М. 83
Кондорсе Ж. 30, 64,
Кондратюк В. 112
Коновалець Є. 111

- Конт О. 19, 25
Коперник Н. 9
Копонєв С. 160
Костомаров М. 118, 119
Корсунський А. 38
Коцюбинський М. 134
Кравчук Л. 164
Кривоший Г. 112
Кромвель О. 80, 99
Кропоткін П. 4, 25, 38, 60, 88
Куліш П. 118, 119
Кульчицький С. 127
Кунов Г. 4
Курас І. 113
- Лабріола А. 60
Лавров П. 4, 38
Ламбертон Д. 5
Лафарг П. 4
Лахманн Р. 51
Лебон Г. 24, 45
Лейн Д. 153, 154, 155
Ленін В. 4, 5, 25, 30, 38, 80, 82
Ледерер Е. 42
Леонтєв К. 38
Леруа С.-А. 15
Лефор К. 40
Лисяк-Рудницький І. 146
Литвиненко А. 163
Локк Дж. 5, 10
Лунін М. 4
Лушников Д. 152, 158
- Майєр А. 28
Мазепа І. 111, 112, 120, 145, 146
МакАдам Д. 39, 51
Макфол М. 156, 157
Мангейм К. 25
Манту П. 4
- Марат 99
Маркс К. 4, 16, 17, 21, 25, 29, 37, 40, 41, 42, 60, 168
Марков С. 152
Маркузе Г. 38
Маслін М. 82
Мау В. 38
Мейс Д. 110
Мережковський Д. 38, 82, 85, 86
Мерсьє Л. 7
Мертон Р. 47
Местр Ж. 15, 167
Мілюков П. 23
Мішле Ж. 13, 15
Мирний П. 134
Мироненко М. 112
Мирський Д. 84
Молер А. 60
Морозов К. 102
Мур Б. 39, 50
- Назарук О. 108
Наполеон І 12
Нефедов С. 53
Нікіфоров А. 26, 27
- Олех Л. 60
Оніщенко І. 109
Остапенко С. 110
Остроменський М. 152
- Павло І 31
Павловський Г. 159
Пайпс Р. 89
Панарін І. 159
Парсонс Т. 38, 47
Пейн Т. 39
Пейдж Дж. 29, 39, 43, 44, 45, 50
Петлюра С. 112

- Петрункевич І. 87
Перло В. 4
Петрів В. 109
Пешехонов А. 86
Пітті Дж. 38, 42, 45
Покровський М. 60
Полібій 15
Пономарьова О. 152, 158
Почепцов Г. 152
Прудон П. Ж. 25
- Раушинг Г. 60
Ревегук В. 112
Реєнт О. 112
Редлай М. 38
Рибаков А. 93
Рилєєв К. 99
Робесп'єр М. 80, 99
Розанов В. 29, 82, 85
Руссо Ж.-Ж. 156
- Саблін В. 83
Самброс А. 155
Саприкін Ю. 11
Світак І. 34
Селезньов Л. 38
Семенов Ю. 12
Сен-Симон А. 4, 25
Ситнова І. 160
Скворцов Б. 39
Скокпол Т. 17, 28, 39, 49, 54, 60, 62, 67,
Слободич О. 111
Смелзер Н. 39, 45, 47
Солдатенко В. 31, 32, 108, 109, 110, 112, 113, 121, 133
Солженіцин О. 82, 83
Соловйов В. 38
- Сорель Ж. 25
Сорокін П. 18, 19, 25, 38, 39, 45, 46, 57, 64, 65, 66, 74, 75, 76, 79, 80
Сорос Дж. 156
Спрут Г. 158
Сталібрас О. 43
Стінчкомб П. 39, 48
Струве П. 4, 83, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106
- Тантер Р. 38
Тарроу С. 39, 51, 55
Теніс Ф. 4
Тіллі Ч. 29, 38, 39, 45, 50, 51, 52, 54
Ткачов П. 38
Тойнбі А. 4, 38
Токвіль А. 40, 63, 64
Тоффлер Е. 13, 38
Турен А. 38
Тютчев Ф. 19, 20
- Українка Л. 134
- Фадєєва Н. 160, 162
Феденко П. 111
Федотов Г. 70, 71
Фейргайлд Г. 43
Фейт Ф. 24
Ферран А. Ф. 39, 40, 56
Фергюсон А. 12
Філіпс В. 17
Філософов Д. 85
Фісун О. 49, 55
Франк С. 83, 85, 86, 90, 94
Фюре Ф. 40

- Хейл Г. 150
Химка І.-П. 126
Хобсбаум Е. 38
Хок Дж. 54
Холкін І. 160, 162
Христюк П. 111, 117, 131
- Цзедун Мао 57, 58, 59
- Чайлд Г. 4
Честертон Г. К. 56
Чернець К.
Чернов В. 18, 101
Чехівський В. 110
- Шаповал М. 19, 110, 111, 113,
124, 132, 133, 144, 145, 147,
148, 149
Шарапов Г. 60
Шарп Дж. 151
- Шатобріан Ф. 4
Шевченко Т. 118, 119, 134
Шевчук І. 39
Шекспір У. 12
Шелохаєв В. 87
Шепелява В. 19
Шепетюк В. 111
Шершнєв Л. 159
Шпенглер О.
Шосбеф К. 12
Шульгин О. 127, 128
Шпет Г.
Штомпка П. 38, 42, 43
- Юм Д. 4, 5
- Якушик В. 32, 72
Янко О. 137
Ясперс К. 38

Наукове видання

БЕВЗ Тетяна Анатоліївна

**ФЕНОМЕН «РЕВОЛЮЦІЇ»
У ДИСКУРСАХ МИСЛИТЕЛІВ, ПОЛІТИКІВ,
НАУКОВЦІВ**

Монографія

Підписано до друку 12.12.2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 10,23 Обл.-вид. арк. 8,78
Тираж 300 прим. Зам. № 589

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.